

8.1.59
Tibetan Sanskrit Works Series

Published under the Patronage

of

The Government of the State of Bihar

GENERAL EDITOR

DR. A. S. ALTEKAR, M.A., LL.B., D. LITT.

DIRECTOR,

K. P. JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE, PATNA

VOL. III

RATNAKĪRTINIBANDHĀVALĪ

(Buddhist Nyāya Works of Ratnakīrti)

KASIPRASAD JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE,

PATNA

1957.

Published on behalf of the
K. P. JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE, PATNA

By its Director
DR. A. S. ALTEKAR

S-0138-B

28/VI/27

27.11.74

All rights reserved

Printed in India
AT THE PATNA UNIVERSITY PRESS,
PATNA

RATNAKĪRTI-NIBANDHĀVALĪ

(Buddhist Nyāya Works of Ratnakīrti)

DECIPHERED AND EDITED BY
PROF. ANANTALAL THAKUR,
MITHILA INSTITUTE OF
POST-GRADUATE STUDIES AND RESEARCH,
DARBHANGA

KASHIPRASAD JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE,
PATNA

1957

PRICE Rs. 4/-

भोटदेशीयसंस्कृतग्रन्थमाला

वृत्तीयं पुष्पम्

रत्नकीर्तिनिबन्धावली

मिथिलासंस्कृतविद्यापीठशाभ्यापकेन

श्रीमदनन्तलालठक्कुरदेवशर्मणा

सम्पादिता

काशीप्रसाद-जायसवाल-अनुशीलनसंस्था

पाटलिपुत्रम्

CONTENTS

1. A Note by the Government of the State of Bihar	1
2. Bibliography	3
3. Abbreviations	5
4. Preface of the General Editor	7
5. English Introduction (by the Editor)	11
6. Sanskrit Introduction (by the Editor)	31
7. रत्नकोटिनिबन्धावली ।	१-१४२
(i) सर्वशक्तिः ।	१-२८
(ii) ईश्वरसाधनपुष्पणम् ।	२६-५२
(iii) अवोहसिद्धिः ।	५३-६१
(iv) क्षणभङ्गसिद्धिः—प्रत्ययास्थिका ।	६२-७६
(v) क्षणभङ्गसिद्धिः—व्यतिरेकास्थिका ।	७७-८८
(vi) प्रमाणातर्भावप्रकरणम् ।	८६-९८
(vii) व्याप्तिनिर्णयः ।	९९-१०४
(viii) स्थिरसिद्धिपुष्पणम् ।	१०५-१२१
(ix) चित्रार्द्धतत्त्वज्ञानावली ।	१२२-१३७
(x) सत्तानाम्तरपुष्पणम् ।	१३८-१४२
8. विनिष्टनामसूची ।	१४३-१४६
9. अवतरणसूची ।	१४७-१५२
10. विनिष्टावलीसूची ।	१५३-१६३
11. शुद्धिपत्रम् ।	१६४-१६६

FOREWORD BY THE GOVERNMENT OF THE STATE OF BIHAR

1. The Government of Bihar established the K. P. Jayaswal Research Institute at Patna in 1951 with the object, inter-alia, to promote historical research, archaeological excavations and investigations and publication of works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others started by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Kashi Prasad Jayaswal Research Institute, five others have been established to give incentive to research and advancement of knowledge,—the Nalanda Institute of Research and Post-Graduate Studies in Buddhist Learning and Pali at Nalanda, the Mithila Institute of Research and Post-Graduate Studies in Sanskrit Learning at Darbhanga, the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for Research and advanced Studies in Hindi at Patna, the Institute of Post-Graduate Studies and Research in Jainism and Prakrit Learning at Vaishali and the Institute of Post-Graduate Studies and Research in Arabic and Persian Learning at Patna.

2. As part of this programme of rehabilitating and reorientating ancient learning and scholarship, K. P. Jayaswal Research Institute has undertaken the editing and publication of the Tibetan Sanskrit Text Series with the co-operation of scholars in Bihar and outside. Another series of Historical Research works for elucidating the history and culture of Bihar and India has also been started by the Institute. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

BIBLIOGRAPHY

अर्थशास्त्रम् (TSS)

अष्टाङ्गहृदयम्

आप्तपरीक्षा (Sanatana Jaina Granthamala, 1913)

आर्यतत्त्वविशेषः — (कल्पलताश्रितः, Bibliotheca Indica)

अरकसंहिता

आनन्दोपनिषद्भाष्यली (Own press-copy from the BRS photoprints)

तत्त्वसंग्रहः (पञ्चिकाश्रितः GOS)

तर्कभाषा कोशविशेषकृतः (Bombay Sanskrit and Prakrit Series)

तर्कभाषा मोक्षकरकृतः (Mysore)

धर्मोत्तरप्रदीपः दुर्वैकमिश्रकृतः (KPJRI, 1955)

नलिनकर

न्यायकणिका वाचस्पतिकृतः (Reprint from the Pandit, 1907)

न्यायपरिशिष्टः उदयनकृतः (Calcutta Sanskrit Series)

न्यायमञ्जरी जयन्तकृतः (Chawkhamba)

न्यायरत्नसुतिमालिका (Madras Govt. Oriental Series)

न्यायवातिकालात्ययपरिशुद्धिः उदयनकृतः (Bibl. Ind.)

न्यायसारः आत्मरत्नकृतः (Bibl. Ind.)

न्यायसारपदपञ्चिका (Poona & TSS Editions)

न्यायसूत्रभाष्यवार्तिककालात्ययदीक्षा (Calcutta Sanskrit Series)

प्रमाणवार्तिकम् मनोरथनन्दिनीकान्वितम् (JBORS)

प्रमाणवार्तिकनाट्यम् प्रकाशकृतम् (KPJRI)

प्रमाणवार्तिककालात्ययदीक्षा कर्णनोमिदीकान्विता (Kitab Mahal, Allahabad)

सुक्तिदीपिका (Calcutta Sanskrit Series)

वादस्यायः धर्महीनिकृतः विपश्चित्तार्थान्वितः (JBORS 1935-6)

श्लोकवार्तिकम् काशिकाश्रितम् (TSS.)

सप्तद्वयमञ्जरी (Ed. Dhruva)

सप्तद्वयदर्शनकरः (Poona)

हेतुविन्दुटीका शालीकान्विता—GOS, 1949.

Buddhist Logic, Vols. I & II - Stcherbatsky, Leningrad.

Decline of Buddhism in India, R. C. Mitra, Visvabharati, 1954.

History of Indian Logic. Dr. S. C. Vidyābhūṣaṇa, Calcutta University, 1921.

Gleanings from the History and Bibliography of Nyāyavaiśeṣika Literature, MM. Dr. Gopinath Kavirāja, (Sarasvatī Bhawan Studies Vol. III).

Pre-Dhānāga Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources-Tucci (GOS, 1929).

2500 Years of Buddhism (Govt. of India, 1956)

ABBREVIATIONS

A. = MS used in the Bibliotheca Indica Edition of the Apoha and Kṣhaṇabhaṅgasiddhis

B =

JASB = Journal, Asiatic Society, of Bengal.

JBRS = Journal, Bihar Research Society.

JBORS = Journal, Bihar and Orissa Research Society.

JBTS = Journal, Buddhist Text Society, 1893.

K = (कणिका) = न्यायकणिका

NS = (न्या० सू०) = न्यायसूत्र

NVIT = (न. टी) = न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका

S = Bibliotheca Indica Edition of the Apoha and Kṣhaṇabhaṅgasiddhis.

SBNT = Six Buddhist Nyāya Tracts

Sl. Var = (श्लो० वा०) = श्लोकवार्तिक

T. = Ms in Tibet of which photoprints are used.

अलंकार = महाभाष्यालंकार = प्रमाणवार्तिकभाष्य

स० भ० = सप्तमं ब्रह्मसूत्र

प्र० वा० = प्रमाणवार्तिक

प्र० वा० वा० = (भाष्यम्) = प्रमाणवार्तिकभाष्य

वै० सू० = वैतथिकसूत्र

व्या० च० = व्याप्तिवर्षा

श्वेता० उ० = श्वेतादिकारोपनिघट

सा० सं० = साकारसंग्रहसूत्र

PREFACE OF THE GENERAL EDITOR

This third volume of the Tibetan Sanskrit Series on the *Nibandhāvalī* of Ratnakīrti also deals with Buddhist philosophy which had become dovetailed with logic (Nyāya) at least since the time of Dharmakīrti (c. 550 A.D.). The volume of the series published so far will enable the reader to have a bird's eye view of the history and progress of logic and philosophy in Mahāyāna Buddhism for about five centuries, c. 550 to 1050 A.D. The *Nyāyabindu* of Dharmakīrti included in Vol. II gives a glimpse of this school, as it was gathering momentum in the latter half of the 6th century; the *Pramāṇyavārtikabhāṣya* of Prajñākaragupta published in Vol. I and the *Nyāyabinduṭkā* of Dharmottara included in Vol. II enable the student to note its progress during the 8th century A.D. The beginning of the last phase of this school can be seen in the *Dharmottarapradīpa* of Durveka Miśra included in the Vol. II and the *Nibandhāvalī* of Ratnakīrti being published in the present volume; for the authors of both these works flourished in the first half of the 11th century. The *Nibandhas* of Jñānaśrī, which are in the press, also belong to this stage.

These works enable us to visualise not only the history of the Mahāyāna Buddhist school of logic and philosophy, but also reveal the conflict of mind with mind, ideas with ideas and philosophy with philosophy between the Buddhist and their Hindu opponents. The intellectual vigour of the age did not permit the procedure of regarding the opponents' system as unclean and untouchable; philosophers were not content till they had demolished to their best satisfaction the case and system of the opponent by the intellectual weapon. It is true that the discussion was tending to become narrow and scholastic, as the theories of the *Yuktis* and *Hetvābhāṣas* were being developed in the course of time. But this does not disprove the fact that the opposing schools were anxious to silence their opponents by appealing rather to the reason than to the authority.

Ratnakīrti, the author of the present *Nibandhāvalī* flourished early in the 11th century at the famous University of Vikramaśīlā. The present work will amply attest to the intellectual eminence of his scholarship and show how the scholars at Vikramaśīlā continued their intellectual and philosophical work undisturbed, even when foreign armies were threatening to penetrate into the western frontiers of Bihar.

Both Ratnakīrti and his preceptor Jñānaśrī were famous scholars of the Vikramaśīlā University, where the latter occupied the much coveted post of Dvārapaṇḍita or controller of the admissions to the University. Both the preceptor and disciple were the senior contemporaries of Dīpaṅkara Śrī-Jñāna Atiśa, who played so important a role in the spread of Buddhism in Tibet and the translations of the works of the faith in the language of that country. Ratnakīrti did not visit Tibet, but his fame had spread to that country, where he was honoured as one of the important luminaries of Buddhism.

It is usually believed that the ascendancy of the Vajrayāna with its Tantric practices was one of the main causes responsible for the downfall of the Buddhism. The theory requires a thorough-going investigation. I have shown in my booklet on the *Mantraśāstra and Jainism* how Jainism had its own Mantraśāstra, teaching all sorts of magical and esoteric practices but having no room for meat, wine and women. It is quite likely that Buddhist Tantraśāstra was for a long time a mere Mantraśāstra, uncontaminated by any objectionable erotic rituals. Such probably was the case in the days of Asaṅga and Nāgārjuna who are also associated with esoteric practices in later tradition. Padmasambhava is stated to have introduced the Śākta element in the Mantraśāstra in the 8th century. But even when this took place, Mantraśāstra or pure Tantraśāstra and Śākta Tantraśāstra appear to have co-existed side by side for a long time. Ratnakīrti, the author of the present *Nibandhāvalī* was a practising Tānika. The Tibetan monk of the 13th century, Chag Lo-tsaba Chos-rje-dpa, Translator Dharmasvāmin who visited Bihar during 1234-6 A.D., was also a Tānika adept in Maṇḍalas and esoteric practices. But neither the biography of the Tibetan monk, which we shall soon publish, nor the works of Ratnakīrti, which are being published in this work, show that either of them was the follower of the Śāktika practices. We may perhaps criticise the tracts of Ratnakīrti as too scholastic or formal, or as relying too much on logical technicalities for proving or disproving a point; but they do not countenance the Vāmamārga.

The belief in the possibility of the attainment of self-realisation or magical powers by esoteric Mantras and practices was very old in India, shared alike by Hinduism, Buddhism and Jainism. This represented the early or pure aspect of the Mantraśāstra; it was later contaminated by the introduction of the erotic element and then became the Tantraśāstra. Perhaps further researches and discoveries will show that pure Tantric religion existed side by side with the Śākta Tantric

religion, uninfluenced by the Vāmamārga rituals, for several centuries. The impression left by the Nibandhas of Ratnakīrti tends to show that he was a Tāntrika of the first variety.

The K. P. Jayaswal Research Institute feels particular pleasure in publishing the present work, as it has proceeded from the pen of one of the noted scholars of Vikramaśīlā, which was one of the two most famous Universities of ancient Bihar. Only three out of the ten Nibandhas printed in the present work had been earlier published by M. M. Pandit Haraprasad Shastri; the remaining seven Nibandhas are being brought out here for the first time. The Institute is grateful to Shri Anantlal Thakur, the editor of the work, for the immense labour of love he has bestowed on the task of deciphering and editing the Nibandhas. The notes he has added, the appendices he has supplied, and the learned Sanskrit and English Introductions which he has prefixed to the book, will show that he has spared himself no pains in his anxiety to supply us a scholarly edition of the work. I am sure that the publication of this work will extend the bounds of our knowledge in the sphere of logic and Buddhist philosophy.

The Bihar Research Society, Patna, is the owner and the custodian of the photographs of the Sanskrit MSS, brought from Tibet by Tripiṭakācchārya Mahāpaṇḍita Rāhula Sāṅkṛtyāyana, which are being utilised for the publication of this Series. The K. P. Jayaswal Research Institute desires to express its indebtedness to the Society for placing these MSS photographs at its disposal for their decipherment and publication.

1-11-1957.

A. S. Altekar,
Director,
 K. P. Jayaswal Research Institute,
 Patna

INTRODUCTION

The MS material and short Account of the Works edited.

The discovery by Mahāpaṇḍita Rāhula Sāṅkṛtyāyana of a large number of palm-leaf manuscripts of numerous Sanskrit works in different monasteries in Tibet is one of the greatest achievements of Indian scholarship of the present century. The photographic copies of these manuscripts brought by him have opened up new vistas of enquiry. Most of these ancient works were thought to be long lost and quotations and references in current works were all that one knew about them. In some cases however, very faithful Tibetan translations were available. But a translation has its inherent limitations and can never replace the original. Thus the want of many works of Asaṅga, Vasubandhu, Dignāga, Dharmakīrti, Prajñākara, Jñānaśrīmitra and Ratnakīrti among others in original Sanskrit was keenly felt by the students of Indian Philosophy. Now, thanks to the Mahāpaṇḍita's energetic and arduous searches, many works of these and other philosophers have come within easy reach of the world of scholars and it is particularly encouraging to note that the present custodians of these treasures are ready to help bona fide scholars in all possible ways to study them. Consequently a number of important works have already been edited and published and a good many are being made ready for publication.

The works of Jñānaśrīmitra and Ratnakīrti preserved in this collection were of special interest to the writer of this introduction and the present volume is the result of his studies in one batch of photoprints which were provisionally called the *Ratnakīrtinibandhāḥ* by the learned discoverer and collector. The original bundle of MSS on which the photoprints are based is preserved in the Salu monastery¹ in Tibet. It consists of eighty-six folia written in clear Maithilī script of *circa* 1200 A.D. There are six lines of about 130 syllables on each side of a folio. The bundle consists of the MSS of the following twelve works:—

1. Sarvajñasiddhi (1b-17a)
2. Īśvarasādhanaśāstra (18b-32a)
3. Apohasiddhi (32b-36b).

1. JBORS, Vol XXII, pt. I—बोधव्यास Appendix-F.

4. Kṣhaṇabhaṅgasiddhi (Anvayātmikā, 37b-45b)
5. Kṣhaṇabhaṅgasiddhi (Vyatīrekātmikā, 45b-51a)
6. Pramāṇāntarbhāvaprakaraṇa (51a-56a)
7. Vyāptinirṇaya (56a-59a)
8. Sthirasiddhidūṣhaṇa (60-66a)
9. Chitrādvaitaprakāśavāda (69a-77a)
10. Avayavinirākaraṇa (68b-82a)
11. Sāmānyadūṣhaṇadikprasāritā (82a-84b) and
12. Santānāntaradūṣhaṇa (84b-86b)

Of these the *Avayavinirākaraṇa* (No. 10) and the *Sāmānyadūṣhaṇadikprasāritā* (No. 11) are the works Paṇḍita Aśoka which along with the *Apohasiddhi* (No. 3) and the *Kṣhaṇabhaṅgasiddhi*s of Ratnakīrti (Nos. 4 & 5) together with the *Antarvyāpīṣamarthana* of Ratnākaraśānti were first edited by MM. Dr. Haraprasāda Śāstrin and published in the *Bibliotheca Indica Series* under the title *Six Buddhist Nyāya Tracts* (Cal. 1911). No manuscript of the other seven works has been noticed elsewhere. The present volume contains only the works of Ratnakīrti found in the above mentioned collection and is therefore named *Ratnakīrti-nibandhāvalī*. The three tracts published in the *Bibliotheca Indica Series* which are long out of print have also been included in the present volume where the readings have been selected on a comparison of our MS with the printed edition.¹ In the case of the remaining works, however, we had to depend upon the single MS and the quotations in other works wherever traceable.

The manuscripts are not free from errors committed by the copyist. An honest attempt has been made to get a tolerably correct text as far as possible on the basis of the available material. Unfortunately there are no Tibetan translations of these texts to verify the readings. The order in which the books occur in the MS, though not chronological or based on any known principle, has been followed in this edition as no rearrangement would be considered satisfactory in the present state of our knowledge. There are some other defects too. We have however, the satisfaction of bringing together in one volume all the available works of Ratnakīrti.

1. Our MS generally agrees with those used in the Biol. Ind. Edition of the *Apohasiddhi* and the *Kṣhaṇabhaṅgasiddhi* I. But it differs widely from them in the *Kṣhaṇabhaṅgasiddhi* II as our text will show, vide pp. 77-78.

The works may be classified into three groups:

1. Works refuting the views of the opponents:

- (a) The *Īśvarasādhanaśūshana* refutes the existence of God as propounded by the *Naiyāyikas*.
- (b) The *Sthirasiddhidūshana* criticises the existence of permanent entities.
- (c) The *Santānāntaradūshana* demolishes the theory of the possibility of any external continuum other than the mental one.

2. Works expounding various Buddhist doctrines:

- (a) The *Sarvajñasiddhi* proves the existence of the omniscient being.
- (b) The *Apohasiddhi* expounds the Buddhist theory on the meaning of words.¹
- (c) & (d) The two works called *Kṣhāṇabhāṅgasiddhis* explain the fluxional character of all the existents.
- (e) The *Chitrādvalataprakāśavāda* propounds the Buddhist theory of unity in diversity.

3. Works seeking to establish the Buddhist views by refuting those of the Brahmanical Hindus on topics of common interest:

- (a) The *Vyāptinirṇaya* refutes invariable concomitance as accepted by the logicians and the Mīmāṃsakas and expounds the one conceived by the Buddhists.
- (b) The *Pramāṇāntarbhāvaprakaraṇa* establishes perception and inference as the only means of knowledge refuting the others accepted by the Brahmanical schools.

Authorship of the works

Of the works edited here, the *Īśvarasādhanaśūshana*² the *Apohasiddhi*³, the *Kṣhāṇabhāṅgasiddhis*⁴ and the *Vyāptinirṇaya*⁵ mention the name of Ratnakīrti as their author in the colophon. A statement

1. Stacherbatsky's remark (*Buddhist Logic*, Vol. II, p. 404) that this small tract was "written in one night, and probably for this reason, is lacking clearness" is wrong. It was copied and not written in one night as a post-colophon verse in the *Bibliotheca Indica* edition (p. 19) shows. Its alleged stiffness may be due to its strictly logical character or its being a summary of a bigger work of Jhānaśrīmītra, viz. the *Apohaprakaraṇa*.

2. इत्यथोधजवर्त्तुं विकल्पव्यापिमोहतिमिरप्रतिरोपि ।

रत्नकीर्तिरवगमलरम्बधपोतिरस्तु चिरधप्रतिरोपि ॥ p. 52

3. महापण्डितरत्नकीर्तिपादचिरचित्तमपोहप्रकरणम् । p. 61.

4. कुत्तिरियं महापण्डितरत्नकीर्तिपादानाम् । p. 76 and कुत्तिरियं रत्नकीर्तः । p. 88.

5. स्यात्तिनिर्णयः समाप्तो रत्नकीर्तिपादानाम् ॥ p. 104.

in the *Sarvajñāsiddhi*¹ establishes the identity of its author with that of the *Īśvarasādhanaśāstra*. The *Sthirasiddhidāśha*² and the *Chitrādvaitaprakāśavāda*³ have been referred to by Ratnakīrti as his own. The views of the preceptor of the author as mentioned in the *Pramāṇāntarbhāvaprakaraṇa*⁴ as well as the *Sarvajñāsiddhi*⁵, the *Sthirasiddhidāśha*⁶, the *Kṣaṇabhāṅgasiddhi*⁷ and the *Chitrādvaitaprakāśavāda*⁸ are identical with those of Jñānaśrīmitra who was the preceptor of Ratnakīrti. The *Santānāntaradāśha*⁹, like the *Chitrādvaitaprakāśavāda*¹⁰ refers to the *Sākārasaṅgraha* of Jñānaśrīmitra as authority.

Further, the style and the mode of argument in all these ten works are the same. Hence we accept all of them as emanating from Ratnakīrti's pen.

Other works, presumably of the same author, referred to here are the *Bhedapratibhāśadāśha*¹¹, the *Kāraṇānuupalabdhiprastāva*¹² and the *Samsargaparīkṣā*¹³. But none of them is known to exist.

The tracts of Ratnakīrti are written in a style that is more common in neo-logic than in the old system. In each case the discussion is started just in the way of a formal debate, as if the opponent is present before the author. Arguments are syllogistic. The refutations are generally through the *hetvābhāsa* fallacies¹⁴. The

1. अस्मदीयवस्तुत्वे p. 16.

2. अस्माभिः स्विस्तिद्विषुत्वे p. 84.

3. अस्मद्विचाराद्विस्तुत्वे p. 85.

4. अस्मद्वस्तुत्वे p. 89.

5. Cf. p. 24.

6. Cf. pp. 111 & 112.

7. Cf. p. 67 & 81.

8. Cf. pp. 125, 126, 129, 131, 132, 135, 135.

9. Cf. p. 140.

10. The *Chitrādvaitaprakāśavāda* is based on the *Sākārasiddhiśāstra* of Jñānaśrī.

11. Cf. p. 140.

12. P. 17.

13. P. 106.

14. Refutation of the views of the opponents in the science of debate has an interesting history behind it which may be divided into three stages:

The first may be called the stage of *Tantrayukti* i.e., the stage of refutation through exegetical methodology. In ancient times debates were undertaken mostly with regard to the expounding of authoritative texts. And there were common formulae called the *tantrayuktis* accepted by the parties. In giving a correct explanation of any Śāstric tenet one must conform to these fixed formulae. The regular treatment of these *tantrayuktis* is found in the *Arthasāstra* of Kauṭilya, and the medical works of Charaka and Vāgbhaṭa. There are references to them in the *Nyāyabhāṣya* and the *Nyāyavārtika*. The Sāṃkhya work *Yuktisphā* mentions some of them. The Buddhists also seem to have a similar set of principles (Vide the *Netipakaraṇa*). All these show that the *yuktis* exercised a considerable influence in ancient Indian debate.

The next period shows the predominance of the *Nigrahasthānas*, points of defeat. They are treated in the *Nyāyāśāstra* and are borrowed therefrom by the Buddhists. The *Vāda* treatises of the ancient Buddhists are not all extant but references show that there were many of them. Some of them have now been restored in Sanskrit and English by Prof. Tucci. We hear that Vasubandhu had two *Vāda* works—The *Vādarāṭa* and the *Vādarāṭhāna*. In the available treatises we find enough material to show that the *Nigrahasthānas* were extensively used by the Buddhists to silence the opponents. Dharmakīrti in his *Vādavyāya* examined

views of the opponents are faithfully given at the outset in their own language. They are then analysed and flaws are detected one by one. The establishment of the views of the author is not always elaborate and in the *Sarvajñasiddhi*, he does it mostly through referring to the views of his predecessors which must have been well-known during his days. Thus Ratnakṛiti may be taken as a *Khāṇḍanika* par-excellence.

Parallel growth of Hindu and Buddhist logic before Ratnakṛiti

In the history of Indian thought the Buddhist and Brahmanical systems of logic present a unique picture of development. There is fundamental difference in their outlooks: that between realism and idealism. This led to mutual refutations which continued in an unbroken line for generations of scholars resulting in the growth of a rich and vigorous literature. This parallel growth of the two systems for a long period, each indirectly influencing the other is rather unique. The Buddhists had bitter rivalry with other schools of thought, especially with the Mīmāṃsakas. But nowhere else is their rivalry so systematic and of such a long duration as in the case of the *Nyāyasāstra*. We propose to give a brief outline of the parallel development of the two schools before showing Ratnakṛiti's relation to other systems of philosophy.

It is in the *Sūtras* of Akṣhapāda Gotama that we find the first systematic treatment of logic in India. The fragments of pre-Dignāga Buddhist logic as preserved in Tibetan and Chinese and brought to

(Continued from the last page.)

the traditional *Nigrahasthānas* and finally advocated the acceptance of two varieties only.

The third is the stage of *heṃvābhāsa* fallacies. Already in the second stage itself the *heṃvābhāsa* were included among the *Nigrahasthānas*. But gradually they became predominant, so much so that after Dignāga they are found to be the only means of refutation in the different systems of Indian Philosophy. The *Nigrahasthānas*, no doubt, received an academic recognition even in the formative period of neo-logic but we hardly find any actual application thereof. Fallacies of the other members of the syllogism, such as *pratijñābhāsa*, *sādhareṇābhāsa*, etc though invented, were of little consequence and disappeared very soon. All other *dhāras* were shown to have sprung from the fallacious use of the *Hetu*, the second member of the syllogism.

Cf. अतएव च शास्त्रेऽस्मिन् मुनिना तत्त्वदर्शना ।

पञ्चाभासादयो नोक्ता हेत्वाभासास्तु दर्शिता ॥ न्यायमञ्जरी, II. p. 134.

The Buddhists generally accepted the *heṃvābhāsa* current among the orthodox logicians. But numerous sub-varieties were invented in the orthodox and non-orthodox schools. The elaborate treatment of the subject in logical works from the time of Dignāga down to the epoch of neo-logic of Mithila and Bengal shows the importance given to it.

light through the laborious researches of Prof. Tucci¹ show that categories accepted in the Nyāya system have become the basis on which the Buddhist masters also built up their edifice. In these works, though incomplete in many cases, we find exhaustive treatment of the Nyāya categories like *pramāṇa*, *avayava*, *hetvābhāsa*, *siddhānta*, *chhala*, *jāti* and *nigrahasthāna*. In their subdivisions as well as definitions also there is close agreement between the two schools. But more often these Buddhist tracts differ in the examples which in their case must conform to their distinct faith and metaphysics.

The development of the Nyāya system between Akṣhapāda Gotama and Vātsyāyana is difficult to trace. The *Nyāyabhāṣya* of the latter records alternative explanations of some Sūtras², current in his time and particular references to the Buddhist views are traceable in his work. Till the time of Aśaṅga and Vasubandhu there seems to be hardly any sharp difference between the logical positions of these two schools.

But with the advent of Dignāga in the field there were revolutionary changes. It was he who gave the Buddhist logic the honour of being recognised as a distinct system dealing mainly with epistemological problems. From his time onwards the *Nyāyasūtras* ceased to exercise any authority over the Buddhists.

In the subsequent stages of the development of the Nyāya system we hear of no less than six commentaries³ on the *Nyāyabhāṣya*, of which only the *Nyāyavārtika* of Bhāradvāja Uddyotakara has come down to us. The importance of the other five can be gathered from the later Buddhist works where they have been quoted and criticised. Uddyotakara in the very opening of his *Nyāyavārtika* refers to the bad logicians.⁴ To dispel their ignorance was his incentive to write the exposition on the Sūtras of Akṣhapāda. He criticises the views of Nāgārjuna, Vasubandhu and Dignāga.

Uddyotakara in his turn, was ruthlessly criticised by Dharmakīrti, the grand disciple of Dignāga. He was the greatest Buddhist logi-

1. Cf. *Pre-Dignaga Buddhist Texts on Logic*, GOS, 1929.

2. Cf. *Nyāyabhāṣya* I. 1, 5, 22, 32; II. ii. 9 etc.

3. (a) Viśvarūpa's *Nyāyabhāṣyaṭīkā* (*Dhamottaragradhā*, p. 175).

(b) Adhyayana's *Ruchīṭīkā*, (*Ibid.* p. 175).

(c) Trilochana's *Nyāyabhāṣyaṭīkā* (*Ibid.* p. 173).

(d) Aviddhakarna's *Tattvaṭīkā* (*Vādayāyana-viśeṣaśāstrīyā*, p. 78).

(e) Bhārvīka's *Bhāṣyaṭīkā* (*Ibid.* p. 88).

(f) Uddyotakara's *Nyāyavārtika*.

4. Cf. यदध्यायः प्रवरो मनीषी समाय शास्त्रं जगती जगद ।

कुतार्थिकानामनिवृत्तिहेतुः करिष्यते तत्र मया निबन्धः ॥

Cf. कुतार्थिकैः दिग्गताप्रभृतिभिः *NPTT*, p. 2, *Nyāyavārtika*, p. 1.

cian who over-shadowed his predecessors and can be recognised as one of the four original thinkers of India who commanded respect even outside the sphere of their influence. The others are Bhartṛhari, the Grammarian, Kumārila, the Mīmāṃsaka and Śaṅkara, the Vedāntin.

Every system of philosophy current at the time received a shock and new activity followed everywhere to meet Dharmakīrti's objections. Brahmanical philosophers had to reshape their own systems and sometimes read new meanings in their old Sūtras, which probably their authors did never think of.¹ The *Pramāṇavārtika* among the works of Dharmakīrti, though based on Dignāga's *Pramāṇasamuchchaya*, surpassed the original in importance and became the basis of a huge literature in its turn.

After Dharmakīrti the Nyāya school produced Śaṅkara, Aviddhakarna, Adhyayana and others whom Śāntarakṣita and Kamalaśīla quote and criticise in the *Tattvasaṃgraha* and the *Tattvasaṃgrahapañjikā* respectively. After these two also, we hear of many Nyāya scholars like Bhāsarvajña Trilochana, Satānanda, Vittoka, Nara-simha, Sānātani etc. But the real opponent of Dharmakīrti arose in Vāchaspati Miśra I who eclipsed most of his predecessors in the Nyāya school, of course with the honourable exception of the Sūtras, the *Bhāṣya* and the *Vārtika* with which his *Nyāyavārtikatātparyāṇikā* is directly related.

Ratnakīrti and the Study of Buddhist Logic at Vikramaśīla

Jñānaśrīmitra gives us a chronological list of the Āchāryas of the Vijñānavāda school. According to him Ārya Asaṅga received secret teachings from Maitreya-nāthapāda. Vasubandhu inherited the same from Asaṅga. Dignāga followed Vasubandhu. Next to Dignāga, Dharmakīrti was the most important scholar. Prajñākara came next. It was through Jñānaśrīmitra's efforts that the position of Prajñākara became stronger all the more.² This gives us an idea about the affiliation of Jñānaśrī and Ratnakīrti who were very

1. Cf. The meaning of the work *Avyapadeśya* in Nyāyasūtra I. 1.4.
—J. S. Jetly: *Journal of the University of Bombay*, Vol. XIX, pt. 2, Sept. 1950.

2. श्यावसङ्गमनज्ञिप्रयवहो यवभूतविशोऽन्वया-
दाचार्यो वमुच्यतेरुदरमतिस्तत्त्वज्ञवादिदुस्तु ।
दिन्यावोऽव कुमागोयविहितासामान्यसाहच-
स्तस्मिन् कारिकाभाष्यकारकुतिनोरसाववशा स्थितिः ॥

close to each other as preceptor and disciple. Quotations from and references to the above mentioned philosophers in the works of both of these authors show that their views were very popular at Vikramaśilā, the place of activity of both of them. It may be pointed out in passing that a number of original works of these Āchāryas have been preserved in Tibet and their photographs are now deposited in the Bihar Research Society.

Ratnakīrti quotes from Ārya Maitreya-nāthapāda. His regard for Dharmakīrti knows no bounds as will be evident from the epithets used by him. To Ratnakīrti, Dharmakīrti is *Bhagavān* and *Bhuvanaika-guru*. Many verses from the *Pramāṇavārtika* of Dharmakīrti are found quoted in Ratnakīrti's works.

It is well known that Prajñākara started the philosophical school of interpretation of the *Pramāṇavārtika*¹. Both Jñānaśrī and Ratnakīrti are exponents of this school and naturally we find Prajñākara's *Pramāṇavārtikabhāṣya* quoted as authority in the works of both.

Of special interest is the reference to the views of Nāgārjuna and Dharmottara. The former did not belong to the Vijñānavāda school and yet Jñānaśrī and Ratnakīrti would take him as an authority, wherever the Mādhyamika and Vijñānavāda views are identical. But Dharmottara, an exponent of the philosophical school of interpretation on Dharmakīrti's *Pramāṇavārtika* has once been criticised adversely.

Then there is Jitāri, originally a Brāhmaṇa of Varendrī and the teacher of the illustrious Atīśa Dīpaṅkara, Paṇḍita Durveka Mīśra and others. Jitāri received from king Mahīpāla the diploma of Paṇḍita of the University of Vikramaśilā². As Ratnakīrti was a contemporary of Atīśa, Jitāri must have been a senior contemporary to both. We find Ratnakīrti respectfully referring to him. Jitāri was the author of a number of works. His *Hetutattvopadeśa*³, *Dharmadharmavinīchaya*, *Bālāvātārātarka* and *Prājñāsūtra* are known in Tibetan translations. His *Sahopajambhāprakarṇa* is extant in Sanskrit.⁴ The *Bodhicittotpādasamādānavidhi* and the *Sugatamatavi-bhāṅgakārikā* are also attributed to him.⁵

1. *Buddhist Logic*, Vol. I pp. 39-47.

2. *Indian Pandits in Tibet*, HJL, p. 337.

3. It has been reconstructed from Tibetan by Prof. Durgacharan Chatteropadhyaya, M.A., and published by the University of Calcutta.

4. Tibetan Sanskrit MSS. collection, Bihar Research Society.

5. *Decline of Buddhism in India*, p. 77.

The *Vādasthāna*¹ is another work of this scholar consisting of some small sections, of which those on *Jāti* and *Anekānta* have come to light. Ratnakīrti refers to his *Vedāpṛamāṇya*². One letter called *Chittaratnaviśodhanakrama* preserved in Tibetan is also attributed to Jitāri³.

There is a reference to one Buddhist author called Rājakulapāda. He seems to be identical with the 'Yuvarāja' or 'Kumāranātha', so often referred to by Jñānaśrimitra.

Ratnakīrti and Jñānaśrimitra: their relation and date

Prof. Dineshchandra Bhattacharya brought to our notice the relation between Jñānaśrimitra and Ratnakīrti⁴, which has now been strengthened by a comparison of the works of Ratnakīrti with those of Jñānaśrimitra. Almost all the verses attributed to his *guru* by Ratnakīrti may be traced in the available works of Jñānaśrī. The *Sākārasaṅgraha* of Jñānaśrī has been quoted as authority and the *Śāstra* referred to by Ratnakīrti seems to be identical with his *Sākārasiddhishāstra*.⁵

A close scrutiny reveals that Ratnakīrti has summarised the works of his *guru* in many cases and the debt also has been eloquently acknowledged. On identical topics both are found to advance the same arguments, quote and criticise the same authors and come to the same conclusion. That both traversed the same field will be clear even from a cursory glance at the titles of the works of both. Ratnakīrti took upon himself the task of presenting the rather stiff and elaborate works of his illustrious *guru* in a lucid and more or less popular form. He makes a beautiful comparison between his works and those of his preceptor and craves the credit of collecting a few gems from the works of the latter.⁶ It must,

1. Appended to the *Tarkabhāṣā* of Mokṣhākara, edited by Dr. H. R. R. Iyengar, Mysore.

2. *Pramāṇatārīkṣāropanaṣa*, p. 94.

3. *2500 Years of Buddhism*, p. 253.

4. *Date of Vāchaspati Mīra and Udayanāchārya.*

Jha Research Institute Journal, II, pp. 349-56.

5. Cf. वराहमुनिः स्वकृतसाक्षात्कारविवक्षितं न चापरम् ,
and

शास्त्रेऽपि स्वकृतसाक्षात्कारित्वमेव प्रत्यक्षत्वं , p. 125

6. Cf. सम्बुद्धस्त्वितिभेदिनः कुतपिरेरस्मदगुरोः शिष्यम्

संज्ञेते मम रत्नकीर्तिहृतिनस्तद्विस्तरब्राह्मिनः ॥ p. 28

and

सूत्ररत्नाथपरवेन जितरत्नाकरादिवम् ।

गुरोर्वीर्यबुधेः स्मर्त्तुं किञ्चिद्वाक्यं लिखते ॥ p. 29

however, have to be admitted that the treatment of the disciple is more concise and logical, though not as poetical as that of his spiritual father.

Among Jñānaśrīmitra's works the following have been preserved and are awaiting publication in the present series.

- (1) *Kṣhapabhāṅgādhyāya*,
- (2) *Vyāpticharchā*,
- (3) *Bhedaḥbheda-parīkṣā*,
- (4) *Anupalabhdīrahasya*,
- (5) *Sarvaśabdābhāvacharchā*,
- (6) *Apohaprakaraṇa*,
- (7) *Īśvaravāda*—consisting of three sections:
 - (i) *Pūrvapakṣa*,
 - (ii) *Īśvaradūṣhaṇa*, and
 - (iii) *Vārtikasaptasloka-vyākhyāna*,
- (8) *Kāryakāraṇabhāvasiddhi*,
- (9) *Yoginirṇayaprakaraṇa*,
- (10) *Advaitabindu-prakaraṇa*,
- (11) *Sākārasiddhiśāstra*, and
- (12) *Sākārasaṅgrahasūtra*.

Of these the *Kāryakāraṇabhāvasiddhi* (No. 8) alone has a Tibetan translation. The *Apohaprakaraṇa* (No. 6) and *Kṣhapabhāṅgādhyāya* (No. 1) have been quoted by Vādi Devasūri¹. Devabhadrasūri in the *Nyāyāvatāraṇīppapa* quotes the definition of 'sat' as given by Jñānaśrī². Udayana's *Āmatattvarīveka* appears to have been written with the object of criticising and refuting the views of Jñānaśrīmitra³ as expressed in the *Kṣhapabhāṅgādhyāya* and the *Sākārasiddhiśāstra*.

We learn from Tibetan sources much about Jñānaśrīmitra of Gauḍa. He commanded great respect among the scholars of Vikramaśīlā and was the second *Mahāstambha* (great pillar) among its gatekeeping *paṇḍitas*. We find Atīsa seeking his advice on esoteric matters before his departure for Tibet and Jñānaśrī is known to have received special recognition from Naropaṇṭ at the time of the latter's visit to Vikramaśīlā.⁴

1. *Syādvādāramāṇya*, Poona, pp. 1712 & 747.

2. *Nyāyāvatāraṇīppapa*, ISC, 1928, p. 56.

3. Vide Our Jñānaśrīmitra's *Kṣhapabhāṅgādhyāya*, *JERS*, Vol. XXXVI, p. 76 ff.

4. *HIL*, p. 341 and Indian Pandits in Tibet—*JETS* Pt. I, 1893.

The same sources inform us that Ratnakīrti also was recognised as an important scholar among the "many eminent *paṇḍitas* under Atiśa like the stars of heaven".¹ Ratnakīrti was a *mahāpaṇḍita* and a great practising *tāntrika*. He is associated with both the Somapurī and the Vikramaśilā vihāras. A disciple of Buddhakīrti in esoteric matters, he was the teacher of Ratigupta and Ratnākaraśānti.² We find the latter as a 'gate-keeping' scholar at Vikramaśilā. Again Jñānaśrīmitra, Ratnakīrti and Ratnākaraśānti are said to be the disciples of Ācārya Dharmapāla of Suvarṇadvīpa.³

As both Jñānaśrīmitra and Ratnakīrti are found as respectable personages at the time of Atiśa's departure for Tibet, an event which took place in 1040 A.D. according to the Tibetans, it will not be wrong to hold that both were fairly advanced in age and literary career at the time. Ratnakīrti as the disciple may be slightly younger than Jñānaśrīmitra.

Internal evidence places both these scholars after Vāchaspatimīśra I, whose views both of them criticised. Vāchaspati gives the year of the composition of his *Nyāyasūchīnibandha* as *Vaśu-an̄ka-vasu-vatsara* (898) but does not specify the era. Scholars at first were divided in the interpretation of this date. Some took it as referring to the Vikramasamvat (i.e., 841 A.D.) while others were in favour of accepting it as belonging to the Śaka era. The latest researches seem to justify the Śaka era theory and place Vāchaspati in 976 A. D.⁴

The date of Udayanāchārya who, as we have pointed out, criticises Jñānaśrīmitra's *Kṣhāṇabhāṅgādhyāya* and *Sākārasiddhishāstra*, though given as *tarka-ambara-an̄ka* (906) Śaka year (i.e., 984-85 A.D.) in some MS of his *Lakṣhaṇāvalī*, does not carry conviction.⁵ Further materials if, discovered, will decide the issue. At the present stage of our knowledge, we only know that (a) Vāchaspati I completed his *Nyāyakoṭīkā* and the *Nyāyavārtikatātparyoṅkīkā* (and probably the *Nyāyasūchīnibandha*, an appendix to the latter) before Jñānaśrī wrote his *Kṣhāṇabhāṅgādhyāya*; that (b) Ratnakīrti based some of his works on

1. Indian Pandits in Tibet, *JBTS*, p. 17.

2. *Mystic Tales of Lama Taranatha*, Bhupendranath Datta, pp. 45, 47, 61.

3. *Cf. 2500 Years of Buddhism*, p. 230.

4. Date of Vāchaspati Mīśra and Udayanāchārya—D. C. Bhattacharya, *Jha Research Institute Journal*, Vol. II, pp. 349-56.

5. *Ibid.*

Jñānaśrīmītra's *Nibandhas*; that (c) Udayana refuted the views of Jñānaśrī in his *Āmanatratnavireka*; and that (d) Ratnakīrti's *Chitrādvaitaprahāṇavāda* also was indirectly hinted at by him in the same work.¹

It seems probable that the literary career of both these famous authors falls in the first half of the eleventh century A.D.

Importance of the works of Ratnakīrti and Jñānaśrī

Between Vāchaspati and Udayana, the author of the *Nyāyavārtikatātparyaparibuddhi* there was a gap and so long we did not come across any Buddhist author refuting the views of Vāchaspati and at the same time himself being the object of criticism of Udayana, who upheld Vāchaspati's position against the Buddhists. The discovery of the works of Jñānaśrīmītra and Ratnakīrti fills this gap. The works of these two authors serve as a key to the proper understanding of the works of Vāchaspati on the one hand and Udayana on the other. They present before us a picture of the living scholarly antagonism between Brahmanical and Buddhist philosophers. Nay, they attest to the inherent strength of the Buddhist position which could defy the onslaughts of a master mind like Vāchaspati. There is a common belief that Buddhism was uprooted from the Indian soil by the efforts of Kumārila, Śaṅkarācārya and others. But long after them we find Buddhist monasteries in their pristine glory and Buddhist scholars making vigorous intellectual endeavours. The end of Buddhistic speculations was marked by the advent of Islam. And Buddhism was not uprooted by intellectual activities alone. Vāchaspati had his illustrious successor in Udayānācārya while diverse circumstances did not allow any Buddhist scholar to uphold the position of Jñānaśrī or Ratnakīrti. But unsoundness of their philosophical position cannot be held responsible for it.

On an examination of the works of these two authors in the proper perspective, one is sure to be convinced that these works are not merely idle philosophical speculations but an outcome of historical necessity and full of intellectual vigour.

They contain quotations from rare and extinct works of importance and supply us new information regarding some authors of repute. Further, they have preserved a few fragments from the works of scholars altogether unknown in the History of Indian Philosophy.

1. Cf. *Āmanatratnavirekatātparyā* of Śaṅkaramiśra, Bibl. Ind. pp. 435 & 462.

Ratnakīrti and the Naiyāyikas

Mention may now be made of the exponents of Brahmanical Logic, who have been referred to by Ratnakīrti. It has already been noticed that attacks and counter-attacks of these two schools led to a healthy development of both sides. The process went on for several centuries uptill the invasion of the Mahomedans, as a result of which the monasteries at Nālandā, Vikramaśīla and other places, the sole repositories of Buddhist culture, were soon completely destroyed.

Ratnakīrti, as we have noted before, generally puts the arguments of his opponents in their own words on the topic under discussion and then starts to refute them. Among the *Naiyāyikas*, thus touched by him Śaṅkara should be mentioned first. He was one of the foremost writers of the Brahmanical School of medieval logic and we find him quoted in the *Hetubinduṭīkā* of Arcāṭa, the *Nyāyamañajrī* of Jayanta Bhaṭṭa, the *Pramāṇavārtikasvāvrṭtīṭīkā* of Kaṇagacmin, the *Tattvasaṃgrahapañjikā* of Kamalaśīla, the *Nyāyaparīkṣha* of Udayana, the *Āptaparīkṣhā* of Vidyānanda, and the *Syādvādaratnākara* of Vādī Deva; he is of course quoted in the works of Jñānaśrīmītra and Ratnakīrti. Jñānaśrī regards him as one of the four pillars of the Brahmanical system. It is a pity that no work of this great writer has survived. We can have a glimpse of his scholarship through the quotations from his works and references made to him by comparatively later writers.¹ Among these we notice one *Sthirasiddhi* attributed to him. This may either be an independent work or a section of a larger one. The quotations connect him with the Nyāya system which precludes his identity with Āchārya Śaṅkara, the Vedāntin. Śaṅkara Miśra of Mithilā, though a Naiyāyika, is also chronologically far removed from him.

Dr. Binayatosh Bhattacharya thinks that Śaṅkara may be earlier than Uddyotakara². But we find him criticising Dharmakīrti in a passage quoted by Jñānaśrīmītra in his *Iśvaravāda*; hence he can at best be a junior contemporary to Dharmakīrti. But of all the logicians named by Jñānaśrīmītra and Ratnakīrti, Śaṅkara alone has been mentioned by Kamalaśīla, it is therefore very likely that he was older than Trilochana, Bhāsarvajña and Vāchaspati. A very interesting passage quoted in the *Pramāṇavārtikabhāṣya* has been attributed to Śaṅkara by Mahāpañḍita Rāhula Śāṅkṛtyāyana on the

1. Vide our paper—Some Lost Nyāya Works and Authors; *Proceedings, All India Oriental Conference, Ahmadabad Session, 1953*, p. 385.

2. *Tattvasaṃgraha* Foreword, p. lxxxix.

evidence of Tibetan sources¹. This shows that Śāṅkara was earlier than Prajñākaragupta. The same is proved when Arcaṭa, who is slightly earlier than Prajñākara, quotes from Śāṅkara.²

Bhāsarvajña of Kashmir, the author of the *Nyāyasāra*, is next in importance among the logicians mentioned by Ratnakīrti. He is referred to here as the author of the *Nyāyabhūṣaṇa*. Bhāsarvajña holds a unique position in the domain of Indian logic.³ The importance of his work may be judged from the fact that it was widely read in different parts of India and was commented upon by no less than eighteen persons including a few Jaina scholars. His own commentary, the *Nyāyabhūṣaṇa*, surpassed the rest and even the original itself in importance. Guṇaratna and Rājasekhara assign it the premier position among the commentaries on the *Nyāyasāra*.⁴ In fact, later authors quoted and criticised the *Nyāyabhūṣaṇa* without mentioning the name of the *Nyāyasāra* which was known as the *Nyāyabhūṣaṇasūtra* and Bhāsarvajña goes by the name of *Nyāyabhūṣaṇasūtrakāra*.⁵ Vāsudevasārī in his *Nyāyasārapadapañchikā* compares the *Nyāyabhūṣaṇa* with a great ocean and declares that he wrote his *Pañchikā* with a view to help those who were unable to understand the *Nyāyabhūṣaṇa*⁶, upon which he himself wrote a sub-commentary called the *Nyāyabhūṣaṇabhūṣaṇa*.

1. Cf. *Pramāparīkabhāṣya*, p. 229, foot-notes Nos. 2 & 4.

2. Cf. *Hetubinduśāloka*, pp. 332 & 370.

3. Vide Vidyabhaṣana's *History of Indian Logic*, p. 358. MM. Gopinatha Kaviraja's *Gleanings from the History and Bibliography of Nyāya-Vaiśeṣika Literature*—Sarasvati Bhawan Studies, Vol. III, pp. 81-94, and our *Bhūṣaṇakara O Bhūṣaṇamata—Vangīya-Sahityaparīṣat-Pāṭrika*, 1353 B. S. pp. 22—32.

4. भासर्वज्ञप्रणीते न्यायसारेऽष्टादश टीकाः । तामु मुख्या न्यायभूषणस्य ।

Guṇaratna's *Saṅkharāṇasamucchayasyūti* p. 94.

भासर्वज्ञो न्यायसारतर्कसूत्रविधावकः ।

न्यायसाराभिधे तर्क टीका अष्टादश स्फुटाः ।

न्यायभूषणनाम्नी तु टीका तामु प्रसिद्धिमाह ।

Rājasekhara's *Saṅkharāṇasamucchayasyūti*.

5. न्यायभूषणसूत्रकारेणोक्तं सम्यग्भूषणसाधनं प्रमाणमिति

Syādrāśānamahārī, Ed. Dhruva, 1933, p. lvi.

6. न्यायभूषणमहान्वयी सुवा येऽस्तमाविचरितुं न जानते ।

तत्कृते कृतिरियं मया कृता न्यायसारपदपञ्चिकाभिधा ॥

Nyāyasārapadapañcika, Poona, 1922, p. 98.

7. प्रतिज्ञाविशेषज्ञान्यदयोऽस्माभिर्न्यायभूषणभूषणेऽभिहितः

Nyāyasārapadapañcika, Trivendrum, p. 81.

We learn from Nṛsiṃhayaṣvan, the author of the *Nyāyaratna-dyutimālīkā*, that one Gadādharamiśra wrote another sub-commentary on the same called the *Nyāyabhūṣaṇaprakāśa*¹.

Unfortunately the text of the *Nyāyabhūṣaṇa* has not yet come to light and our source of information about it is restricted to the quotations found scattered in later works.²

The quotations appear under slightly different names in different works—as *Bhūṣaṇamata*, *Nyāyabhūṣaṇakāra*, *Nyāyabhūṣeṇa*, *Bhūṣaṇakṛt*, *Bhūṣaṇīyāh* or simply *Bhūṣaṇa*. But on a close examination, all of them are found to be connected with Bhāsarvajña's work.³

The earliest authors quoting the *Nyāyabhūṣaṇa* so far traced are Jñānaśrīmitra and Ratnakīrti. Udayana, Varadarāja, Ānandavardhana II, Vallabhāchārya, Mallinātha, Vādiḍeva, Mādhavāchārya, Jayasimha Sūri, Bhaṭṭa Vādindra, Bhaṭṭa Rāghava, Ānandapūrṇa, Vcākaṭanātha, Bhaṭṭa Dinakara and Chinnaṃ Bhaṭṭa follow. This shows that Bhāsarvajña's work was read all over India for many centuries.

Vāhaspati I seems to have met an objection raised by Bhūṣaṇakāra, though he does not mention the latter by name in connection with his discussion on the *Nigrahasthāna* called *apratibhā*. According to Uddyotakara a disputant is to be declared defeated when without realising the significance of the opponent's thesis, he goes on speaking on a different topic to evade the issue and shows scorn towards the opponent by uttering verses etc. It becomes clear that the proper reply does not occur to him and he becomes the victim of this point of defeat. Here Bhūṣaṇa says that in the instance described, the scope of the points of defeats—*arthāntara* and *apārthaka* is clear. But Vāhaspati defends Uddyotakara saying that in a case of *arthāntara* there is no manifestation of scorn,

1. गदाधरपादसंज्ञितं गदाधरनिर्घेण

Nyāyaratnadhyutimālīkā, Madras, p. 54.

2. Mr. C. D. Dalal consulted a MS of the *Nyāyabhūṣaṇa* in a Jaina Bhandara at Patan. The author's name, according to this MS is said to be Bhāsarvajña.

3. MM. Hanprasada Sastrin mentions four works named *Nyāyabhūṣaṇa* in his introduction to the *Six Buddhist Nyāya Tracts*. Apart from the Mīmāṃsā work of that name and the *Kaśikānyāyabhūṣaṇa* (apparently a Vaiśeṣika work), the other two seem to be identical. Pt. Vindhyesvaripaśada's conjecture (*Kīrtanvali*, Chaurkhamṛta, p. 160, foot note) and the apparent concurrence of the Sāstrin there-to (Intro. SBNT p. ii.) that there was a *nyāya* on the *Nyāyasūtras* with the same title is unwarranted. For quotations, upon which this inference is based seem to be clearly connected with topics in the *Nyāyamāra*.

whereas it exists in *apratibhā*. Thus Bhūṣhaṅakāra seems to be older than Vāchaspatimīśra. But on the authority of Bhaṭṭa Rāghava we learn that Bhāsarvajña refers to Trilochana, preceptor of Vāchaspati, in his *Nyāyasūtra*. Thus he may be contemporary to both, older than Vāchaspati and younger than Trilochana.

Bhāsarvajña is called sectarian (*ekadeśin*) as he often goes against the views of the traditional Naiyāyikas. It will, however, be seen that he marks a distinct advance towards critical thinking not unlikely as a result of the influence of the Buddhists who were held in esteem by Brahmanical scholars of Kashmir like Jayanta Bhaṭṭa.

Trilochana was the third dominant figure between Uddyotakara and Vāchaspatimīśra to receive special attention of Jñānaśrimitra and Ratnakīrti. Vāchaspati acknowledges his indebtedness to Trilochana in the *Nyāyavārtikāśāparyayaṭīkā*.¹ That Vāchaspati studied Mīmāṃsā also under him appears to be certain from his reference to the author of the *Nyāyamañjarī* as his *guru* in an introductory verse in the *Nyāyakapikā*. This *Nyāyamañjarī*, as we have shown elsewhere², is different from the work of that name by Jayanta Bhaṭṭa. In his *Īśvaravāda* Jñānaśrimitra attributes one Nyāya work called the *Mañjarī* to Trilochana. In the *Kṣapabhaṅgāśālyāya* again, there are two remarkable passages cited from a *Nyāyamañjarī*. None of them has anything in common with Jayanta's work. One of these passages is cited as an elaboration of the view of Trilochana who appears to have been its author. The second has been summarised and attributed to Trilochana by Ratnakīrti.

Recently Dr. J. S. Jetly has given much new information³ about one Mañjarikāra, whose views were held in great esteem by Vāchaspati I. We are inclined to believe that this Mañjarikāra is also none else than Trilochana. The context in which this Mañjarikāra is referred to in the work dealt with by Dr. Jetly has no connection with the *Nyāyamañjarī* of Jayanta Bhaṭṭa.

Durvekamiśra attributes one *Nyāyabhāṣyaṭīkā* to Trilochana.⁴ His *Nyāyaprakīrṇaka* has been mentioned by Vādi Devasūri and Ratnakīrti.

1. Vide our paper: The Naiyāyika Trilochana as a Teacher of Vāchaspati, *Indian Culture*, XIV. No. 1, p. 36 ff.

2. The *Nyāyamañjarī* of Guru Trilochana, a Forgotten work—*JPRS* Vol. XLJ, pp. 507-511.

3. The *Vivaraṇapāñjikā* of Anirudha—*Journal, Oriental Institute, Baroda*, Vol. IV, p. 240 ff.

4. शिलोचनः पुनर्वाचस्पतिसमीक्ष्यम्.....
Dharmottarapradīpa, p. 173.

Dr. S. C. Vidyābhūṣaṇa calls him a Vaiśeṣhika author,¹ which does not seem to be justified by the evidence preserved.

Next comes Vāchaspati Mīśra. Fortunately for us all his known works excepting the *Brāhmaṭattvasamikṣā* have been preserved. Almost all the quotations from his works in the tracts under consideration could be traced either in the *Nyāyavārtikatātparyāṅkā* or in the *Nyāyakaṅkā*. Vāchaspati is called *Sarvatanttrasvatanttra*, an independent authority in all the systems of philosophy. But he excelled as a Naiyāyika and is usually referred to as the Tātparyāchārya after the title of his *Nyāyavārtikatātparyāṅkā*.² We find him vehemently criticising the Buddhist position in the *Bhāmātī*—his last work. But neither Jñānaśrī nor Ratnakīrti refers to it. It may be presumed that the *Bhāmātī* did not reach their hands. Vāchaspati, as a Naiyāyika made many innovations in the system. Thus he accepts self-evidence (*Svataḥprāmāṇya*) of inference.³ His *Sarvopasaṃhāreṇa vyāpti* probably borrowed from the Buddhists, is the precursor of *Sāmānyalakṣhaṇapratyāsatti* in neo-logic.⁴

The new interpretation of Nyāya Sūtra I. i. 4 as given by Vāchaspati I, which attempts to show that the classification of sense-perception into indeterminate and determinate, was known to the ancient masters like Akṣhapāda, Vātsyāyana and Uddyotakara, does not seem convincing, though it is sanctioned by his *guru* Trilochana.⁵ In some of these innovations an attempt to meet the Buddhist attack is obvious. Again, the two attributes of *tāyin*⁶ and *paramakārupika*⁷ used in connection with Akṣhapāda shows that Vāchaspati probably wanted to have a counterpart of the Buddha in the orthodox school also.

Vittoka and Narasimha are two more Nyāya authors found quoted by Ratnakīrti. The former is known to Jñānaśrī and the latter has been referred to by Vācaspati II in his *Khaṇḍanoddhāra*⁸. Both have been quoted in the *Īśvarasādhanaśāstra*, which suggests that both of them devoted at least parts of their works to the problem of the existence of God.

1. *HIL*, p. 134.

2. Vide our article—Tātparyāchārya—*JASB*, Vol. XVII, pp. 241-43.

3. *NVTT* Cal. Sans. Series, pp. 4 & 9.

4. *Ibid.* p. 40.

5. *Ibid.* p. 114.

6. *Ibid.* p. 1.

7. *Ibid.* p. 2.

8. *Khaṇḍanoddhāra*, p. 40.

Ratnakīrti and the Mīmāṃsakas

Among the Mīmāṃsakas, Śabarasvāmīn—the Bhāṣyakāra, Kumārila Bhaṭṭa, the author of the Vārtikas, Vāchaspati, the author of the *Nyāyakagikā* and Sucharita Miśra, the author of the *Kāśikā* are known to Ratnakīrti. It is noteworthy that no scholar of the Prabhākara school has found mention in these works, though they had a stronghold in contemporary Eastern India.

Two of Kumārila's works have been quoted profusely. There are twenty-three verses from the *Bṛhaṭṭikā*. All of them except one are found quoted in the *Tattvasaṅgraha* of Śāntarakṣita. The *Kārikā* or the *Śloka-vārtika* has been quoted several times. It has once been called *Adhyakṣasāhasrikā* as it contains about 3500 verses. There are fourteen more verses from some Mīmāṃsā work which are quoted in the *Tattvasaṅgraha* as well. They also may be from some work of Bhaṭṭa Kumārila. Kumārila is said to have written five works on Mīmāṃsā philosophy—The *Bṛhaṭṭikā*, the *Madhyamaṭikā*, the *Śloka-vārtika*, the *Tantravārtika* and the *Tupṭikā*, of which the first two have not come to light.¹

Criticism of the views of Sucharita Miśra, the author of the *Kāśikā* on the *Śloka-vārtika* by Ratnakīrti pushes back the former's date.

Ratnakīrti and the other Śāstras

Besides the Naiyāyikas and the Mīmāṃsakas, mention is made of the *Śruti*, the *Rgveda*, the *Nimittasākhā*, the *Chārvākaśāstra* and the *Yogāśāstra*.

One Mānikyachandra and one Ahrikā are mentioned. The former may be identical with the Jaina scholar Mānikyanandin. The latter has been accepted as a particular Jaina scholar by Dr. B. Bhattacharya.² But the present text, by this term, seems to refer to shameless persons in general.³

Acknowledgements

Before I conclude, I must acknowledge the help and encouragement I received from different Institutions and scholars in the preparation and production of the present volume. I am grateful to the authorities of the Bihar Research Society who

1. मीमांसादोषवर्तिक, Trivendrum, Introduction, p. 1.

2. Tattvasaṅgraha, G. O. S. Foreword, p. XCII.

3. Cf. Dharmottarapradīpa, pp. 35, 246.

first gave me an opportunity to consult and study the rare copies of manuscripts at their disposal. I am also highly thankful to Dr. A. S. Altekar, M.A., LL.B., D. Litt., the learned Director of the K. P. Jayaswal Research Institute, Patna, who undertook to publish the work and entrusted it to me. He took keen interest in its progress all the time it was in the press for the last three years and a half. Dr. P. L. Vaidya, M.A., D. Litt., Director, Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, Darbhanga was kind enough to go through the press copy of the work and helped me with valuable suggestions. My esteemed colleague, Pt. Sasinath Jha, the great savant of the old type scholarship, has been of immense help to me in solving difficult textual problems. My personal relation with Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A., Kāvyatīrtha, Presidency College, Calcutta prevents me from giving expression to my deep indebtedness to him at various stages of the work.

Lastly, I remember with grateful heart the loving encouragement I received from my revered *gurus* in the University of Calcutta.

It is a matter of profound regret that Prof. Dr. B. M. Barua, and Dr. S. C. Sarkar, who rendered active help to me when I first took up the work, are no longer in this world to see this volume in print.

I crave the indulgence of the readers for the typographical and other inaccuracies that have crept into the work.

Buddhapūrṇimā
1957

Anantalal Thakur

प्रस्तावना

॥ नमो गुरुभ्यः शास्त्रकुलपते ॥

अथैवं समुपहित्यते भारतोऽप्यपदात्तरसिकेभ्यो बौद्धमहापण्डितकौत्तिपादविरचिता निबन्धावली । इह सर्वतसिद्धिः, ईश्वरसाधनदूषणम्, अपोहसिद्धिः, अन्यथात्मिका क्षणभङ्गसिद्धिः, व्यतिरेकात्मिका च क्षणभङ्गसिद्धिः, प्रमाणतर्कविप्रकरणम्, व्याप्तिनिर्णयः, स्थिरसिद्धिपूषणम्, चित्राद्वैतकाशवादः, सत्यानालतरदूषणं च क्रमतो प्रवृत्तानि । एतेषु जितपद्मबोहस्यभङ्ग-साधनात्मकं महामहोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिभिर्बङ्गोर्धेशियाटिक् सोसायटीपाध्यानुशीलन-संस्थाया गम्भावली प्रकाशितचरम्, अद्युता दुर्लभतामवागतं च । इतरे सप्तप्रख्या अथैव प्रथमतया प्रकाश्यन्ते । सर्वत्रास्माभिर्बहुपण्डितराहुलसङ्घस्थापनेन भोटदेशात् संगृहीता मत्तुका-चड्यातिपिरावशोकुता । क्षणभङ्गसिद्धिद्वितयेऽपोहसिद्धौ च शास्त्रिपादप्रकाशितप्रन्यादपि पाठसंग्रहः कृतः । यत्रावप्रख्यानुवाद उपलब्धस्तत्र यावच्छब्दं ते ते प्रन्या विमुष्टाः । परोक्ष्य शोभनतरः पाठश्च स्वीकृतः । सप्तसु निबन्धेषु मत्तुकान्तराभावस्तावदासीत् सुमहान्तरायाः पाठनिर्णयविधी । सुप्राचीनतत्त्वप्रवृत्तिविरचितग्रन्थस्य नातिस्पष्टा छायातिपिरैवास्माकं तत्र शरणमासीत् । तत्रापि लिपिकरप्रमादा इतस्ततो दृष्टाः । अस्माकमपि र्वैष्यतिप्रमादा ग न संभाव्यन्ते । सुवीर्यकालमत्र आरतो यथै प्रचाराभावाद् दुर्बोधत्वमायातमेतेषु निबन्धेषु । मध्ये पण्डितचुरीमानां दृष्टिपातेनैव निर्मलीभविष्यदिति कालक्रमेणेमा रत्नकौतिकुतय इति ।

उपलभ्यमानेषु रत्नकौतिकग्रन्थेषु केचन केचनं भीमांसकानां नैयायिकानां च महतां खण्डनं कुर्वन्ति । अथैव बौद्धसिद्धान्तस्थापनपराः । इतरे चोपलब्धकौत्तयेषु विषयेषु बाह्यज्ञानां मतं खण्डयित्वा बौद्धसिद्धान्तस्य स्थापनां कुर्वन्ति । सर्वत्र च दृश्यते रत्नकौतीर्वाहुल्येन परमतज्ञान-प्रवासः । आर्या प्रतिपक्षमतं तदुपलब्ध एवानूढ क्रमशः सुसुद्धं विदलेष्यन्तम्, अन्ते च तत्रानुप-पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं स्वमतस्थापनमेवेति क्रमः सर्वत्र समावृतः । परोक्षविप्रपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं खण्डनमाशपादप्रस्थाने आचार्यमोदयनेन कुतुमान्जलायात्मतरुविश्वेकां चावृतम् । आश्वशंस्वास्म रत्नकौतिकहृतिषु दृश्यते । खण्डनविधौ साधनं तु सर्वत्र हेत्वाभासप्रयोगोऽग्र्यः ।

निवृत्तानां निबन्धानां निर्माता रत्नकौतिरेव, अन्येकेषु स्थलेषु पुण्यिकायामश्वरशतस्य तपोल्लेखान्, अन्येषां स्वग्रन्थत्वेन रत्नकौतिर्नैव स्वीकारात्, इतरत्र समानाकरग्रन्थव्यवहारान्, तानधीविप्रशिष्यत्वेन ग्रन्थकर्तृरात्मन उपस्थापनान्, सर्वत्र च शंसीताम्यन्तः ।

एतस्य रत्नकौतीर्विवरणं किमपि समुपलभ्यते भोटभाषानिबद्धेभ्यो ग्रन्थेभ्यः । अथैव तु विक्रमशीलमहाविहारे विदिष्टं स्थानमधिकारः । सोमपुरीविहारेऽप्यसौ दृष्टः । सुवर्ण-भूमिजातस्याध्यायस्य धर्मपालस्यासौ शिष्यो बभूवेति सम्मतेषः प्रवृत्तः । न केवलं नैयायिकत्व-मेतस्य, तात्रिकाचार्यत्वमप्यस्य सुप्रसिद्धम् । एतस्य शिष्येषु रत्नाकरशास्त्रिरम्यतमः, यस्तावत् सुतरां विष्णुतः शास्त्रेण, कलिकालसर्वज्ञत्वेनोपलोकितः प्रसिद्धो ग्रन्थकारः, विक्रमशीला-

महाविहारे द्वारपण्डितेषु वाच्यतरमहत्तमभूत्वेन परिकीर्तितः । दीपंकरश्रीज्ञानस्वासी रत्नकीर्तिः सम्कालिकः तदाध्यक्ष्यावसरे शिक्कमालायां पाण्डित्येन चारित्र्येण च सुतरां वैशिष्ट्यमाप्तवान् ।

असौ खलु दीपंकरः खूण्डीवैकादशशतकस्य द्वितीये पादे बीडमतप्रचाराय भोटदेशं गतवान् । ततः पूर्वमेव रत्नकीर्तिप्रत्यभिर्माणादिना प्रतिष्ठाप्ताभः संजात इति संभाव्यते ।

अग्रेनापि प्रकारैर्गतस्य कालविषयेऽनुमानं शक्यम् । वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्तिक-
तत्त्वपर्यटीकातो न्यायपरिभाषासम्प्रदायः कुतोऽनेन । वाचस्पतिना च स्वकीये न्यायसूची-
निबन्धे 'अस्वच्छकबलुचत्तर' इति स्वकालनिर्णयः कृतः । अयं च घटसरो न वैकमः, अपि तु
शकसंवत्सर इति चिह्निष्टविद्विज्जुः सप्रमाणं स्थिरीकृतम् । वाचस्पतिस्तर्हि शिष्टाष्टीयवृद्धम-
शतकस्य तुरीये पादे (६७६-७) ग्रन्थरचनापर आसीदिति गम्यते । तद्वर्णनखण्डनपर्यन्तं
रत्नकीर्तिस्ततोऽर्वाचीन इति निश्चितम् ।

भारतीयन्यायशास्त्रे रत्नकीर्तेः स्थाननिर्णयात् पूर्वं कृत्स्नस्य तस्य शास्त्रस्य कमि-
विषयं विदुःशतशुद्धावलोकनीयम् । एतस्य विद्वद्धिकमो यथा स्पष्टतया नयनयमवतरति,
न तथा कस्यचिन्मस्य । एतस्यापि विद्वद्धो बीडतात्त्विकानामवधानमतीत्य क्षेमद्वयं बभूवेति
प्रसिद्धं पण्डितजन्येषु । आदौ तावद् वृद्धते गीतमनुशासनामप्रसिद्धः प्रभावः । तदनुसारं
बीडानामपि वादग्रन्था निर्मिता बभूवुः । तेषु पदार्थोद्देशे, तत्त्वक्षणेयु विभागेषु च भूयसा
न्यायसूत्रानुसरणम् । उदाहरणम् केवलम् इतस्ततो भेदः । स तु बीडानां तत्त्वजिज्ञासा-
वैशिष्ट्यमपि कृत्यवेति स्पष्टतया प्रतिभाति । न्यायभाष्यकारेण वात्स्यायनेन बीडमतमुद्दिष्टं
खण्डितं च । तन्मतमपि बीडार्थावैतरेव खण्डितानिष्यनुमीयते । भाष्यप्रस्थानसंरक्षणपरेणा-
चार्येणोद्घोतकरेण न्यायवार्तिके बीडानां मतानि बाहुल्येन खण्डितानि । तत्र बीडार्थां बलुचत्त-
समाधाति । एतद्वादविधानं वादविधानटीका च विमुच्यते । कृतार्थिकत्वेनाचार्यार्थविन्नागादेव
उपयस्यता इति वाचस्पतिना स्पष्टीकृतम् । एतस्माद् विन्नागादेव बीडानामाक्षपादप्रस्थानपरित्यागः
स्वातन्त्र्यस्वीकारश्च । इत एव सुतरां प्रकटीभूता उभयोः सम्प्रदाययोः सारस्वतप्रतिस्पर्धिता ।
विन्नागप्रतिस्पर्धस्य धर्मकीर्तारविर्भावो भारतीयदर्शनप्रस्थानानामनुलसमुद्भवे संजातः । एतस्य
मुकुटोर् समालोचनं नयपुगप्रवर्तकमभूत् । सर्वत्र च प्रस्थानेषु तमान्तीतोऽनेन नूतनः प्राणप्रवाहः ।
स्वयंशरक्षणाय सर्वे बीडोत्तरवादीनिकाः कटिघट्टा बभूवुः । शीर्षे प्राचीनं मतं बहुत्र परित्यक्तम् ।
स्वीकृतश्च शास्त्रव्याख्यानस्य नवतरः पन्था । येन बीडोद्भावितवस्तुतामपि भङ्गचत्तरेण
तत्तत्प्रस्थानेषु स्वीकारः संजातः । विघ्नकार दर्शनशास्त्रे दृष्टिवायः पदवीं विद्यास्य
विराजयत्यस्य । इत्यमरं धर्मकीर्तिमप्यकालीनभारतीयवादीनिकेषु मौलिकविज्ञानप्रवर्तकत्वेन परां
प्रतिष्ठां लभे । तत्प्रतिपक्षा अपि तं जगदभिभवशीरं मन्यन्ते स्म ; न केवलं तस्य स्वबुद्ध्याः ।

एतस्याचार्यस्य कृतिषु प्रमाणवार्तिकमेव श्रेयसीभूतम् । विन्नागकृतप्रमाणसमुच्चयस्य
व्याख्यानपरत्वेऽप्ययं ग्रन्थः जूनां टीकोपटीकाग्रन्थानामात्मन्त्वेन संजातः । मूलमयमवान्तरस्य
प्रस्थानव्रतवत्पयः ; यत्र धार्मिकं प्रस्थानं बहुषु वगणेषु च तन्व्यप्रसरमिति नाविवर्तितं बीड-
शास्त्रविमर्शकानाम् । एतच्च धार्मिकप्रस्थानस्य प्रधानो ग्रन्थः प्रजाकरगुप्तनिर्मितं
प्रमाणवार्तिकभाष्यं महानाट्यालङ्कारापराम्भयम् ।

धर्मकीर्तिशुद्धास्याधिष्ठेयस्य समुन्मलनाय न्यायशास्त्रस्य च विशेषनाय शास्त्रकराध्ययनाविद्व-
कर्षादयो बहवो नैयायिकाश्चेष्टितवन्त इति बौद्धशास्त्रग्रन्थानां तत्त्वसंग्रहादीनां वर्णालोचनातः
स्पष्टीभवति । धर्मकीर्तेः प्रतिमल्लस्तु न्यायप्रस्थाने वाचस्पतिमिश्र एव । तस्य न्यायवार्तिक-
तात्पर्यटीकाप्रभाषेण पूर्ववर्तिनो न्यायग्रन्था अपि स्नानाः संज्ञाताः । कालक्रमेण बहवो
सुप्ताश्च । अयं तावदाचार्यः प्रस्थानमालम्ब्य परया शौभया समुद्धृष्टा चानुपमया सज्जीचकार ।

तत्काले चानन्तरं च प्रसरात्स्वयं बौद्धविद्यापीठेषु बह्व्यु राजच्छत्रप्रच्छायापरिरक्षितेषु
बौद्धदृष्ट्या तन्मतलक्षणपराणां ग्रन्थानामनुपलम्भो भारतीयन्यायशास्त्रस्य सामग्रिकपरिणति-
विज्ञासूनां कृते महान्तराय आसीत् । संज्ञातश्चानन्तरं काले न्यायाचार्य उदयनः, येन
पिक्कुता बौद्धाः, प्रोज्झितं च वाचस्पतिमते बौद्धैः समारोपितं मालिन्यम् । उदयनस्य ग्रन्थेषु
समुल्लेखो दृश्यते रत्नकीर्तौज्ञानधियदध, ययोनिग्रन्था भोटदेशे महापण्डितराहुलेन आविष्कृता
न्यायशास्त्रप्रधारायामर्षेक्षितचिच्छेदप्रपूर्णायात्मिख्यहो भाग्यमस्माकम् ।

ज्ञानधिया रत्नकीर्तेः सम्बन्धो घनिष्ठतमः । अस्तो गुरुः । परदध शिष्यः । अत्र प्रकाशितेषु
निबन्धेषु बहुत्र छायेवानुसरणं ज्ञानधियो दृश्यते रत्नकीर्तिपादेन । केचनात्र निबन्धा ज्ञानध्रीमित्र-
ग्रन्थानां मूलभूतानां सारसङ्कलनरूपाः । बहुत्र च प्रमाणत्वेन स्वगुणिमिताः श्लोका गद्यसंबन्धि-
प्रबोद्धता रत्नकीर्तिना । किं तु सप्तपि बहुत्येन सिद्धान्तस्य प्रत्येकशः स्वाधीनं वैशिष्ट्यमपि
दृष्टिपथं नातिश्रमति । वर्तते शैलीभेदः, दृश्यते च बहुत्र वस्तुगता नवीनता प्रत्येकस्य । तथापि
सुतरां संश्लिष्टयोरेतयोरेक्यतरस्य चर्चायामपरापेक्षा दुरतिक्रमा । अस्माभिस्तु समानकालस्या-
भिन्नसम्प्रदायस्य प्रणिधिरूपेणोभयोः सममेव चर्चा बहुमन्यते ।

तर्कग्रन्थेभ्येतयोः प्राचीनमतानुवादः प्राचीवाचार्याणां चर्चा च अस्मादाकर्षति दृष्टिम्
आध्येतृणाम् । बहुप्रबेदनिष्ठे बौद्धप्रस्थाने आचार्यसंग्रहेयनावप्रवर्तितशाखायामुभयोरन्तर्भाव इति
स्वकाष्ठतः प्रतिपादितं ज्ञानध्रीमित्रेण । तथा च साकारसिद्धिशास्त्रे सत्प्रणीते—

आर्यासङ्गमनर्ज्जिज्ञपयबहो यद्भूपतीशोऽन्यथा-

वाचार्यो वसुधन्वुगद्वुरभतिस्तस्वाज्ञाया दीप्ततम् ।

दिग्भागोऽयं कुमारनाथविहितसामावयसाहायक-

स्तस्मिन् वार्तिकभाष्यकारकृतिगौरवान्वष्टा स्थितिः ॥

इति । श्लोकेऽस्मिन् स्वसम्प्रदाये आचार्यकर्मः प्रदर्शितः । प्रज्ञाकरप्रस्थान एतस्वान्तर्भावोऽपि
निदिष्टः । उल्लिखितानामाचार्याणां ग्रन्थसम्बन्धा यथाप्राप्ति स्वग्रन्थेष्वुन्माभ्यां प्रमाणतया सन्निविष्टाः
तथैवोल्लिखितौ नागार्जुनपरमोत्तरो शास्त्रान्तरस्थितवपि । एकत्र चोभाभ्यां धर्मोत्तरमतं सङ्घटित-
मपि । रत्नकीर्तिः स्वग्रन्थेषु 'भुवनैकगुरुं' 'भगवन्तं' धर्मकीर्तिं श्रद्धातिशयेन समुल्लिखति ।
दृश्यते च तन्निबन्धेषु बहुतो धर्मकीर्तिश्लोकावतारणम् । प्रज्ञाकरकृतं प्रमाणवार्तिकभाष्यमध्य-
सङ्ख्यद्वुत्तम् । अनन्तरमागच्छति जितादिपादः । स तु वारेन्द्रब्राह्मणकूलोत्पन्नो दीपहृत्करभोजनस्य
गुरुष्वन्यतमो मगधाधिपेन महीपातेन सम्मतः बहूनां वादग्रन्थानां निर्मातेति श्रूयते । तस्य
कृतिषु केवाञ्चन भोटभाषामयोऽनुवादः, अन्येषां वा संस्कृतमयं मूलमुपलभ्यते । तेषु सहोपलम्भ-
प्रकरणं तु महापण्डितेन राहुलेनाविष्कृतम् । रत्नकीर्तिना च सत्सम्मानं तन्मते निदिष्टम् । कश्चन

राजकुलपादोऽपि तेन स्पृष्टः । स तु ज्ञानश्रीमिवोल्लिखितो दिग्भासतद्वायः कुमारनाथो वा, अन्यो वा कश्चन नातिपरिचितो बीडो ग्रन्थकार इति न स्थिरीकर्तुं शक्यते ।

ज्ञानश्रीमिवेष रत्नकीर्तः सम्बन्धस्तूलितलिखितः । स्वगुणान्मा रत्नकीर्तिना समुद्भूताः प्रायः सर्वे श्लोका ज्ञानश्रीमित्रनिबन्धेष्वप्यधिकृताः । उभयोः सम्बन्धमप्यिह रूपं किञ्चित् प्रागेवोक्तम् । प्रतिपाद्यसाम्ये रत्नकीर्तिवृत्तमनुसरति स्वगुहम् । समानतया प्रतिपक्षमतानुवाद उभाभ्यामेव कृतः । तयोः कृतिषु विषयसाम्यं केवलं ग्रन्थनामपर्यालोचनतयापि परिज्ञायते । तथाहि रत्नकीर्तेरपोहसिद्धिर्ज्ञानश्रीमित्रापोहप्रकरणम् । आद्यस्य क्षणभङ्गसिद्धिद्वितयम्, द्वितीयस्य च क्षणभङ्गाध्यायः । शिष्यस्य व्याप्तिनिर्णयो गुरोश्च व्याप्तिचर्चा । प्रथमस्वेष्वरसाधनबोधनं चरमस्य चेश्वरवादः । सर्वैव रत्नकीर्तेरिवब्राह्मैतप्रकाशवायो ज्ञानश्रियः साकारसिद्धिज्ञातृत्वस्य विब्राह्मैतनिर्णयपरिच्छेदेन साम्यमावहति । एतस्य ज्ञानश्रियो ब्रह्मज्ञानमग्रा भोटवेदोऽप्यगता अस्मानिस्तम्पादिताशेषानां प्रकाशनमपेक्षते, येषु केवलं कार्यकारणभावसिद्धिर्भेदभाषाया-मनूयिता बभूव । उपलभ्यते च सोऽनुवादग्रन्थः । वाचिदेवसूचिता स्वकीये स्याद्वावरत्नाकरे क्षणभङ्गाध्यायपादपोहप्रकरणाच्च सर्वर्था उद्भूताः । वेवभट्टेण व्यापावतारहिष्यण्यां ज्ञानश्रियः सत्त्वक्षणं खचितम् । आत्मतत्त्वविवेके उदयनेन क्षणभङ्गाध्यायं साकारसद्ब्रह्मास्त्रं च पूर्वपक्ष-त्वेन स्वीकृत्य साष्टम्भरं खण्डितम् । तत्त्वार्थपरिबुद्ध्यापि ज्ञानश्रियः श्लोकोद्धारो दृश्यते । तथैव गङ्गेश्वरकृततत्त्वचिन्तामणौ भाषवाचार्यकृते च सर्वदर्शनसङ्ग्रहे । एष पुनर्ज्ञानश्रीमिवो विप्रम-श्रीनामहर्षिहारे द्वारपण्डितेषु द्वितीयो महास्तम्भ आसीत् । अयं दीपककरश्रीज्ञानस्यापि मानभाजनो वृद्धं चादृतो नारोपात्मनेनातिशेते स्म बहुनाचार्यान् विप्रमश्रीसाधामिति भोटभाषा-मवधिवरणावयगम्यते । वृद्धे च ज्ञानश्रिया रत्नकीर्तः सम्बन्धे तद्वर्ण्यप्रयिकृष्णां ज्ञानश्री-निबन्धा अपि वृद्धं परिशीलनार्हा इत्यत्र नातिक्षयमपेक्षते ।

इमे निबन्धा न केवलं बीडग्रन्थायसास्त्रजिज्ञासूनामेवावरणीयाः । बीडवृष्ट्या वाचस्पतिकृती वृद्धिचिन्तुतिप्रदर्शनं यथाच दृश्यते तथैव समुपलभ्यते आचार्यस्वोदयनस्योत्थानबीजमिति द्रष्टव्यम् । उभाभ्यामेव रत्नकीर्तिज्ञानश्रीमित्राभ्यां समालोचितं वाचस्पतिकमतम् । उदयनस्य तु ज्ञानश्रीमतसङ्गठनं समुल्लिखितम् । रत्नकीर्तिमतमपि तेनानोचितमित्यात्मतत्त्वविवेक-फलवस्तयां शङ्करनिष्ठाः । भद्रे तस्मिन् काले ब्राह्मणानां बीडानां च परस्परसमालोचनेन कथं ज्ञानसाञ्जवसमुज्जितरभूति स्पष्टतया दृष्टिपथमयतरति एतेषां निबन्धानां पर्यालोचनेन । अन्यच्च, धारावाहिकवर्गलोचनया एतेषानपेक्षां चोपलब्धग्रन्थानां, सम्प्रदायद्वितीयस्य तिष्ठानेषु प्रायः सर्वैर्ब्रह्मसिद्धिं बीजम्, शङ्करादिकेष्वेव तस्य विबुद्धिः, फलप्रत्ययश्च यथाकर्म दृश्यते । तत्राप्येतेषां निबन्धानां मूल्यः समुपयोगः ।

अथर्वं च एतेषु निबन्धेषु प्राचीनेभ्योऽपुनानुत्तेभ्यो बीडग्रन्थेभ्यो व्यायग्रन्थेभ्यश्च सग्रन्थ-कारनिर्देशः सन्दर्भानुवादोऽतीवादरत्नवम् । तत्र केचन ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च नाम्योल्लिखित-चराः । तेष्वपि मोक्षमतप्रदायस्या नैवायिका श्रीमांसकाश्च बहुमतान्मन्त्रिण विशेषोक्तैश्च-महन्ति । एतेषां बहुयो ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च विस्मृतिविलीनाः । ग्रन्थे च केचन नाममात्राव-शिष्टाः । रत्नकीर्तिनिबिडानां तावदां सामान्यः परिचयोऽत्र प्रस्तूयते ।

शङ्करस्वामी प्रथमो नैयायिकानां रत्नकीर्तिवृत्तानाम् । ज्ञानत्रिधाप्यसौ पुनोत्ताभ्रमवेदिका-
द्वृद्धतरस्तम्भत्वेन न्यायभूषणकारत्रिलोचनवाचस्पतिभिः साकं समुल्लिखितः । भट्टजयलेन
न्यायमञ्जरी, कर्णयोगिना प्रमाणवार्तिकवृत्तिटीकायां, विश्वानन्देन तत्परीक्षायां, कमलशीलेन
तत्त्वसंग्रहपञ्जिकायां, चादिदेवेन स्याद्वावरत्नाकरे, उदयनाचार्येण च प्रबोधसिद्धावस्य मतानि
चर्चिताणि । समुद्भूतसर्वभास्तिन्य नैयायिकत्वं द्योतयति । प्रायेष्वस्य नैकोप्यवशिष्टः ; स्थिर-
तिष्ठिः केवलमुल्लेखमागच्छति । धर्मकीर्तोरथस्तनश्चासाधयति ज्ञानधीमित्रकृतेश्वरवाचस्पते
तदीयसन्दर्भे प्रमाणवार्तिककारिकाभिर्महानात् परिज्ञायते । प्रज्ञाकरेणापि शङ्करमतं खण्डित-
मिति महापण्डितेन राष्ट्रतेन भोटभावास्थितप्रामाण्यात् प्रदर्शितम् । अन्ताभेदस्य ग्रन्थानां
बौद्धैर्नैर्ब्राह्मणैश्च विभिन्नप्रान्तीयैरेतस्य सन्दर्भानामनुवादः समीक्षा च सूचयतस्तरुपायान-
महत्त्वम् ।

द्वितीयश्चात्र काश्मीरदेशीयो भासवैजः । न्यायप्रस्थाने स्वतन्त्रधाराप्रयत्नकदचासी । तस्य
शेषदर्शनग्रन्थो गणकारिकाख्यो न्यायसूत्रग्रन्थश्च न्यायसारः प्रकाशमासावितौ । न्यायसारटीकासु-
स्पष्टायशसु तेनैव कृतं न्यायभूषणमतिशोते स्म मूलमपि समुद्घा । अतएव भूषणत्वेन भूषण-
कारत्वेन वास्य प्रतिष्ठिः । न्यायभूषणस्यापि भट्टबासुदेवेन गदाधरेण च व्याख्याद्वयं विनिर्मित-
मिति श्रूयते । एतदपि न्यायभूषणं न प्रकाशितम् । पत्तनभाण्डारेण कुत्रचिदाविष्कृतमेतत्
प्रकाशनें परीक्षितं चापेक्षते । अस्माभिरस्तु गीताटीकायामानन्दवर्धनेन, किरणावल्यामुदयनेन
खण्डनटीकायामानन्दपूरेण, स्याद्वावरत्नाकरे देवसूरिणा, न्यायविनिश्चयटीकायां चादिराजेन,
तार्किकरक्षायां चरदराजेन, न्यायलीलाख्यां बलभाचार्येण, न्यायतात्पर्यदीपिकायां जयसिंहेन,
रसतारे भट्टवादीश्वरेण तरबजुक्ताकतापे चैककटनाथेन, सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां भट्टविनकरेण,
तर्हभावाप्रकाशिकायां चित्रमन्त्रेण, तार्किकरक्षाटीकायां मल्लिनाथेन च समुद्भूता
न्यायभूषणसन्दर्भाः समीक्षिताः । एतेषु क्षेत्राञ्चन सन्दर्भाणां भट्टरायचपूतानां च
पर्यालोचनं महामहोपाध्यायभीषीवीषीनाथकविराजप्रबुद्धैर्महोदयैः प्रायेण कृतम् । भट्टरायचमतेन
वाचस्पतिविद्यागुप्तिलोचनोज्ज्वलेन स्पष्टः । वाचस्पतिनाम्यर्थं प्रतिष्ठित इत्यनुमीयते ।
तदनुसारेण च वाचस्पतिसमकाशीनत्वमस्यापि । आविष्कृतमनेन भूषणकारेण बहुधा
नूतनार्थं न्यायप्रस्थाने । तत्र बौद्धप्रभावः कारणमिदमुच्यते । अविकतन्यायसम्प्रदाये
त्वस्य न्यायैकदेशित्वेन प्रतिष्ठिः । एतन्मतप्राबल्यमपि भारते वर्षे सुदीर्घं कालं
विभिन्नेषु प्रान्तेष्वनुभूतम् ।

तृतीयस्तु त्रिलोचनो यस्तावद् वाचस्पतिमिश्रस्य विद्यागुहः । उल्लिखितश्च तथैव
वाचस्पतिना स्वकृतन्यायवार्तिकतत्पर्यटीकायां

त्रिलोचनगुहप्रीतमार्गानुगमनोन्मुखैः ।

यवामानं यथावस्तु व्याख्यातमिदमिदुशम् ॥

इत्यत्र । तथा चाक्षररूपप्रस्थाने त्रिलोचनगुरोरवदानगीरवद्योतकस्तत्पर्यपरिशुद्धावुद्यनसर्वार्थः,
उद्घोतकरतम्प्रशयो ह्यमूषां योजनम् । तच्च कालपरिपाकशब्दात् गतितमिव । किं
नामात्र त्रिलोचनगुरोः सकाशादुपदेशरसायनमासादितममूषां पुनर्नवीभावाय योजत इति ।

त्रिलोचनस्य तन्मतस्य धोस्तेनो वाचस्पतेर्न्यायवार्तिकतत्पर्यटीकायां, ज्ञानत्रिधौ रत्नकीर्तेश्च
निबन्धेषु, चादिदेवस्य स्याद्वावरत्नाकरे, चादिराजस्य न्यायविनिश्चयविवरणे, हेमचन्द्रस्य

प्रमाणमीमांसायां, प्रभावान्वक्तृप्रवेद्यकमलमार्तण्डे, वरदराजकुली तार्किकरक्षायां, दुर्वैकमिध-
प्रोद्दीप्ते धर्मोत्तरप्रदीपे, भीष्माकरभाषितायां तर्कभाषायां च दृश्यते । ग्रन्थाश्चास्य नोपलभ्यन्ते ।
किं तु यातन् बहव इति ज्ञायते । दुर्वैकमिधेवास्य न्यायभाष्यटीका प्रोक्तिलिखिता । अन्त्येष्ट्य
न्यायप्रकीर्णकस्य तन्मतं संगृहीतम् । तात्पर्यटीकाविशेषनावसरे अनिरुद्धेन मञ्जरीकारानु-
सारित्वं वाचस्पतेः प्रदर्शितमिति श्रूयते । नमस्कृतञ्चासी न्यायमञ्जरीकारः स्वयमेव वाचस्पतिना
न्यायकणिकामुले । अत्रिप्रोक्तो न्यायमञ्जरीकारस्त्रिलोचनादित्यन्यत्रास्माभिः सप्रमाणं
प्रपञ्चितम् । सहैव कादमीरजन्मना न्यायमञ्जरीकारेण जपन्तभट्टेन वाचस्पतेः सम्बन्धसूचकं
चिराय प्रसृतं मतमपि निरपकृतम् । एतस्य न्यायगुरोर्मतानि इतस्तत् उपलब्धानि वैशिष्ट्य-
मस्य श्रोतवन्ति । मन्मे वाचस्पतिना एतन्मतानां कोडीकरणादेवैतस्य ग्रन्थानां विलुप्तिः
संजाता ।

गुरोदशवाच नैयायिकेषु वाचस्पतिमिश्रोऽसङ्कुदुल्लिखितज्ञास्मान्निरञ्जय । टीकाकारत्वेन
प्रसिद्धोऽसौ सर्वतन्त्रस्वतन्त्र आसीत् । अस्य ग्रन्थेषु न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका न्यायकणिका च
रत्नकीर्तिनिबन्धेष्वुपलभ्यते । आचार्यस्यास्य न्यायमतेऽभीष्टं नवीनत्वं नयनपथमकारति ।
नवनवोन्नेयज्ञातिनी चास्य प्रज्ञा धर्मकोट्यादीनां बौद्धाचार्याणां न्यायमतनिराकरणपरया
चोदनाया विशेषत्कृतमभिव्यक्तम् । प्रत्यक्षविभागे, अनुमानस्य स्वतःप्रामाण्यस्थापने, तवैवाग्यत्र
विशेषाधिकरणमस्य न तिरोहितं पण्डितलोचनेभ्यः । क्रियत्र बौद्धप्रभावमनुगृह्य संज्ञातमिति
विशेषसमीक्षणमास्वेवेतत् । वाचस्पतिकृतिषु न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाय प्रथाना । तन्नुसारमेवास्य
तात्पर्याचार्य इत्यभिधानम् । अन्त्यत्रापि वाचस्पतिग्रन्थेषु भाग्यत्रापि बौद्धमतं सुतरां खण्डितम् ।
बौद्धाचार्यैस्तत्र दृष्टिर्न दत्ता, तात्पर्यटीका न्यायकणिका च विमृष्टे । अत्र केनापि
रहस्येन भाष्यम् ।

इम एव प्रधानप्रतिपक्षा नैयायिकगोष्ठ्यां ज्ञानभियो रत्नकीर्तेश्च । वित्तोकाश्वोऽपरः
कश्चनत्वेतदुद्दिष्ट उक्तम्याम् । नरसिंहनामा नैयायिकस्तावत् केवलं रत्नकीर्तिना स्पृष्टः ।

प्रस्तुतनिबन्धेषु केवाञ्चन भीमासकानामपि चर्चा दृश्यते । कुमारिलग्रन्थेषु बृहटीकातः
कतिचन श्लोकाः समुद्धृताः । तवैव श्लोकवार्तिकादपि । अद्युष्टसाहस्रिकेति श्लोकवार्तिकास्य
नामान्तरमत्रावच्छति । मुचरितमिश्रकृतात् फासिकातोऽपि सन्धर्भोद्धारः कृतः ।

इतरत्र शास्त्रेषु शास्त्रकारेषु च योगशस्त्रं आर्षीकाशस्त्रम् आम्बेदो निमित्तज्ञाना
मानिक्यचन्द्रोत्तिलिखितामि । उपपुस्तानि च यथायोगं तत्तन्मतानि ।

अत्रास्मिन् सुतन्त्रगोष्ठारे बहुभिर्बहुया साहाय्यं कृतं प्रोत्साहनेनार्थव्ययेन स्वतन्त्रप्रदर्शनं
अन्यादुशेनोपयोगिना कृत्यजातेन च । प्रत्येकशः साकल्येन च तेभ्यः सर्वेभ्य साञ्जलितः कृतपदितं
विताययामि । दूरतस्य कार्यान्तरतन्त्रस्य मम मुद्रणपरिचालनदोषाद् वा मुद्रणकालेऽक्षरभ्रंशाद्
वा मुद्राशुद्धिरसकृत् संजाता इति परं दुःखस्याननेतन्मर्मवर्णीयं पण्डितवर्याणामिति
सचिनयमभ्यर्थना

सर्वज्ञसिद्धिः

नमस्तारायै ।

यस्मिन्नव्ययता नरकप्रसूतिर्भक्तिद्वय सर्वान्वितप्रवायिनी ।

अध्याहृतं यो जगदेकबन्धुः स ज्ञायते सर्वविद्वज् निर्मलम् ॥

इह हि धर्मज्ञादपरम^१नवशेषज्ञमनिच्छन्नवि कुमारिलो^२ धर्मज्ञ एव केवले प्रतिविद्धे वेद-
मुपादेयमभिमन्यमानः पठति

धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपपुन्यते ।

सर्वमन्यद्विज्ञानंस्तु पुनः केन [2] वायते ॥ इति ।

तदयमाचार्योऽपि सर्वसर्वज्ञवरणरेणुसनाथं यावदाकाशं जगदिच्छन्नवि^३त्रिभुवनबूडामची-
भूतमपरिकरहेयोपादेयत्वज्ञपुनःपुनःडरीकप्रसाधनादप्यप्रमाणकजडवैदिकशब्दराशिप्रभुलसकल-
दुर्मेतिप्रवादप्रतिहृतिरित्यन्तर्नपन्नाह

हेयोपादेयत्वस्य साभ्युपाय [3] स्य वेदकः ।

यः प्रमाणमताविष्टो ननु सर्वस्य वेदकः ॥ इत्यादि

तदिदानीमुपयुक्तसर्वज्ञमेव तावत् प्रसाधयामः । पर्यन्ते तु सर्वसर्वज्ञोद्देशमप्यपनेष्यामः ।
स्वास्थ्यमास्थीयताम् ॥

यो यः सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्याससहितचेतोगुणः^४ स सर्वः एकुटीभाबधोभ्यः ।

यथा युवत्पाकारः का [4] मिनः पुरुषस्य ।

यथोक्ताभ्याससहितचेतोगुणादचामी चतुरार्यस्यविधेया आकारा इति
स्वभावो हेतुः ।

तत्र न तावदाश्रयद्वारेण हेतुद्वारेण याऽसिद्धिसम्भावना । संकल्परूढानां चतुरार्यस्यपा-
काराणां चेतोगुणमात्रस्य च हेतोः प्रत्यात्मबोधत्वात् । नापि सादरनिरन्तरदीर्घकाला-
भ्यास-लक्ष[5]णं हेतुविशेषणमतसम्भावनीयम् । तथाहि संसाररवभावं दुःखातिशयमपनेतु-
मिदं संकल्पारूढा चतुरार्यस्यपाकारभावना प्रारब्धा । अस्यादचासम्भावना नाम कि
(१) भाव्यस्य संकल्पारूढत्वासम्भावत्वात् (२) अनवित्वात् (३) हेयरूपानिश्चयात् (४)
हेयस्य नित्यत्वात् (५) तस्याहेतुत्वात् (६) तद्धेतोर्नित्यत्वात् (७) हेयहेत्वपरिज्ञानात्
[6]त् (८) तद्वाचकाभावात् (९) वाचकापरिज्ञानात् (१०) चित्तस्य बोधात्मकत्वात्
(११) तस्य व्यवस्थितगुणत्वात् (१२) भवान्तराभावात् (१३) व्यवस्तदोषपुनः [सङ्क्रावादि]^२
ति [त्रयो]वश विफलताः ॥

1 Ms. indistinct. A letter seems to have been crossed.

2 तावत्-Ms. 3, 4 Ms. indistinct.

तत्र न तावदाद्यः पक्षः । सपरिकरहेतुवैवादेयात्मकस्य चतुरार्यसंस्कारस्य भाव्यस्य विकल्पाकृष्टस्य प्रत्यात्मवेद्यत्वात् ।

नापि द्वितीयः । दुःखमात्रस्यापि परित्या[2a1]गाधित्वेन ध्यातेः सर्व-
जनानुभवसिद्धत्वात् ।

नापि तृतीयः । संसारतत्त्वतो दुःखस्वरूपस्य प्रतीतेः । कवमस्य दुःखात्मकत्वमिति
चेत् । संश्लेषतः कथितं

साक्षाद् दुःखप्रकृतिरव्येततिर्यक्स्वरूपं
मर्त्ये शर्म इवचन तदपि प्रस्तमेयामुखेन ।
देवानां च क्षयमनुवगते पुष्पपात्रेयपिण्डे
चण्डकालाभ्यतिकरमुच्ये हन्त भोगास्त एव । इति ।

[2] न च चतुर्थः । वार्तनानिकपञ्चस्कन्धात्मकस्य दुःखस्योत्पादवर्तमानात् ।

न च पञ्चमः । दुःखस्य कादाचित्कत्वात् ।

नापि षष्ठः । कार्यकादाचित्कस्यस्य नित्यहेतुकत्वेन ध्यातव्यत्वात् ।

नापि सप्तमः । दुःखे विपर्ययानुष्णाप्रवृत्तिगतिकर्मभिः सहितस्यात्मदृष्टि-
लक्षणस्य हेतोः सांसारिकपञ्चस्कन्धतन्त्रणका [3] धान्यधानुपपत्तितो निश्चयत्वात् । यथाहुः ।

अहंकारस्तावत्तन्नु मनकारस्तनुभव-
प्रवृत्तौ रागाद्विस्तद्विहितमतेर्द्वेषवह्मः ।
ततः शेष[ः]स्नेहास्तत उदयिनः कर्मविसरा-
द्विसारी संसारः शरत्परहितो वादयन्तरः ॥
तस्मान्नुष्णाविपर्ययात्मात्मदृष्टिपुरःसरी ।
संसारिस्कन्धतन्त्रकी निर्णीती कार्यहे[4]तुतः ॥

आत्मदर्शनस्य चाविद्यात्वमात्मप्रतिक्षेपतो द्रष्टव्यम् । तदभावेऽपि क्षणभङ्गश्रुतार्थं
परलोकादिकमनाकुलमवस्थापितम् ।

नवाष्टमः । आत्मदृष्टिकाया अविद्यायाः प्रतिपक्षभूतस्य नैरात्म्यदर्शनस्य सम्भवात् ।

नापि नवमः । नैरात्म्यदर्शनस्य मार्गशब्दवाक्यस्य प्रमाणतो निदिधितत्वात् ।

दशमोऽप्यसम्भवी । दोषावस्थायां चित्तस्य संस्कारत्वेनत्वात् ।

योहि यस्त्वभावस्तस्मिन् स्वभावे व्यवस्थितो न संस्कारमपेक्षते । यथा दोषमपनीय
तपनीयमक्षयवशाद्यामवस्थिम् ।

अपेक्षते च चित्तमविद्यावस्थायां संस्कारमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । प्रतिवेध्यस्य
तत्स्वभाववत्त्वस्य यद्व्यापकं संस्कारवि[6]रपेक्षत्वं तद्विरुद्धं तदपेक्षत्वमिति चित्तस्य दोषा-
त्मकत्वमिति ।

एकादशोऽप्यप्रयुक्तः । चतसस्तत्संस्कारातिशय प्रमातिशयवर्तमानात् ।

न च द्वादशः । परलोकप्रसाधनात् । तथाहि

यन्निवृत्तं तद्विचिन्तान्तरं प्रतिस्मर्यते ।

यथेदानीन्तनं चित्तम् ।

चित्तं च मरणकालभाषीति स्वभावहेतुः ।

नचाहुंस्वरमचित्तेन व्यभिचारः । तस्यायममात्रतः [2b1] प्रतीतत्वात् । निःश्लेश
चित्तान्तरजननात् वा । हेतोर्वा श्लेशो सतीति विशेषणादिस्पन्नागतभवसिद्धिः । एवं यच्चित्तं
तद्विचिन्तान्तरपूर्वकं यथेदानीन्तनं चित्तम् । चित्तं च जन्मतमभाषीत्यर्थतः कार्यहेतुरित्य-
तीतभवसिद्धिः ।

न च प्रयोदशः । दोषकारणत्वत्वसदृशनस्य यद्विपदं मेरात्म्यदर्शनं तस्य निवपद्वत्त्वात् ।
भूतायत्त्वात् । स्वभावत्वात् । सर्वदा [2]वस्थितेः । तत्रापि विशेषणसिद्धौपि हेतुः ।
तथाप्यदुष्टोऽभ्यासो न कस्याचिद्दृश्यत इति चेत् । न दृश्यताम् । सम्भावना तावदशक्यप्रति-
षेधा । इदानीन्तनजनप्रवृत्तिश्चाभ्यासहेतुति नापरं गम्यते । अत एवेवं सम्भावनानुमानमुच्यते ।

न चैव विषयो हेतुः । तस्यैव कामिन्याकारे सम्भवात् । न धानैकान्तिकः । [3] अभ्यास-
सहितचतौ गुणस्फुटप्रतिभासयोः कार्यकारणयोर्घटकुम्भकारयोरिव सर्वोपसंहारेण प्रत्य-
क्षानुपलम्भतः कार्यकारणभावसिद्धावभ्याससहितचेतोगुणत्वस्य साधनस्य स्फुटप्रतिभास-
करणयोग्यतया व्याप्तिसिद्धेः । तथाहि । व्यात्यधि करणे कामातुरवर्तति युवत्याकारे
सादरनिरन्तर[4]वीर्यकालाभ्याससहितचेतोगुणत्वं पूर्वमनुपलब्धिः स्फुटाभस्य ।
पश्चादभ्याससम्बन्धेन स्फुटाभसम्बन्धेनमिति । त्रिविधप्रत्यक्षानुपपत्तिसम्भवाच्चः कार्यकारणभावः
स्फुटप्रतिभासाभ्याससहितचित्तकारणयोरित्यनुपपन्ना सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः ।
अतोऽनैकान्तिकताप्यसम्भवितीत्यनवयो हेतुः ॥०॥

[5] ननु कथमनुमानतः सर्वज्ञसिद्धिप्रयासाः । तस्य परोक्षत्वेन तत्प्रतिषेद्धसिद्धा-
निवृत्त्यात् । किञ्च सर्वज्ञसत्तासाधने सर्वो हेतुर्न प्रयोदोषजातिमतिपतति । सर्वज्ञे हि
धर्मिण्यसिद्धत्वम् । असर्वज्ञे हि विषद्वत्त्वम् । उभयसमकेयनैकान्तिकत्वमिति ।

अपि च । अभ्यासात् कारणात्कार्यस्य स्फुटाभस्य प्रतीती तावदर्थं कारणानि कार्यवन्ति
भगवन्तीत्यनैकान्तिकता । अथ स्फुटीभावयोग्यताऽनुमीयते । सापि शक्तिरुच्यते । सा च
कार्येऽनन्तरा सान्तरा वा । तत्राद्या कार्यसमधिगम्या । न चाधिगतकार्यस्य तथा
कश्चिदुपयोगः । द्वितीया तु कार्यविसायनैकान्तिकं न साधयेत् ।

न च कार्यप्रतीती योग्यतानिद्वयः सम्भवौ । नापि योग्यतामात्रसाधने कृतार्थः सा
[3a1]धनवादी । सर्वज्ञज्ञाने कार्यं विधातव्यं तावदशक्यान् भक्तु स्फुटीभावस्य सिद्धिः ।
तथापि कः प्रस्तावः सर्वज्ञविधादे साधनमारब्धयतः स्फुटत्वं चतसः सापयितुम् ।

किञ्च प्रसिद्धानुमाने भूतत्वस्य धर्मिणः कुम्भकारघटयोरपि धर्मयोः प्रतीतत्वात्
कार्यकारणभावो गृहीतुं शक्यत एव । प्रस्तुते तु कामातुरसन्तानवर्तितो युवत्याकारस्य
धर्मिणस्त [2]प्रज्ञाभासस्फुटत्वयोरपि धर्मोः परोक्षत्वात् । कार्यं कार्यकारणगृहीतिः ।
यथा च न्यायिकं प्रति पुष्पाभिरुच्यते प्रत्यक्षतो न कार्यमात्रं पुष्यव्याप्तं सिध्यति ।

किन्त्ववान्तरमेव घटजालीयं कार्यमिति । तथा साकारमात्रमभ्यासपूर्वकं सिध्यति । किन्त्ववान्तरमेव युक्त्याकारसामान्यमिति व्यवहृतमेव । न चाभ्यास [3] कार्यः स्फुटीभावः । तदभावेऽपि स्वप्ने वर्तमानम् ।

किञ्च । सर्वविदोऽपि यदि चतुरार्यसत्यपरिज्ञातः सर्वज्ञतास्थितिः तर्हि घटादिकतिषयवस्तुज्ञानेऽपि सर्वज्ञतेति साध्यो श्रुतिः । अथिच

ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनार्थमिति ॥ इति

युक्ताभिरेवोच्यते । न च [4] सर्वज्ञानवान् विशेषनिष्ठतयाधिकतुं शक्यते । न चास्य सत्तामात्रसिद्धौ कश्चिदुपयोगः । प्रवृत्तेरनङ्गत्वविरति सर्वमसम्भज्यमानम् ॥

अत्रोच्यते । न वयं साक्षात्सर्वज्ञताप्रतिज्ञायां हेतुव्यापारमनुमन्यामहे । भूधराधीन-
वद्विज्ञतायात् । किन्तु चतुरार्यसत्याकारस्वरूपे यमिति स्फुटाभासस्य साध्यस्या [5]
योगव्यवच्छेदार्थं पर्वतेऽग्निमात्रायोगव्यवच्छेदवत् । स्फुटाभासं तु कामिन्याकारादिवृष्टान्ते
वृष्टमेव । तच्च पार्वतीयाग्निकम् । पक्षधर्मतावततः सत्यचतुष्टयाधिकरणं सिध्यत् सर्व-
ज्ञतामात्रमहे । यथोक्तम्

इत्यभ्यासबलात् परिस्फुटदशाकोटिः स्फुरत् सम्भवौ ।

हेतुप्रेतवद्भलक्षणगुणः सर्वज्ञता [6] तेव नः ॥ इति

तदत्राभ्याससहितचतुरार्यसत्याकारः समग्रो धर्मी सामग्र्यमभ्यासविशिष्टचेतोमुण्यध्यासं
हेतुः स्फुटीभावयोग्यतासाध्यम् । यथा ज्ञानित्वानग्निस्वप्नेहेतुपर्वतात्मा प्रमाणप्रतीतो धर्मी ।
तथापि सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वविधादेऽपि प्रत्यात्मविहितः सत्यचतुष्टयाकारो धर्मी । तस्मात्
स्फुटाभासेन साध्येन वृष्टान्ते व्या[3b.1] तिसिद्धेरत्येव तत्प्रतिबद्धनिष्पत्तिश्चयः । साध्यसन्ध्ये-
ऽपि यमिष्यचतुरार्यसत्याकारस्य सिद्धेर्न विविधदोषजानेखतरः । योग्यतायाः प्रसाधनेन
च । कारणत्वं कार्यप्रतीतावर्तकान्तिकत्वमित्यप्यनभ्युपगमप्रतिहतम् । योग्यता च सान्तरैव
साध्यते । इयं च न वमयतु नावैकान्ततः कार्यतरवम् । अनुपपन्नमानं पुनरस्य सम्भवमाक्षि-
पत्येव । [2] तथा भाषिनि कार्ये सन्ध्येऽपि कारणयोग्यता निदधीयत एव । कोह्यादी
बाधिकातिवचयेऽपि योग्यतानिदधयेन प्रवृत्तः । अन्यथा शिलासकतादेरव्युपादानं प्रसङ्गः ॥

तज्ज्ञातीयस्य शरावस्थर्षकोप्तस्य सामर्थ्यमुपलब्धमिति चेत् । अत्रापि कामिन्याकारे
भावताज्ज्ञातीयस्य स्फुटीभावकरणयोग्यता वृष्टेति समानम् । [3]

एवं योग्यतामात्रसाधनेनैव कृतार्थः साधनवादी । सर्वज्ञकारणभावात्तदभाववादिनां
निर्वैतनात् । कार्यस्य च प्रेकालिकस्य सम्भावनाप्रसाधनात् । युक्त्यर्थिनां च प्रवृत्तेरवि-
रोधान् । वादिनोऽपि तन्मात्रसाधनस्यार्थभिप्रेतत्वात् । अतएव कः प्रस्तावः सर्वज्ञसत्ताविधादे
स्फुटीभावसाधनस्येत्याह्वयम् [4] वकाशम् । सर्वज्ञसत्त्वेन स्फुटीभावयोग्यतायां विवक्षितत्वात् ।
तथा कार्यकारण प्रतीतिरपि सम्भवत्येव । तथाहि कामिन्याभ्याससन्नतिसहचारि
सम्भ्रमकायवचो दर्शनमेव कामिन्याक [1] रस्य तद्भावनायाश्च दर्शनम् । तथाभूतकायवचो

दर्शनमेव भाषणाया अवशानम् । एवं स्फुटप्रतिभासस्तत्तिलहृत्परि[5] विशिष्टकापयचो
 दर्शनं स्फुटप्रतिभासदर्शनम् । तथाचस्थितकायचो दर्शनमेव स्फुटप्रतिभासदर्शनमि-
 त्यस्येव प्रस्तुतेऽपि प्रत्यक्षानुबलम्भतः कार्यकारणभावप्रतीतिः । इत्यञ्च तथाच कामा-
 नुरागरीरवचनग्रहणे तदेकदेशभूतयुवत्याकाराभ्यासस्फुटप्रतिभासग्रहणव्यवस्था व्यवहारि-
 कोणा [6] वश्यं स्वीकर्तव्या । अन्यथा नित्यचैत्यकपरसगम्भस्पर्शपरमाणुपुङ्गवाद्यात्मकस्य
 कुम्भकारघटप्रवेशादेरपि रुपेकदेशप्राप्त्यर्थं चक्षुः प्राप्य न समुदायव्यवस्थापकमिति सर्व-
 व्यवहारिक प्रमाणोच्छेदप्रसङ्गः । तथा बाह्यघटकामिन्यादीनां शक्तिवृत्तस्य महतो जाति-
 भेदस्य सम्भवत् । अन्यजातीयव्यापिग्रहेऽन्यजातीयव्युत्ति[4a.1]मवनुमानमयुक्तम् ।
 सङ्कल्पाकडानानु जलज्वलनपुष्पव्याकारादीनां बाह्यत्वेनाध्यस्तानामपि विज्ञानेकस्वरूप-
 तयैकजातीयत्वमस्तीति भाषनासहिताकारमात्रेणैव वेशाद्यव्याप्तिरस्तु ।

न च स्वाने स्फुटताव्यभिचारः । भाषनासिद्धलक्षणयोर्ह्येत्योजातिभेदे तत्कार्ययोरेकवा-
 निमानेऽपि जातिभेदस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् । वृक्षते हि सिद्धसाध्या वेशाद्यजा[2]तिरन-
 पेक्ष्यविपरीतभाषानां निद्राविच्छेदे विच्छिद्यमाना । भाषनाभाषिनी तु न विना विष-
 आभ्यासं जायतेऽपि । यदाहुः

स्वप्नेऽपि स्फुटता सर्वत्र न तथाप्येकवचनवानयो-
 नं प्राकारसमत्वमेकत्वमतां जातेः समामेति¹ ।
 अन्यत्र(?) द्विविधवाध्यमितरद्वाध्यं प्रयत्नैः पुन-
 र्वेशां विपरीतभाषनत्वान् नैधुष्यभेदे [3] यथा ॥ इति ।

यदपि घटादिकतिपयंज्ञानेऽपि सर्वज्ञः स्यादित्युक्तम् । तथापि

घटादिप्रकृताशेषवदेनेऽपि भयं भया-
 द्भवेत् यदि को दोषः सौऽपि सर्वज्ञतां जनेत् ।
 संसारदुःखमोक्षाय स्पृहयन्तो ययं पुन-
 र्भजेम तदुपायज्ञं स्वात् तद्गोतवर्त्मनि ॥

इत्युत्तरं ब्रूयन् । तथा सत्तामात्रे विप्रतिपन्नान् प्रति सत्तैव केवला [4] प्रसाधिता ।
 विशेषविज्ञासाध्या तु प्रमाणोपपन्नलविकनेरात्मव्याप्तिर एव सुगतस्य भवतः सर्वज्ञता ।

अत एतदपि निरस्तं यदाह भट्टः

मुग्तो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
 अथोभाषापि सर्वज्ञो मत्तभेदः कथं तयोः ॥ इति ।

तस्मान्

उक्तकमेव मुनिराजयवे प्रमायाः
 शक्तिध्वनिवित गतिमत्र [5] मितं कृपां च ।
 अन्यत्र तु इयमुदस्तमदोऽस्तमाने
 तेनैक एव शरणं स निरात्मवादी ॥

[6] भवेद्विद्वान् लोकरूप तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥ इति । ॥ १४३ ॥ ॥ ३५३ ॥
तत्तदर्थं प्रयोगः कर्तव्यः ।

बुद्धचक्षुर्नातीताविषयम् ।

अक्षरं वा ।

अस्मदाविषयभूतम् ।

अक्षरं वा ।

अतीताविषयत्वात् ।

अक्षरं वा ।

इति सर्वमेतत् श्रोत्रावापि द्रष्टव्यम् । न चक्षुरादिप्रकर्षः स्वार्थमतिशय्य बुद्धः ।

कारिका ॥ १४४ ॥

यथाप्यतिशयो बुद्धः स स्वार्थमतिशय्यन्नात् ।

दूरसूक्ष्माविबुद्धौ स्या [5a.1] अ रूपे श्रोत्रवृत्तितः । (?ता) ॥ १४४ ॥ (३५४)

बुद्धोक्तौ च

श्रोत्रगम्येषु शब्देषु दूरसूक्ष्मोपलब्धितः ।

बुद्धवृत्तितो बुद्धो न रूपाद्युपलब्धनात् । ५५२.

चक्षुर्वापि च दूरसूक्ष्मरूपोपलब्धनम् ।

किमेतदिति शङ्काप्राप्त्या न तु शङ्काविवर्जनम् ॥ इति । ५५३.

न चेत् वक्ष्यते । यदि तस्मै केकेनेन्द्रियेण तत् ज्ञानेन वा सर्वस्याग्रहणं तथापि पञ्च-
भिरिन्द्रियैस्तन्नातीतार्थं स्वस्वविषयप्रवृत्तरेषाति - [2]- शयप्राप्तेर्भविष्यतीति । एकैकं स्यापि
निःशेषस्वविषयग्रहणावशेनात् । परचित्ताद्यतीन्द्रियाणां ग्रहणा.....च । तदेवमि-
न्द्रियमिन्द्रियविज्ञानं वा नाशेषग्राहीति न प्रथमः पक्षः ।

नापि द्वितीयः । तथाहि । यद्यपि तन्मानसं सर्वार्थविषयं तथापि न तस्य स्वातन्त्र्ये-
णार्थग्रहणं व्यापारोऽस्ति । मनसो बहिरस्वतन्त्रत्वात् । [3] अन्यथाऽन्धबधिराद्यभाव-
प्रसङ्गः । तेषामपि मनसो भावश्च । परितन्मये चेन्द्रियज्ञानपरिगृहीतार्थविषयत्वावतीतानागत-
दूरसूक्ष्मव्यवहितपरचित्तादेरर्थस्येन्द्रियपरिज्ञानाद्योचरस्य मनसा परिच्छेदो न प्राप्नोतीति
कथं सर्वज्ञता ।

न च भावनाबलं सर्वार्थग्राहीति तृतीयः पक्षः । तथाहि [4] तद्भावनाबलमपि
यदीन्द्रियाधितमिति चतुर्थः पक्षः, तथा सोऽतद्गतः । इन्द्रियस्य तज्ज्ञानस्य च नियतविषय-
विषयत्वप्रतिपादनात् ।

अथ भावनाबलेन तथाविधमुत्पन्नं मनोविज्ञानं सर्वार्थग्राहीति पञ्चमः पक्षः । तदा-
न्यर्थत्वात् प्रत्यक्षतावदस्य तस्य च भावनाबलाबलमिन्द्रियमनोऽप्यनञ्जयत्वात् नार्थसाक्षात्का-

[5] एवमस्तीति प्रतिपादनीयम् । किञ्च । स्वविषयसीमानमनतिपर्यय प्रकथोऽपि वृष्यते । न तु सर्वविषयत्वेनेति । कथं तेषामपि सकलार्थज्ञातादिवेदनम् । ज्ञातो न कस्यापि-
भ्यासेऽन्यतीश्रित्यार्थवशित्वमुपलभ्यम् । बृहद्गीता

येऽपि सातिशया वृष्टाः प्रज्ञामेवावर्त्तन्तः ।
स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न तेऽतीन्द्रियवर्धना[6] ॥ ३५७०.
प्राज्ञोऽपि च नरः सूक्ष्मान्वान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् ।
स[?] स्व]जातीनरतिक्रामप्राप्तिरीते परानपि ॥ ३५७१.
एकापवरकस्थस्य प्रत्यर्थं यत्प्रवर्तते ।
शक्तिस्तथैव तस्य स्यात्तथापवरकान्तरे ॥ ३५७२.
ये चाप्यी कुर्यान्निष्कामा वेशपर्वतसागरैः ।
वर्षादीपान्तरं येष कस्तान् पश्येन्निर्द्वयं सन् ॥ ३५७३.

अत्र यथैः कालविशेषः ।

On the other

एवं शास्त्रविचारेषु वृष्यतेऽतिशयो[5b.1] महान् ।
न तु शास्त्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव सिध्यति ॥ ३५७४.
शाखा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः ।
आकृष्यते न नक्षत्रे तिथिवृत्तनिर्णये ॥ ३५७५.
ज्योतिर्विच्च ग्रहण्योऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु ।
न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञानुमर्हति ॥ ३५७६.
तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।
न स्वार्थवेद्यताऽपूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥ ३५७७.
वशाहस्तान्तरं ज्योम्नो योना[2] मोत्प्लुत्य गच्छति ।
न योजनमसी यत्नं ज्वलतोऽभ्यासशरीरपि ॥ ३५७८.
तस्मादतिशयज्ञानैरतिदूरगतैरपि ।

किञ्चिदेवाधिकं ज्ञानं शक्यते नत्यतीन्द्रियम् ॥ इति । ३५७९.

प्रत्यक्षानुमे तु काशिकाकारः परमतमाशङ्कयाह, तत्र, शक्यतविषयत्वाद् भाषनायाः ।
न चाकस्मादवगतोदत्ततिः सम्भवति । सर्वत्रपतिमतां कारणवशात् । [3] अथ प्रमाणा-
न्तरावगतं भाष्यते । किं भाषनया । तत एव तत्सिद्धेः । किं च तदप्रमाणम् । न ताव-
दनुमानं धर्माधर्मयोः पूर्वग्रहण्येन तद्व्यापत्तिङ्गसम्बेदानासम्भवात् । ज्ञानविषयार्थ-
पत्तेरपि हि किमपि कारणमस्तीति एतावदुपनीयते । न तु कश्चिद्विशेषः । न चानिर्दिष्ट-
विशेषविषया भाषना भवति । योगशास्त्रेण[4]पि हि विशेषा एवाभ्येदतयोपदिश्यन्ते ।

अथैव आत्मा प्रभुर्जोऽती हृषि वीप इवस्वितः । इत्यादिभिः ।

आत्मा[म]मानासाहि अथवत् भाषयिष्यते । अथ प्रमाणातया तत एवावगतेः । किं
भाषनया । हानोपादानार्थं हि वस्तु विज्ञायते । तै च तत एव सिद्धे इति व्यर्थं भाषना ।

कारणिकोऽपि हि धर्मागमानेव शिष्येभ्यो व्याचक्षो[5]त । न भावनाभेदमनुभवेत् ।

अथ विप्रलम्भमूर्च्छितवादागमानां प्रमाणमागमो न वेति विचिकित्समानो भावनाया जिज्ञासते । तत्र । ततोऽपि त्वसिद्धेः । भावनायत्परिनिष्पन्नमपि ज्ञानमनाश्वसनीयार्थमेव । अभूतस्यापि भाव्यमानस्यापरोक्षार्थवत् प्रकाशनात् । यथाहि तैरेवोक्तम् ।

तस्माद् भूतमभूतं वा य[6]द् यदेवानिभाष्यते ।

भावनापरिनिष्पत्तौ तत् स्फुटा कल्पधीः फलम् ॥

अपि च । भावनायत्तजमप्रमाणम् । गृहीतग्रहणात् । वाचयेय हि गृहीतं तावदेव भावनाया विषयी कियते । मात्रयाप्यधिकं न भावना योचरयति । योगाभ्यासाहिततत्स्कारपाटनमिस्ता हि स्मृतिरेव भावनेति गीयते । सा च न प्रमाणमिति स्थितमेव । न च तदुत्तरकालं साक्षात्कारि[6a.1]ज्ञानमुदेतीति प्रमाणमस्ति । इन्द्रियसन्निकर्षमन्तरेणार्थसाक्षात्कारस्य क्वचिदवशानात् । योगिनां धर्माधर्नयोरपरोक्षप्रतिभासं ज्ञानं नास्ति, इन्द्रियसन्निकर्षाभावा-
दस्मदादिष्वत् ।

वाचस्पतिस्तु कणिकायामाह¹ । सत्यं श्रुतानुमानयोचरचारिणी भावना विशदाम-
नावेहेतुरिति नाव²जानीषहे । किन्तु यद्विषयजातं तदेव विशदप्रतिपत्तिगोच[2]रः³ । न
जातु क्वभावनाप्रकर्षो रसविषय⁴विज्ञानवैशद्याय कल्पते ।

ननु न विषयान्तरवैशद्यहेतुभावं भावनायाः संगिरामहे । किन्तु श्रुतानुमानविषय-
वैशद्यहेतुतामेव । तद्विषयश्च समस्तवस्तुनैरात्म्यमिति तज्ज्ञावनाप्रकर्षः समस्तवस्तुनैरात्म्यं
विशदयन् समस्तवस्तुविशदतामन्तरेण तदनुपपत्तेः सम[3]स्तवस्तुवैशद्यमावहतीत्युक्तम् ।

सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तु तत् । तर्वाहि । नाशमानुमानयोचरत्वं निरात्मनां वस्तु-
भेदानां परमार्थसत्ताम् । नहि ते एतेषामन्यनिवृत्तिमा⁵प्राप्तगाहिनी परमार्थस्वरूपलक्षणं गोच-
रयितुमर्हते । नापि तद्विषया भावना । तदप्राप्तमपि स्वलक्षणं तदप्यवसेयतया तद्विषय
इति तद्योनिरपि भावना [4] तद्विषयेति ।

तत्प्रकर्षस्तद्वैशद्यहेतुरिति चेत् । न । तदध्यवसेयस्यापि परमार्थसत्त्वाभावात् । तथाहि
यवनुमानेन गृह्यते यज्जाध्यवसीयते ते द्वे अध्यव्यनिवृत्तौ, न वस्तुनी । स्वलक्षणाप्रगाहित्वे-
प्रभितापसंसर्गयोग्यप्रतिभासान⁶पपत्तेः ॥

मा भूतयोः स्वलक्षणं विषयः । तत्प्रभव⁷भावनाप्रकर्षवर्त्यतज्जन्म[5]नस्तु विशवाभस्य⁸
चेतसो भविष्यति । कामिनीविकल्पप्रभवभावनाप्रकर्षादिव कामातुरस्य कामिनीस्वलक्षण-
साक्षात्कारः । करिकुम्भकठोरकुचकलशहुरिणि हरिण⁹दायलोत्तलोचने चम्पक¹⁰कदस्तावदात्-

1. व्यासकणिका p. 147. 2. नापजा०—Ms. 3. तद्विषयाञ्जना तदेव विषयद्वयं यत्
तद्गोचरः Ms. The correct reading seems to be यद्विषयाञ्जना तदेव विषयद्वयं
यद्विषयजातं तदेव विशदप्रतिपत्तिगोचरः । 4. Ms omits विषय. 5. ते सामान्यमावा Ms.
6. प्रतिभासत्वानु—K. 7. प्रभाव—K. 8. दाभस्या—K. 9. कलस हरिण—K.
10. वन्यकवल—K.

नायकते साधकपरमि निरन्तरसम्यक्तितदोक्तवलीभूत्^१मानिङ्गनमङ्गने प्रेषसिद्धे प्रयच्छ ।
[6] सङ्गीतस्य जीवितेश्वरि, पतितोऽस्मि तत्र चरणनलिनयोरिति वचनकामुचेश्वरोऽप-
सम्भवे ।

अस्ति च विकल्पाविकल्पयोः कथञ्चित् समानविषयतेति नातिप्रसङ्ग इति चेत् ।
तत्प्रभु । सम्भवत्ययमनुभवो न पुनरुत्पापे प्रामाण्यसम्भवः । अतुरूपतेरतवात्मनस्तदवध्य-
भारनियमापोगात् । अतादात्म्यप्रकार्यस्य विज्ञानावर्तितरेकात् । अनति[6b.1]रेकेऽपि च
विज्ञानानामन्वोत्पत्त्यस्य भेदावतावात्म्यत् । एकस्य^२ विज्ञानस्वेतरविज्ञानवेवेवानुपपत्तेः^३ ।
विज्ञानस्वतन्त्राण्येकत्वाभ्युपगमे च तद्विषयमेकमद्वितीयं ब्रह्माभ्यस्तनीयमिति अतिङ्गनरात्म्या-
भ्यासाभ्युपगमो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । तत्र तादात्म्यात्^४स्याव्यभिचारः । नापि
तत्कार्यत्वात् । भावनाप्रकार्यकार्यं सत्येतत्त विषयकार्यम् । यद्युच्येत पारम्प[2]र्ष्य
तत्कार्यमनुमानवत् । यथाहि बह्निस्वतन्त्राणाङ्गमस्वतन्त्रवत् । ततो भूमानुभवस्ततो
वहन^५ विकल्पः, ततश्चानुमानमुत्पन्नमिति पारम्प्येण बह्निप्रतिपक्षात् प्रापकं च^६
बह्नेर्द्विपाककारिणः । तथेवमपि । अनुमानजनितभावनाप्रकार्यपर्यन्तं पारम्प्येणा[पे]-
प्रभु^७तया तदव्यभिचारनियमात्तव प्रमाणाति[3]ति^८ । तत् किमनुमानेन बह्निं व्यपस्थाप्य
भावयतो यद्बह्निविषयमतिविस्तरविज्ञानं^९ तद्व्यमाणातिमिति^{१०} । अस्मिन्नुपापस्य पर्यन्तित-
म्बारोहणे सतीन्द्रियसन्निकर्षमन्मनो बह्वन्विज्ञानस्य भावनाधिवश्य^{११}विज्ञानाभ-
विज्ञानेन सह सम्बा^{१२}धिनियमप्रसङ्गः । विस्मयावदञ्च बहुलमुपलभ्यते । लक्षणयोगिनि
च व्यभिचारसम्भवे[4] तल्लक्षणमेव बाधितमिति विज्ञानाभमपि प्रातिभमिष^{१३} सुंशयाकात्म-
प्रमाणम् । तद्व्याख्याया भूतार्थत्वं न तत्रविज्ञानाभ^{१४}विज्ञानप्रामाण्यहेतुः, व्यभिचारस्तु ।
एवञ्च प्राप्त्येकस्यैव सकृत्कर्तरीप्राप्तिमूलताभमनोरवपरम्परारहितो ब्रविष्यत्सम्भारसाक्षा-
त्कारस्तवागतस्य निरात्मकसमस्तवस्तुसाक्षत्कार इ[5]त्यापतितम् । स्वार्थिभवस्तुभावनावदि-
कर्मितचित्ततन्तानवतिविज्ञानं प्रत्यालम्बनप्रत्ययत्वमर्थमावस्य^{१५} ।

तवाच तदुत्पत्तेः तदव्यभिचारनियम इति चेत् । न । अर्थस्य ह्यात्मस्वनप्रत्ययत्वविज्ञानं
प्रतीन्द्रियापेक्षत्वेन स्थानम्^{१६} । तत्रास्मात्सर्वविशङ्कोपलब्धया व्यावर्तमानमात्मस्वनप्रत्ययता-
मव्यर्थस्य निवर्तयति । न अतिव्यक्तविशेषे[6]षी धमहेतुरिति जितानि बह्वन् तद्व्यमाणाति
तत्कार्यैर्भूममाधत्ते । तदाधाने वा समस्तकार्यहेत्यनु^{१७}मानोच्छेदप्रसङ्गः । भावनायाश्च^{१८} भूता-
र्थाया अर्थानिपेक्षया एव विज्ञानविज्ञानजननसाधर्म्यमुपलब्धं कामानुरादिर्विख्या इति भूता-
र्थापि तद्विषयेष्वेव समर्थेति नार्थव्याप्तस्वनप्रत्ययत्वं जगदावगमम् । अपिच । आलम्बन-
प्रत्यया [7a.1] अपि त एवाव्यक्षाणा मुपपन्ते, ये तस्य पुरस्तातना

1. पुत्तमा—K. 2. एतदु—Ms. 3. विज्ञानानि—Ms. 4. एकस्य—K.
5. एकविज्ञानस्वेतरविज्ञानानुप—Ms. 6. त्प्रादस्या—K. 7. पुमापि—Ms.
8. च omitted—Ms. 9. प्रभु—K. 10. K adds चेत्, 11. विषयं त्रानं Ms.
12. इति omitted Ms. 13. विषय—K. 14. सम्प्रवाद—K. 15. मिति—K.
16. विषयविज्ञान—Ms. 17. नर्थस्य—K. 18. प्रत्ययत्वनिन्द्रियाक्षेप Ms.
19. हेतुता—K. 20. वचा—Ms.

अव्ययवधाना^१स्त्वया च त एवास्य ब्राह्मणं न पुनः पूर्वतराः । तत्काला अनागतदक्षेति न सर्वविषयता । अथ दृश्यमाना यानुवचनपर्यायताः प्रागभूतो जन्मतत्परिवर्तित्वात्^२तीतानागतस्कन्धकदम्बकोपादानोपादेवस्मान् इति तद्दर्शनं दृश्यमानतादात्म्येन तद्विशेषणतया^३तीतानागतमपि^४ गोचरयति । [2] न चास्मदादिदर्शनस्यापि तत्वात्प्रसङ्गः, रागादिमलावृत्त्यात् । तस्य च^५ भवयतो निर्वृष्टतिष्ठितकलेलोपवर्तेशमनं विज्ञानमनावरणं परितः प्रक्षोभमानं मालम्बनप्रत्ययं सर्वाकारं गोचरयेत् । तस्य च साक्षात् परम्परया च कथञ्चित् सर्वेण सम्बन्धाद्देशकान्विप्रकीर्णवस्तुमात्रविशिष्टस्वभावतया त[3]थैव गोचरयेत् । न चेत् सर्वग्रहणमन्तरेणेति सर्वविषयमस्य विज्ञानमनावरणं सिद्धम् ।

तदनुवचनम् । विचारानुसङ्गात् । तथा हीयमानम्बनप्रत्ययस्य सर्वविशिष्टात्मता भाविकी^६ न वा । भाविकी चेत् । न तावत्सर्वस्मिन्नालम्बनप्रत्यये चेत्ता सम्भवति । एकस्यानेकवृत्तिस्थानुवचनेः । नाना चेत् । आलम्बनप्र[4]त्ययादथ सर्वं चेति तत्त्वम् । तथा च न सम्बन्ध इति न तद्ग्रहणे सर्वग्रहणम् । विकल्पारोपिततया त्वविकल्पकं समस्तवस्तुविषयं सर्वत्र प्रतीयत इति सुभक्षितम् । स्वालम्बनप्रत्ययमात्रगोचरमेवाविकल्पकं समस्तवस्तुविशिष्टालम्बनाध्य^७वसायजननम् । तेनाध्यवसायानुसङ्गापारमविकल्पकमपि समस्तवस्तु[5]विषयं भवति । यवाह ।

व्यवहृत्तीक्षणवादेव सर्वाकारान्महाविषयः ।

[प्र. वा. III 107]

इति चेत् । अथ कतिपयवस्तुत्वानुभवस्य कुतस्त्य एव महिमा यतः समस्तवस्तुत्वसाय इति । रागाद्यावरणविषयमिति चेत् । तर्हि यथाप्य वस्तुनि पश्येत् । न पुनरस्मादपार्थक्यनश्येति । तदनुवर्तं विकल्पनिर्माणकौशलमस्य युज्येत् । तत्सावरकता हि सुलभमलगां क्लेशादीनां^८[6]न पुनविकल्पनिर्माणप्रतिषन्धता । तस्माद्भावनाप्रकर्षमात्रसत्त्वात्, अर्थाप्यभिचारनिवसानात्, विद्यादाभनपि संशयाकान्तत्वावप्रमाणवत्प्रत्यक्षवेति सान्प्रतम् ।

यदपि सर्वव्यपकाशनं बुद्धेः स्वभावात्तत्त्वैस्त्वच्छागन्तुकमिति, असति बाधके तदर्थत्वमेवेति, तदनुवक्तम् । अनुमितनायितवह्निविषयविशदाभनान^९प्रामाण्यप्रसङ्गात् [7b.1] तद्विषयं कञ्चित् बाधवशांनावप्राप्त्यप्यमिहति समानम् । अन्वयप्रतिनिवेशात् । तद्विहयवि विशदाभविज्ञानहेतुत्वं भावनाया विषयेषणवयमेवेन साध्यते, ततः सिद्धसाधनम् । भवतु तथागतस्तवानुत्तिष्ठानवात् । नरवेत्तिज्ञानमस्य प्रत्यक्षमप्रमाणत्वात् । तथा चा^{१०}पक्षधनेतया हेतोरतिद्वता । प्रतिद्वयसंयोगविशेषोऽजितसत्तियविषयेतया^{११} अनुमे[2]यत्वाभावात् । अथ प्रत्यक्षविज्ञानहेतुता भावनायाः परं प्रत्यक्षिद्व^{१२} साध्यते, तथा च सति साध्य-

1. अव्ययवधाना—, Omitted—Ms. 2.—रीयपरिवृत्ती वशा—K. 3.—नृत्तान्मपि—K. 4. हि for च K. 5.—गानं स्वा—K. 6.—ष्टता स्वाभाविकी K. 7. प्य Omitted, Ms. 8.—स्मादसद्वर्णि—Ms. 9. सलभमलगा क्लेशा(दी K.)नां—Ms. 10. विषयविज्ञानादि—K. 11. च पक्ष—Ms. 12. विशयेषण—K. 13. प्रत्यक्ष—K; प्रतिभा[?]सिद्धा Ms.

विपर्ययव्याप्तेर्विरुद्धता हेतोः, विशेषणत्रयवत्त्वा अपि भावनाया विज्ञादान्भ्रान्तविज्ञान-
जनकत्वात् । दृष्टान्तस्य च साध्यहीनत्वात् । यदा च भूतार्थभावनाजनितत्वेऽपि नास्य
प्रानाप्पमभूतार्थत्वात्, तदा यदुच्यते,

[3] निरुपद्रवभूतार्थस्य भावस्य विपर्ययः ।

न बाधा यानवत्त्वेऽपि बुद्धेरतत्त्वज्ञवशतः ॥

[प्र. वा. I. 112-13]

इति । तदनुपपन्नम् । भूतार्थत्वेऽपि हि बुद्धेः तत्त्वभवातिता भूतार्थः प्रतिपक्षो^१र्बाधो न
भवति^२ । अतस्तार्था र्विषय सात्मीभाव^३भावस्याप्यात्मसात्मीयवृष्टिरिव सम्भवद्वापा ।
तस्मात् प्रतिपक्षविबुद्धिभावम् । न त्वा^४त्यन्तिकी विबुद्धिः सम्भवति । यदा समूलका[4]र्षं
कथिता र्वीया न पुनरुद्भूयिष्यन्ति । अतएवास्तिवराश्रयत्वेऽपि अनुनयेनापेक्षत्वेऽपि^५ अस्य
नारपन्तिकी विवृता सम्भवति । आत्माऽऽसीयवृक्ष इव विरोधि^६प्रत्ययसम्भवात् । तत्सम्भ-
वश्चाभूतार्थत्वात् । भूतानुमित^७विषयं तु प्रत्यक्षं न सम्भवत्येव । तपोः परोक्षरुपाव-
यार्हितात् । प्रत्यक्षस्य च तद्विपरीतत्वात् । तद्वगतभूताभूता[5]र्षानुविधायित्वेन
स्वरविषये भूतानुमानज्ञानपेक्षया^८ प्रामाण्यानुपपत्तेश्च ।

तत् सिद्धयेतत् भूतार्थभावनाप्रकर्षवर्षेन्तज्जिज्ञासप्रत्यक्षमर्थे^९प्रामाण्यात्^{१०} ।

यदप्रमाणं तदप्रत्यक्षमर्थे ।

यथा कामानुराग कामिनोविज्ञानम् ।

अप्रमाणं च तत् ।

नितान्तविज्ञादाभावे सति भावना[प्रकर्ष]जत्वात्^{११} ।

यत्प्रितान्तविज्ञादाभावे सति भावनाप्रकर्षं^{१२} वि[6]शार्थं तदप्रमाणम् ।

यवानुमितभावितावच्छिन्नविज्ञादविज्ञानमिति । समानहेतुजन्यं समानरूपतया व्याप्तम्
यदाह

तदतद्विषयो भावास्तदतद्वहेतुजाः^{१३}

[प्र. वा. II. 251]

इति । तदस्य^{१४} प्रामाण्यं निवर्तमानं मुख्यहेतुजन्यमपि निवर्तयति । न चेव भूतार्थ-
भावनाप्रकर्षवर्षेन्तजोऽभिनिद्रवसन्निहृष्टानुमितभावितावच्छिन्नविज्ञादे च निरतमक-
स्यस्तवस्तुवशत च विशिष्य[8a.1]ते । न च रामाद्यावरणविरहो^{१५} वा
विज्ञेयः । न अत्यन्ते कम्बलादिवदावरणा विज्ञानस्य । किन्तु तदाशिक्षितमना विविध-
विषयमेवतुल्याविवरित्ततो न शक्नोति भावयितुमिति भावनावरमात्र एव

1. पाठेन नामुतार्थ—Ms. 2. बाधा यवेत् Ms. 3. सात्माऽभाव K.—4. नचा—K.
5. पेक्षित्वे K. 6. विरोधि K. 7. तत्त्व न । अनुमित K. 8.—वर्षा० K.
9.—पेक्षतया—K. 10. प्रमाणत्वात् K. 11. जन्मत्वात् K. 12.—प्रकर्षं
omitted, Ms. 13. तद्रूपतद्रूपिणो भावा० Ms. 14. तदस्याः K. 15. वा
omitted, K.

तद्विरहोपयोगः । अस्ति चेहापि शिशिरभरसम्भूतः अहिमन्धरतरकापकाण्ड-
 ध्यानुमितवह्निभायनाभिषेग इति न हेतुभेदतः प्रतिबन्धसिद्धिः । *न चैकपापिवातुसम्-
 [2]वाधिकारणज्ञाननिर्निमोक्षपापेक्षैकवह्निर्संयोगासम्बाधिकारणैर्गन्धरसरूपस्पर्शानां त्रिभावे-
 र्वैभिचारः । सामर्थ्यैर्वैलिप्यावेक्येऽपि पार्थिवस्य परमाणोः तद्विचित्रं च कार्य-
 वैचित्र्योपलम्भात् । तच्च नित्यसमवेतं नित्यं कारणसामर्थ्यप्रक्रमेण च पार्थिववायुविनि कार्यं
 ज्ञायत इति ख्यदातम् । परिशिष्टं तु ग्रन्थव्याख्या[3]नसमये स्वारूपास्थायः । तद्वारतां
 तावत् ॥

शिलोचनस्तु न्यायप्रकीर्णके प्राह । इह किल दुःखसमुदयनिरोधमार्गद्वयान्वार्यानां सत्वानि
 क्वचरि । तेषां सत्त्वानां स्वरूपसाक्षात्कारिज्ञानं योगिप्रत्यक्षम् । तत्र दुःखं फलभताः
 यन्त्रोपादानस्कन्धाः । तच्च स्वरूपतो ज्ञातव्यम् । त एव हेतुभूताः समुदयः । स च प्रहा-
 तव्यः । निःश्ले[4]शावरूपा चित्तरय निरोधः । स च साक्षात्कर्तव्यः । तद्वरूपा-
 प्राप्तिहेतुर्नैरलम्ब्यक्षनिकत्वाद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः । स च भावयितव्यः । इति सौम-
 यतम् ।

अत्रोच्यते । मार्गस्तावत् प्रमाणपरिशुद्धो न भवतीत्युक्तं प्राक् । अतोऽभूतविषयस्य
 विकल्पस्याभ्यासादसत्त्वार्थविज्ञानं स्यान्न संवादि । अपि च प्रमाणपरिशुद्धमार्गवादी शा[5]न्यः
 प्रमाणं पृष्टः सन् सत्त्वावप्रतिज्ञानं विकल्पं ब्रूयात् । ततो यावद्विकल्पेन दक्षितरूपं तत्सर्व-
 मस्तु । शब्दसंसृष्टत्वात् । तस्मिन्च भाव्यमाने सत्त्वे भावकस्य विकल्पकस्य भावो-
 पहिते विज्ञातभावे शब्दसंसृष्टप्राह्णनिमित्तं विकल्पकत्वं निवर्तते । तद्व्यापुत्तो प्राह्णमपि शब्द-
 संसृष्टं निवर्तते । अतो निर्विकल्पकमपि योगिज्ञानं [6] निविष्टं प्रसक्तम् । यत् पार-
 मायिकं वस्तुवात्मकं न तत्प्रमाणपरिशुद्धम् । शुद्धो वा किं भावनया । भाव्यस्य साक्षा-
 द्ज्ञातत्वात् । न चाग्न्यस्मिन् शब्दसंसृष्टे भाव्यमाने स्फुटमन्यद्वयं भवति । शोकानुरस्यापि
 निरुद्धेऽग्न्यव्यापारस्य तनयभावनायां मित्रादिप्रतिभासप्रसङ्गात् ।

अनिकार्ये भाव्ये समारोपिते वास्तवं क्षणिकत्वमेव योगिविज्ञानप्रतिभासोति चेत् । न ।
 त[8b.1]न्यासादयोरैकत्वानावात्मके हि भेदेऽस्त्यभावनेऽपि यदि सत्यप्रतिभासः, तर्हि
 सत्यतत्त्वज्ञानेऽपि ज्ञानसाम्यादभेदिनस्तनयसंज्ञकस्य कल्पविदपरस्य स्वरूपप्रतिभासप्रसङ्गः ।
 तस्मादभूतविवक्षाभ्यासं निर्विकल्पकमपि संवादात् प्रमाणमिति न सर्वज्ञसिद्धिः ।

अपि च भाव्यस्य वस्तुनः पुनः पुनश्चेतसि निवेशनमभ्यासः । स च ब्रह्मचर्येण तपसा
 सावरं [2] दीर्घकालं निरन्तरमासेवितो बृहभूमिरश्कुटाकारस्य विकल्पस्य स्फुटान्तरवजन
 इष्टः । स क्षणिकत्ववैराग्यम्यादिना द्रष्टव्यस्तुमशक्यः । तथाहि भाव्यप्राप्ती यावन्तो विकल्प
 उत्पन्नस्तावन् एव निरन्तरं निरुध्यते । तस्मिन्नेव निरुद्धे पुनः पुनरुपपद्यमानः प्रत्यक्षतत्त्वज्ञान
 एवापूर्वं उत्पद्यते । तदनेन पर्यायेण कल्पसहस्रे[3]ऽपि अपूर्वोत्पत्तेरविशेषात् तद्व्यत्यः

1. तरलम्बुज—K.

* A separate hand adds कुरसादिभिः समवेतपरमाणोरग्निसन्निधौ कुरसादि-
 कार्यैर्वैचित्र्यदष्टैः कारणाभेदेऽपि कार्यभेदो दृष्टस्ततोऽनेकान्तिकत्वं, Place not indicated.

संस्कारोऽभ्यास उत्पद्यते । एतेन विशिष्टचित्तानोत्पादोऽभ्यासो व्याख्यातः । निरुत्थप-
निरुद्धं हि पूर्वपूर्वविज्ञानं कथमुत्तरोत्तरावस्थान्तरं विशिष्टं जनयेत् । सर्वथा क्रमभाविभिः
प्रत्ययैरवस्थितमेव कथं त्वयं संस्कर्तुम् । अनवस्थितं तु स्वोत्पादव्यवयोगिभावमित्यविशिष्टं
स्यात् । तस्मात् [4] प्रत्यावृत्तिभाव्यवस्तुप्रत्ययजः संस्कारो व्युत्पातप्रत्ययसंस्कारविरोधी
व्याख्यात तत्संवादनः प्रकृत्योऽपि भाव्यसाक्षात्कारिप्रत्ययहेतुरिति युक्तं पश्यामः । किञ्च
चित्तमेकाग्रं व्यवस्थापयितुं विशेषयानार्थमभ्यासोऽनुष्ठेयते । न च क्षणिकवादिनां विशिष्टं
चित्तमस्ति । प्रत्ययेनिपततया सर्वत्र चित्तकाप्रत्वात् । तथाहि यदि साका[5]रं विवक्ष्य-
विज्ञानं स्वप्रतिभासनिपततयात् एकाग्रमेव तत् कथं विशिष्यते । अथ निराकारं तथापि
विकल्पकं प्रति विवक्ष्यं भिन्नमेव । ननु सर्वविकल्पनामेकं विकल्पमस्ति । ततो निराकारमपि
विज्ञानं नियतात्मन्यतवावेकाग्रमेव, न विशिष्यम् । सर्वथा नास्ति क्षणिकवादिनामेक-
मनेकार्थमवस्थितं चित्तं यदेकाग्रं कर्तुमिष्यते । तदेव[6]मभ्यासानुपपत्तेरसर्वतत्त्वत्वा
चित्तसत्ततो । न च विज्ञानविशेषः सर्वज्ञः सिध्यतीति ॥

व्यावृत्तपणकारस्थान्ताह । सर्वज्ञावाता निरात्मन्यतवे संबेदनमात्रत्वे च योगीतरप्रत्ययोः
को विशेषः । ननुज्ञानुत्पत्तिरिति चेत् । भवतु नायमेव । तथापि चतुरार्यसत्त्वादिविषयत्व-
मयुक्तम् । न हि स्वात्ममात्रवेदेन चतुरार्यसत्त्वादिकं साक्षात्कृतमिति युक्तमतिप्र-
[9a.1] सङ्गात् ।

तदाकारत्वेन तद्विषयत्वमिति चेत् । तत् किमिदानीं औपान्तिकमतमभ्युपगतं सत्यम् ।
तथाप्यतीतानागतविषयत्वं कथम् । ननुसतः कश्चिदाकारोऽस्ति । दृष्टश्रुतानुमित्ताकारश्च
अपि भावभावतः स्पष्ट एवावभाति, तथा च सति भ्रान्तमेव द्योविप्रत्यक्षं स्यात् । अविद्य-
मानस्य विद्यमानाकारतया प्रतिभासनात्, स्पष्टमवत् । तथा[८]चित्तसंवादिवाच्य भ्रान्तम् ।
न । अनुमानानात्म्य भ्रान्तत्वेऽपि अविशंवादिवाच्यमवगम्यते ।

अथ भ्रान्तस्यापि संवादित्वेन प्रामाण्यम् । तथापि प्रत्यक्षलक्षणस्याभ्रान्तत्वविशे-
षणं विरुध्यते । न चाविशंवादित्वमपि त्वन्मते युक्तम् । यतः प्राप्तावर्धकत्वं वा,
अवृत्तिविषयोपदर्शकत्वं वा, अवभातादवर्धक्यानिष्पत्तिर्वा भवतामविशंवादित्वमभिधे[3]
तम् । न चैतद्वर्ततादर्थज्ञानं सम्भवति । वर्तमानार्थज्ञानस्यापि क्षणिकत्वपक्षे नोपपद्यत
एव । तस्मात् सोपगतानां योगिप्रत्यक्षोपवर्णनमयुक्तमेवेति ॥

किञ्चेतमिति वक्तुमुचितम् । यद्यनुमानपूर्वकमर्थेषु भावनावलज्जानामादासभाजनं,
तदास्तां तावदनुमानवीक्ष्यप्रत्याया । प्रत्यक्षेणापि अधुर्देह[4]नादिकं गृहीत्वा भावना-
प्रकर्षपर्यन्ते जातं स्थिरतरं तदाकारविज्ञानं स्यात् यावन्न विपरीतभावनाभियोग-
सर्वन्तः । अस्तङ्गतवय तद्विषयोऽवस्थान्तरप्राप्ती वेति कथं प्रमाणीयनीतवस्तुवीचरत्वे-
ऽपि संवादाशयात् । अपिच यदा हासिक एव हृष्याशनमनुमाय भावनया स्फुट-
वेत्, तदा न तद्योगिज्ञा[5]नं अपरमार्थविवभाभावादिति प्रत्यक्षान्तरप्रसङ्गः ।

किञ्च तद्योगिज्ञानमिन्द्रियज्ञानाद्विप्रमभिन्नं वा । प्रभेदपक्षे न योगिज्ञानं नाम प्रत्यक्षेण
भिन्नमिन्द्रियज्ञानेनैव संवह्यम् । न च भावनोपलब्धसन्तानस्य तद्योदयानुभवेदव्यवस्था । रता-

यनादिसंस्कारापेक्षयापि प्रत्यक्षान्तरव्यवस्थाप्रसङ्गात् । भेदपक्षे च भाव[6]ना-
सम्भवं ज्ञानं क्षणिकसाक्षात्कारि । इन्द्रियज्ञानं च सर्वव्याप्तीति साध्वी सिद्धिः ।
इन्द्रियज्ञानस्यापि तदवस्थायामस्वैयंप्रवृत्ते कृतं योगिज्ञानेन । न च तस्याकस्मिकः क्षणिक-
त्वावबोधः । भावगोदभूतवैशद्यस्य हि तद्वोधः । न चेन्द्रियज्ञानस्य भावना । अपि तु मनो-
विज्ञाने । तामन्तरंगापि साक्षात् क्रियालाभे च भावनावैयर्थ्यमिति कार[9b.1]णाभा-
वादेव सर्वज्ञप्रतिज्ञातिः ।

अनाभिधीयते । यत्तावत् सर्वपदार्थसंवेदनस्य कारणं किमिन्द्रियज्ञानमित्यादि
वर्णितं तत्र भावनाबलत्वं मनोविज्ञानमेव सर्वपदार्थज्ञाहीति पञ्चम एवास्माकं पक्षः ।
अतः पक्षान्तरभावितौ बोधा अन्वयपुण्यप्रतिज्ञाः । यच्चास्मदव्युपगते पंचमे पक्षे दूष-
णमुत्पन्नम्, अन्वयत्वात्प्रत्यक्षशब्दस्य, तस्य च भावना[2]यत्तावत्स्विकीप्यव्यवस्थाप्राप्त्य-
साक्षात्कारित्वमस्तीति, तदप्रसङ्गतम् । तथाहि प्रत्यक्षशब्दस्य तावदधाधितत्वं व्युत्पत्ति-
निमित्तमर्थसाक्षात्कारित्वन्तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रतिपादितम् । न च भावनाबलावल-
म्बितो मनोविज्ञानस्यानधाधितत्वेऽप्यर्थसाक्षात्करणे कश्चिदस्ति शक्तिप्रतिपातः । यथाहि
चक्षुरिन्द्रियं स्वस्वाम्यधिनितिक[3]मेव योग्यदेशत्वमर्थमपेक्ष्य स्वविज्ञानजनने प्रवर्तते,
तथा सर्वाविद्यापरिषिद्धिभूतार्थभावनासहितं मनइन्द्रियमपि योग्यदेशत्वमर्थं प्राप्य
स्वविज्ञानजननं प्रवर्तिष्यते । अप्राप्त्यकारिताया उभयोः साधारणत्वात् । अर्थवसायाश्च मन-
सोऽपि तदानीमिष्टत्वात् । पृथग्यनस्य तु न तादृशी शक्तिः, यतो नेत्रबोध[4]
कर्मसोऽपि तादृमर्यादया योग्यदेशत्वमर्थसहकारिणमासाद्य वेदनमुत्पादयेत् । सर्वाविद्यो-
न्मूलकस्य भावनाविबोधस्य सहकारिणोऽभावादिति नातिप्रसंगः । तदवस्थायां तु श्रुति-
नयनपौरिष मनसोऽपि कियद्दूरेण विषयसन्निधिष्ववस्थितिक एव प्रमातुं क्षमः । केवल-
मेतावदुच्यते । दाबलेन[5]लक्ष्यमधियन्तु स्वाकारार्पणसमर्थं सहकारि वस्तु तावदित-
रजनासाधारणं कुर्वद्भूतत्वा तस्य गोचरीभवतीति । अत एवावधारो यस्तुतो न भाव-
नामात्रजनित इति न विसंवादशंकापि । भावनया पुनस्तदीयसन्ताने नेत्र इवाञ्जन-
विशेषण शक्तिरतिशयवती काचिदपि यत्परजननासाधारणदर्शनमस्य । त[6]स्मादन-
क्षात्त्रयेऽपि मनोविज्ञानस्वार्थसाक्षात्कारित्वं सम्भवति, नतु मनसो बहिरस्वातन्त्र्यम् ।
अन्यथाऽन्यवधिराद्यभावाप्रसङ्गात् । उक्तञ्च ।

बोधिना धर्माधर्मयोरपरोक्षप्रतिभासं ज्ञानं नास्ति ।

इन्द्रियसन्निकर्षाभावात्स्मदादिवदिति ।

अपिच, अर्थस्य हि आलम्बनप्रत्यक्षत्वमिन्द्रियापेक्षत्वेन व्याप्तम् । तच्चास्मात्
स्वविरुद्धोपलब्ध्या व्यावर्तमानमा[10a.1]लम्बनप्रत्यक्षतामपि तस्य निर्वर्तयति ।
न खल्विन्द्रियविशेषो भूमेहेतुरिति विनापि दहनं सहस्रेणापि संस्कारभूममाधत्ते ।
भेदाभावे समस्तकार्यहेतुत्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । न च भावनाबलेन कस्यचिद-
तीन्द्रियदर्शित्वं सर्वज्ञत्वं वा दृष्टमिति चेत् ।

अत्रोच्यते । मनशब्देन तावदस्माकमनक्षरं विज्ञानमेवाभिप्रेतम् । न पारिमप्रत्यक्ष-
विशद[2]भावप्रसङ्गः । सर्वाविद्याप्रतिपक्षभूतार्थभावनालक्षणस्य सहकारिविशेष-

UP
96.35

स्यान्वादीनामभावात् । इन्द्रियसन्निकर्षाभावादिर्ति त्वयंसाक्षात्कारित्वमात्रापेक्षया
सन्दिग्धव्यतिरेकित्वे अनेकाशिकी कारणानुपपत्तिः । अस्मद्विधार्थसाक्षात्कारित्वपेक्षया
पुनः सिद्धसाधनम् ॥

अस्मदादिकोषणसूत्रस्या[3]पंसाक्षात्कारित्वमात्रस्यैवेन्द्रियाधीनत्वदर्शनादनेकान्तिकत्व-
मस्मद्वीति चेत् । यद्येवमर्थसाक्षात्कारित्वमात्रस्येन्द्रियबलालोकाधीनत्वमुपपन्नमिति न
सन्तमसे पश्येयुःलूकादयः । अथ व्यभिचारदर्शनादालोकस्याव्यापकत्वम्, व्यभिचारशंकया
तद्देन्द्रियस्याप्यव्यापकत्वम् । व्याप्त्या शंका क्षण्ड्यते[4]इति चेत् । शंकासम्भवाद् व्याप्तिरेवा-
सम्भविकी । यदि हि प्रयत्न एव व्याप्तिः, व्यभिचारोऽपि न दुश्येत ।

तस्माद् व्यभिचारदर्शनं व्याप्तिरौचित्यादेव । सति च व्याप्तिरौचित्ये 'कापि व्याप्ता-
दावतन्ती केन प्रतिहृष्यते । उलूकादीनां भिन्नजातीयत्वादालोकाभावेऽप्यर्थसाक्षात्कारित्व-
मस्त्विति चेत् । तर्हि भगवतोऽपि भता[5]पंभावनप्रकर्षपर्यन्तमहाप्रलययामुना निर-
स्तानाद्यविद्याविपक्षस्य संसारवन्धः कूपयतिभ्यः प्राणिभ्योऽस्त्येवाद्भूतवैजात्यमिति युक्त-
मस्याविद्याप्रतिपक्षभावनानिश्चयसहिततत्त्वज्ञानान्तरप्रत्ययादात्मन्यन्यप्रत्ययावयव साक्षादुत्पन्नस्येन्द्रिय-
मन्तरेणार्थसाक्षात्कारित्वम् । अतः कारणानुपपत्तिः का[6]शिकाकारस्य । व्यापकविशदो-
पपत्तिश्च वाचस्पतेः सन्दिग्धव्यतिरेकित्वानेकान्तिकी । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं तु सूक्ष्म-
मस्मद्वीत्यन्तरसूत्रेण प्रसाधितम् ।

तस्मात्साधारणकर्मनिर्जानामास्मदादीनामर्थसाक्षात्कारित्वमिन्द्रियापेक्षायैव व्याप्तमिति
सिद्धसाधनम् । प्रसिद्धानुमानस्य च न क्षतिर्दृष्टव्योपाधेर्भूमादेः प्रत्यक्षानुवत्तमत्तो व्याप्तिप्र-
[10b.1]हणाविरोधात् । सांसारिकानोचरार्थसाक्षात्कारित्वमात्रपेक्षया तु सन्दिग्धव्यतिरे-
कित्वम् । अदृश्यस्य प्रत्यक्षानुवत्तमत्वाभ्यां केनचिद्व्याप्तिप्रहणायोगात् । विपर्यये वाचक-
प्रमाणस्य चासम्भवादिति । न चातोन्द्रियदर्शित्वं सर्वज्ञत्वं वाऽज्ञानेऽपि निषेद्धं शक्यते ।
अनुवत्तनुपपत्तौ निषेधयोगात् ।

कारणानुपपत्तस्तत्त्वनिषेध इति चेत् । कारणभा[2]वोऽपि अदर्शनमात्रतो न सिध्य-
तीति तदवस्थाः परिभवः ।

यदपि काशिकाकारेणाभिहितं, अथ प्रमाणान्तरावगतं भाव्यते । किं भावनया, तत एव
सिद्धेरिति ।

तदप्यसंगतम् । प्रमाणान्तरं ह्यनुमानम् । न च चतुरार्यसत्यस्वरूपे वस्तुतस्येति निश्चिते
साक्षात्कारमन्तरेण वतेशलेपावरणसतिरिति स्यादर्थमपि ता[3]वद् भावना युक्तिमती ।
तत्त्वसाक्षात्कारिणि च चित्तसन्ताने सति क्षयसाक्षात्कारिण्यनिवृत्तमित्येऽपि निश्चयान्तरं
साक्षात्कारिण्यपि प्रयत्नान्ते, तदुपविष्टवर्गता न चार्थभावनयानुसरन्तीति स्वर्गोपवर्गलक्षण-
परार्थसिद्धये च भावना सफलति । अन्यथा तत्त्वसाक्षात्कारिणो लोकान्तिकतस्य वचन-
मनादेव [4]मेव स्यादिति स्व परार्थज्ञातिवि । यच्च किञ्च तत्प्रमाणमित्याद्याभ्य
तस्माद्भूतमभूतं वेति एतत्पर्यन्तेन धर्माधर्मोऽनुमानाप्रवर्तनमुपपत्तम्, तत्र धर्माधर्म-
शब्देन किमभिप्रेतम् । यदि क्षणिकनिरात्मकवस्तु तत्त्वम्, तदा तस्य प्रत्यक्षेणानिश्चये-
ऽपि यथा विपर्यये वाचकप्रमाणबलेन व्याप्तिसंवेदनं तथा क्षणम्[5]गताधनावसरे

व्यवस्थापितम् । अथ वस्तुनां स्वर्गादिसापेक्षत्वमभिप्रेतम्, तदा तर्हि व्यपेरिज्ञानप्रसाध-
नेऽपि नास्माकं काचित् श्रुतिः । सपरिकरसंसारविर्वाणपरिज्ञानेनैवोपपुक्तसंबन्धप्रसाधनात् ।
यदाहुः ।

हेयोपादेयतत्त्वस्येत्यादि । [प्र. वा. III, 217]

यदपि, अपि च भावनाजनजं गृहीतघट्टादप्रमाणमित्युक्तम्, तत्र गृही [6] तं नाम प्रत्य-
क्षणानुमानेन वा । प्रमाणांतरस्याभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं क्षणिकत्वादायर्वाचीनस्य
कल्पयिष्यति । अनुमानेन चैकव्यावृत्तिविशिष्टे वस्तुतत्त्वेष्वस्मिन्नेऽपि सत्यमना स्वध्वस्तु-
तत्त्वसाक्षात्कारि प्रत्यक्षं न गृहीतघाति, अनुमानेन वस्तुतत्त्वावधारणात् । न च तदुत्तरकाल-
मित्यादि तु कारणानुपपत्तिदूषणप्रस्तावे प्रतिष्यद्भूमिति ।

[11a.1] यदपि वाचस्पतिना सत्यमित्यादिना पुनः पुनस्ततोत्तरमाशङ्क्य तत् किमनु-
मानेन बह्वि व्यवस्थाप्येत्यादिना भावनाजनजस्यानुमानपूर्वकत्वे विसंबादमुपवर्धयितुं हतम्,
तत्र भावनाया भूतावैवं तज्जविशद्विज्ञानप्रामाण्यहेतुः, व्यभिचारादिति ।

तदसङ्गतम् । तथाह्ययं बह्विपि यदनुमानपूर्वकभावनाजनतः स्पष्टबह्विप्रत्ययः कि
बह्विस्पष्टवन्नः, [2] तथाभूतभावनामात्रादेव वा ।

प्रथमपक्षे विसंबादश्च य तमुपलभ्यते इति यदुक्तं तदुभापितम् । साक्षात्पर्यायुत्पन्न-
स्यापि विसंबादसम्भवेऽप्यस्यापि प्रत्यक्षस्य हस्तकस्यावगतसङ्गतम् ।

द्वितीयपक्षे तु भावनाप्रकर्षमात्रस्यावदानुत्पन्नस्य बहुलं विसंबादोपलम्भेऽपि भावनायाभ्यां
साक्षादुपपन्नस्य योगिप्रत्यक्षस्यापि विसं [3] वाचसम्भवे इति स्वययिनी भ्रान्तिः ।

ननु वरीन्द्रियं विनापि भावनायाभ्यां योगिज्ञानमुत्पद्यते, तर्हि यवते भावनाबह्विभ्यां बह्वि-
ज्ञानमुत्पद्यतामविसंबादि । विसंबादश्च बहुलमुपलभ्यत इति चेत् ।

न । साक्षाद्वृत्तेत्यपदे सति विसंबादानायात् । केवलमुत्पाद एव दुरातः । नहि यथं
प्रवाणदृष्टवस्तुभावनासहितं मनइन्द्रिय [4] वैतक्यस्याहिज्ञानं जनयतीति शून्यः,
अपि त्वतद्वृत्तिलक्षणाविद्यापरिवन्धिलक्षिकर्तृरतम्यतल्लग्नसर्ववस्तुतत्त्वभावनासहितम् । न च
बह्वित्वं सर्ववस्तुतत्त्वम् । किन्तु क्षणिकर्तृरतम्यमेवेति क्षणभङ्गप्रतापवतः प्रतिपा-
दितमिति । किञ्च । स्वमनोव्यापारकल्पितः स्वत्वमनुमितभाक्तिबह्विविषयविशदः प्रत्ययः
न पुनरस्य लोके सम्भवः । तथाहि निषप्रवीजनमनुमत्तो न कश्चिद्भावयति । प्रवीजनं च
तिशिरभरमम्बरकायकाण्डस्यापि दाहादिमात्रमेव, तच्चानुमितेनैव बह्विना तद्देशोपसर्वात्
सिध्यति । अनुपसर्गे भावनावैयर्थ्यम् । दुरस्तात् भक्ति परित्युक्ति । तदवधिषया
भ्रान्तिः । प्रत्यक्षकल्पेऽप्याद्युपहास्यमप्यस्य क्षतात्मनो दुर्गा [6] तिपुतिगोभल्लगात्मातज-
रद्वोमावोपद्वार इव सतामसहृदः ।

यदपि ततोऽन्तरमाशङ्क्यार्थस्यालम्बनप्रत्यक्षत्वमिन्द्रियावेक्षित्वेन व्याप्तमिति प्रसाधितम्,
तदुपसर्गे प्रयुक्तम् । तथा भावनादायकेत्याद्याशङ्क्यार्थस्यालम्बनप्रत्यक्षत्वमलक्षणावगममिति
यदुक्तं तदप्यसम्बद्धम् ।

अक्षरिन्द्रियस्याप्यर्थमन्तरेण द्विचन्द्रके गेन्दुकादी विशदभ्रान्तज्ञानज [11b.1]
मनसामर्थ्यमुपलब्धमित्यर्थेऽतस्मिन्नेव केवलमेव समर्थम् । अतो घटादेरप्यालम्बनप्रत्यक्षत्व-

मदाववाक्यमिति इन्द्रियप्रत्यक्षमपि प्रतिज्ञतं स्वादिति । तथा, अपि चातस्मान्नप्रत्यक्षा अपि त एव युज्यन्ते इत्यादिर्न पुनर्विकल्पनिर्माणप्रतिबन्धतेति पर्यन्तो व्यर्थः । अस्मानिरेवं विधस्य प्रस्तुतेऽननुपपत्तत्वात् । अतएव तस्माद्भूतनामप्रकर्षमात्रजत्वात्, अर्थाध्यभिचारि[2]यमाभावात्, विज्ञानमपि संज्ञाकाकृतत्वात्, अप्रमाणमप्रत्यक्षं चेति साम्प्रत-मित्यपसंहारोऽपि विकारः । सर्वेषामेव हेतुनामसिद्धत्वात् । भावनायत्नजस्यार्थाव्युत्पत्ते-रिन्द्रियप्रत्यक्षवत् । सदर्थप्रकाशनं बुद्धेः स्वभावा इत्याद्यस्माकमविमनोहरम् । भावनायाश्च सामान्येन स्फुटामज्ञानहेतुत्वं साध्यते । प्रमाणो[3]पपन्नवस्तुरावेत्यविषयनिष्ठायां तु सामर्थ्यात् प्रत्यक्षप्रमाणाहेतुतापि साध्यते । अत एव कामिनोप्रतिभासस्याप्रमाणत्वेऽप्यप्रत्य-क्षत्वेऽपि स्फुटाभावस्य साध्यत्वसमानापस्य सम्भवात् न बिषडो हेतुः, नापि दृष्टान्तस्य साध्यशून्यतेति । न च नैरात्म्यदृष्टिः सम्भवद्व्याधा, अर्थाव्युत्पत्तेरभूतावेवाभावात् ।

श्रुतानुमितिविषयं प्रत्य[4]क्षं न सम्भवतीत्यप्युक्तम् । अतमानुमानयोद्विधिषो विषयः । प्राह्योऽप्यवसेदश्च । तत्र बाह्यः स्वाकारः । अध्यवसेयस्तु पारमार्थिकवस्तुत्वलक्ष-णात्मा । अथ च परोक्षत्वेऽनुमानसामग्रीसम्भवेऽनुमानविषयत्वम् । प्रत्यक्षतामप्रीत्यम्भवे च कमेन प्रत्यक्षविषयत्वं दृष्टमेव । तत्सिद्धमित्याद्युपसंहारोऽपि पर्याकुत एव । अप्रमाण[5]त्वादिति हेतुद्वय प्रथमोऽसिद्धः । भावनायत्नजस्यार्थाव्युत्पत्तेः, प्रमाणशक्तिरसम्भवात् । इन्द्रियप्रत्यक्षवत् । भावनायत्नजत्वाविति । द्वितीयस्तु सन्निव-ध्यतिरेकित्वावनेकान्तिकः । तथा यथानुमितभाषितवह्निविषयविज्ञानमिति दृष्टान्तोऽ-प्यसम्भवीति प्रतिपादितम् । भवतु वा, तथापि योगिज्ञानस्य तेन सह तुल्यहेतुत्वमसिद्धम् । त[6]द्वि प्रमाणदृष्टवस्तुभावनामात्रजम् । योगिज्ञानं तु अविद्याप्रतिपक्षसर्ववस्तुत्वभावना-विषयाभ्यामुत्पन्नमिति महान्तमपि विशेषमसौ दुर्भेतिप्रपातपतितो नावगाह्य इत्युपेक्षणीयः ॥

न्यायप्रकीर्णो तु मार्गस्तावत् प्रमाणपरिग्रहो न भवतीत्युक्तं यत्, तत् तत्प्रसाधकप्रमाणेनैव प्रत्युक्तम् ।

यच्चापि चेत्याधारभ्य योगिज्ञानं निविषयं प्रसक्तमित्युक्तम् [12a.1] तत्र कोऽ- निविषयता नाम । किं विकल्पाकारनिवृत्ती निराकारता, अर्थाकारादिसद्भावाकारता, अथ तदाकारत्वेऽपि तद्वस्तुसंस्पृशिता ।

न तावत्प्रथमः पक्षः क्षमः । ज्ञानस्य निराकारतानुपपत्तेः ।

नापि द्वितीयः । कामिभ्यादिभावनायास्तदाकारत्वेव विशदस्य वर्तमानात् ।

न च तृतीयः । अर्थसमप्रतिपाकारसंस्पृशमास्यान्यस्यार्थसंस्पृशत्यायोगात् । तथाचोक्तम् ।

अ[2]प्येन घटक्षणेनामित्यादि [प्र.वा. II. 305].

तयोर्द्वैकत्वेनाभ्यवसायाद्बाह्य एव प्रवृत्तिनिवृत्ती, व्याव'हारिकस्य स्फुटीभावोऽपि बहिरभि-मतस्य पर्यन्ते विकल्पोपलब्धलक्षणत्वेव स्फुटस्योदयः । तावत्तैव स विषयस्तेन साक्षात्कृत इति व्यवहारः केवलमर्थाव्युत्पत्तौ । अन्यथा व्यवभारतदप्रामाण्यम् । न च विकल्पोपदर्शित-मपि रूपमवस्तु ज्ञाना[3]त्मकत्वात् । अनन्तमकल्ये प्रकाशायोनात् । तद्भावमेव चार्थभावना, तत्स्फुटीभाव एव बाह्यस्फुटीभावः, प्रकारान्तरेण बाह्यरूपशायोनात् । एतेन 'यत् पारमार्थिकमित्यादि न सर्वज्ञसिद्धिरिति पर्यन्तं प्रत्युक्तम् ।

यच्चापि चेत्पादिः न युक्तं पश्याम इतिषर्श्लेन द्रव्यमुक्तम्, तत्प्यसङ्गतम् । तथाहि । यादृश एव भाव्यग्राही प्रत्ययः प्रथमो निरन्वयो[4] निरुद्धस्तादृश एवापर उत्पद्यत इति नियमनिश्चयकारणं न किञ्चिदस्ति चण्डदेवतास्वादिन्यत्, क्षणिकत्वा-
विति चेत् ।

ननु क्षणिकत्वं स्वावितया विवक्ष्यते न विसृष्टोत्पादेन, तद्वि प्राचीनं निरन्वयनिरोधे यथा सद्रुशक्षयान्तरमारभते तथा स्वहेतुगतसामर्थ्योपादान् कापौत्पादानुमेयाद् यदि चिदो-
लक्षयितुं क्षयान्तरमुत्पादयति, तदा न काचित् क्षतिः । नहि भवत इव भावस्थायि क्षणिकतायां प्रदेवो नाथ । तस्यात्र क्षणिकत्वोत्तरविशिष्टक्षणजनकत्वयोर्विरोध इति नापार्थकोऽभ्यासः ।

यच्चेदं किञ्चेत्पादिना क्षणिकत्वे चित्तमविक्षिप्तमावेधितम्, तत्प्यसाधु, नैरात्म्या-
दितत्त्वपरा[६]मुल्लस्य सर्वस्यैव विक्षिप्तत्वात् । भावनाबलेन तत्त्वसाक्षात्कारिणः समर्प[6]तत्वात् । अथ च तत्त्वसाक्षात्कारिणाभात् ग्राहकाकारावग्रहसम्भवात्[७] व्य-
हारिकमपि विक्षिप्तमस्ति चित्तम् । यतो ममैव दोषक्षयो भावीति भाषाभ्यासप्रवृत्तिरभ्या-
हतेति । परमावेतः प्राप्यादीनामभावेऽपि तत्तत्कल्पस्यैवानाद्यविद्याप्रभाकितस्य सर्वत्र प्रवर्त-
कत्वात् । अतएव मार्गसत्याभ्यासतः सिद्धः सर्वज्ञः ॥

न्यायभूषणस्यापि योगाचारापेक्षया ब्रूय[12b.1]गमप्रस्तुतम् । बहिरर्थाभ्युपगमेनेव साधनप्रकमात् । यच्चोक्तम् ।

तथाप्यतीतानागतविवयत्वं क्वं न ह्यतः कश्चिदाकारोऽतीति ।

तदेतत् प्रस्तावानववाहनकलम् । उपपुस्तसर्वज्ञाधिकारेण हि सर्वक्षणिकनिरात्मकवस्तु-
भावनीयक्षेपः । न सर्वसर्वज्ञापेक्षया । ततोऽतीतानागतमप्रतीपमानमपि न बाधकम् । ताव-
तेव दुःखनिरोधसिद्धेः । परस्मै च क्षणिकत्वादिति[८-2]कस्य देशनायतारान् । न च सर्वसर्वज्ञहस्तकल्याणः । तथाहि चतुरार्यसत्यसाक्षात्कारप्राप्ती निरावरणान्तःकरणस्य कार-
व्यातिशयात् । सर्वकारपरत्वं परतया सकलगोचरचारिणि चेति चिरविरुद्धोत्पादास्य तादृगुपापविशेषाधिगमो भविष्यति, यमनुतिष्ठतस्तदुत्पत्तिमन्तरेणापि देवताधिपत्यात् सत्य-
स्वप्नवत् । [3] प्रतिपरमाशुसर्वविषयं यथा देशकालाकारप्रत्ययस्थानुकारि स्फुटतरं
ज्ञानमूदिष्यत्, तदा न तावद्वस्तुव्यभिचारकुलं विसंवादिष्यं, यस्तूनामेव प्रतिभासनात् ।
उत्पत्तिस्तत्कल्याभ्यां वेश्चिचित्तिरिति तु पुनर्जनापेक्षया । योगिनस्तु साक्ष्यमात्रेणैव
ग्रहणमिति न्यायः ।

यद् यातिकम् ।

अचिद्विषयः प्रति ।

ग्राह्यग्राहकचित्तेयमचित्त्वा [4]योगिनां गतिः । इति ।

[प्र. वा. II. 532]

तदेवं भाविभूतयोरजनकयोरपि योगिज्ञाने स्फुरणमवाध्यम् । [भाविभूतयोस्तर्हि यदि
स्वरूपस्य स्फुरणं, वर्तमानतैव स्यात् । अथ स्वरूपमसंश्लिष्टं ज्ञानमेव तदाकारमिति निरा-

सम्बन्धं निवर्त्तयेत् । तदपि नास्ति । यस्मादसिद्धिहेतुः स्वयं भावनाबलात् तद्देशकालाकारानु-
कारि ब्रह्मानं कथमनालम्बनम् । त[5]यात्वेनाध्यवसायाच्च, अध्यवसितकालविशिष्ट-
त्वेव सत्यस्थपन्नवस्तस्य प्राप्तेः ।

यद् भाष्यम् ।

यथा स दृष्टः शरबादिकालयुक्तस्तथा तस्य न बाधितत्वम् ।

तत्कालयुक्तस्तु न तेन दृष्टस्तथाऽप्रतीतावपि नास्ति दोषः ॥

ज्ञानमात्रस्य तु तत्त्वतः स्फुरणाच्च न वर्तमानताप्रसङ्गः सङ्गतः । तथा क्षणिकवपक्षेऽपि
एकवाध्यारोपसामर्थ्यात् व्य[6]वहारिकं प्रति प्रमाणस्य क्वचित् क्षतिरिति शारवे
प्रपञ्चितम् ।

यदपि किञ्चिदपि वस्तुयुचितमित्याह्वारभ्य भावनाबलजस्यानुमानपूर्वकत्वेऽपि
प्रत्यक्षपूर्वकत्वेऽपि व्यभिचाराभिधानम्, तदवयवपि भावनायलजस्य साक्षादुत्पत्तिस्वीकारा-
वयवहितम् । यथेन्द्रियजस्यापि द्विवन्नादिज्ञानस्यार्थादनुत्पत्तेरप्रामाण्यम् । अर्थेन्द्रिया-
भ्यामुत्पत्तौ तु प्रामाण्यमेवं प्र[13a.1]माणपूर्वकस्यापि भावनामात्रतुल्यप्रत्यक्षप्रामाण्यम् ।
भावनापान्ध्यामुत्पन्नस्य तु प्रामाण्यम् ।

यदि योगिज्ञानस्यार्थादुत्पत्तिः, प्रमाणपूर्वकत्वापेक्षया न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत् ।
न । देशकालवस्तुविशेषमवाप्त्य सामान्येन सर्वेदिककालवर्तितवस्तुमात्रं क्षणिकनिरात्मकमित्य-
निश्चये महाप्रयाससताभ्यपुङ्गवाद्युक्त्यापि न्यां भावनापामेव प्रवृत्तरभावात् । न च [2]
हालिको हृत्पाशनमनुमाय स्फुटीकरोति येन प्रत्यक्षान्तरत्वप्रसङ्गः । असाधारण्येवैवध्यभ्यां
तदसम्भवप्रतिपादनम् ।

यद्वपुक्तं योगिनी ज्ञानमिन्द्रियज्ञानादभिन्नं भिन्नं वा । तत्र प्रथमपक्षे तावन्न वस्तुदोषः ।
तावदुक्तव्यतिरेकस्य सिद्धत्वात् । व्यवस्थादुष्यवनपि नास्ति । साध्यतयैव तादृग्-
वशाद्विशेषस्य लो[3]कातिकान्तातिशयस्य परमपुरुषार्थरूपस्य साधन-
विशेषप्रतिपादनाय पृथग्जनसाधारणेन्द्रियज्ञानादुत्पत्तेः निर्देशात् । परम-
पुरुषार्थविषयत्वाभावादेव च रसायनादितंस्कारजस्यापि ज्ञानस्य न प्रत्यक्षान्तरता । भेद-
पक्षेऽपि न तावत् स्थैर्येतरस्फुरणकृतोपात्तम्भसम्भवः । इमि ज्ञानेनापि वस्तु सर्वस्मिन्ना
गृह्णता नृदयद्रूपस्यैव ग्रहणात् । अध्यवसायो हि पूर्वं दुर्लभः । इदानीं तु भावनाबल-
निर्देशितविधिं वित्तसन्तापे सोऽपीन्द्रियज्ञानेन ज्ञायत इति विशेषः ।

ननु योगिनी मनोविज्ञानन्द्रियज्ञानाभ्यां पश्यत आकारद्वयस्फुरणप्रसङ्ग इति चेत् ।
सत्यम् । सत्यज्ञानाकारस्तावत् वस्तुनो न भिन्नदेशोऽप्यन्तरास्ति[5]प्रसङ्गात् । अन्तरता-
वाकारावप्रतिभौ कया गत्या स्फुरत इति को निर्णेतुं क्षमः । यदाह

अचिन्त्या योगिनां गतिरिति ।

सर्वथा तु न योगिज्ञानस्य क्षतिरिति सिद्धम् । तदेवं कारणानुपलम्भादपि न सर्वज्ञताऽ-
भावः ॥

ननु यदि नाम मुख्यद्विमतस्यानुमानस्य न बाधकम्, तथाप्यस्त्येवानुमानं बाध-
कम् । तथाहि शक्यमिदमनिधानुम् ।

मुच्यते^१सर्वज्ञः ।

जेयत्वात्, प्रमेयत्वात्, सत्त्वत्, पुरुषत्वात्, यष्टत्वात्, इन्द्रियाविमत्वा-
दित्यादि ।

रथ्यापुरुषवत् ।

तथाच बृहतीका ।

यस्य जेयप्रमेयत्ववस्तुसत्त्वाविलक्षणः ।

निहन्तुं हेतवः शक्ताः को नु तं कल्पयिष्यति ॥ ३४५ ॥

कारिकापि ।

I. ४३३

प्रत्यक्षाद्यविसर्वादि प्रमेयत्वादि यस्य च ।

सङ्गावधारणे शक्तं को नु तं कल्पयिष्यति ॥ ४३३ ॥

अत्रोच्यते । किमेत जेय[13b.1]वाद्यः सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरुद्धाः परस्परया वा ।
अविरुद्धविषये प्रतिषेधायोपात् । स च साक्षाद् विरोधः परस्परपरिहारस्थितलक्षणो वा,
भाषाभाववत् । सहानवस्थानलक्षणो वा, बहन्तुहितवदिति ।

न तावदाद्यः पक्षः । यद्यप्यवच्छेदनान्तरीयको यस्य परिच्छेदस्तयोरेव परस्परपरिहार-
स्थितलक्षणो विरोधः । न च जेयत्वादि सर्वज्ञत्वव्यवच्छेद[2]विन दित्युक्तम् । किं तर्हि । अज्ञप-
त्वाविव्यवच्छेदेन । तथा सर्वज्ञत्वमसर्वज्ञत्वव्यवच्छेदेन, न तु जयत्वव्यवच्छेदेन ।

नापि द्वितीयो विरोधः । यस्य ह्यविकलकारणस्य भवतो यस्तन्निधानावभावस्तयोरेव
सहानवस्थानलक्षणो विरोधः । न च सर्वज्ञत्वं प्राक् प्रवृत्तं अविकलकारणं दृष्टं येन पक्षान्
जेयत्वादिसङ्गावे निवर्तत इति [3] स्यात् । तथात्वे सति देशादिनिषेध एव भवेन्न तु
सर्वव्यवच्छेद इति ।

न च परस्परया विरोधः । सहि भवन् निषेधस्य सर्वज्ञत्वस्य व्यापकवि द्वात्वात्, कारण-
विरुद्धत्वात्, कार्यविरुद्धत्वात्, स्वभावविरुद्धकार्यत्वात्, व्यापकविरुद्धकार्यत्वात्,
कारणविरुद्धकार्यत्वात्, कार्यविरुद्धकार्यत्वात्, स्वभावविरुद्धव्याप्तत्वात्, व्यापक-
वि[4]रुद्धव्याप्तत्वात्, कारणविरुद्धव्याप्तत्वात्, कार्यविरुद्धव्याप्तत्वाद् वा भवेत् ।
तत्र सर्वज्ञत्वस्यासत्त्वात्, व्यापककारणकार्योपासिद्धेस्तद्विरुद्धकार्यव्याप्ताभावात् । न प्रमे-
यत्वाद्यः सर्वज्ञत्वेन परस्परयापि विरुद्धाः ।

ननु वक्तव्यं विरुध्यत एव सर्वविषयनिर्विकल्पज्ञानविरुद्धविकल्पकार्यत्वाद् वक्तव्यस्य ।
नैतद् युक्तम् । सविकल्पा[5]विकल्पोपपन्नवस्तुविकल्पकत्वेन सर्वज्ञस्यापि विरोधात् ।

कस्तर्हि पृथग्ज्ञानादस्य भेद इति चेत् । उच्यते । यथा मायाकारी निर्मितादयादिविषयं
विज्ञातं निर्विकल्पकेन निश्चिन्मग्नभ्रान्तः, तदवस्थायां च धेष्टः, तथा भगवानपि शुद्ध-

लौकिकविकल्पसंमुखीभावेऽपि न भ्रान्तो नापि पृथग्जनसमान इति । ततश्च निर्विकल्पक-
सर्वज्ञज्ञा[6]नविकल्पयोर्विरोधानायाद् यत्कृतं सर्वज्ञत्वेन सहविषयद्वयेव ।

एतेनैवपि निरस्तम् । यदाह काशिकाकारः, समाधेय्युत्पाद्योमवैकल्य इति चेत् ।
नायमुचितस्य ह्यभिलाषिणी प्रतीतिभ्रान्तभाषितमप्रमाणं भवेदिति ।

यद्यप्युक्तं बृहद्गीतायाम् ।

यदा चोपबिरोधेकं किञ्चित्सामान्यवक्तुम् ।

एकदेशज्ञानेन तत्प्रत्यक्षसर्वज्ञभाषितम् ॥ ३३५०

तदपि निरस्तम् । विक[14a.1]ल्पेनैकस्य कस्यचिद्वामुखीवृत्तयोपदेशोऽपि निर्विकल्पेन
सर्वमवबुध्यमानस्य यच्चानां सर्वज्ञभाषितत्वादेव ।

यत्पुनः कारिकायामुक्तम् ।

साक्षिध्यामाप्रतस्तस्य पुंसश्चिन्तामयेरिव ।

निश्चरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशताः ॥ ३३५१

एकमायुज्यमानं हि श्रद्धावानस्य शोभते ।

कुड्याविनिःसृतत्वात् नान्वासो देशानामु नः ॥ ३३५२

किञ्च बृहद्व्रणीताः स्युः किञ्च कश्चि[2]द्वृत्तमभिः ।

श्रद्धार्थविप्रलम्भार्थं पिशाचादिभिरीरिताः ॥ ३३५३

[इतो, वा. I. 139-40]

बृहद्गीतायामपि ।

तस्मिन् ध्यानसमाधिस्थे चिन्तारत्नवदस्थिते ।

निश्चरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशताः ॥ ३३५४

ताभिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वान् जानन्ति मानवाः ।

हितादि च यथायोगं क्षिप्रमासाद्यन्ति ते ॥ ३३५५

इत्यादि कीर्तमानं तु श्रद्धावानस्य शोभते ।

यव[3]मश्रद्धावानस्तु ये युक्तोरन्यथायमे ॥ ३३५६

कुड्यादिनिःसृतानां च न स्वादाप्त्योपदिष्टता ।

विशवासस्य न तासु स्यात्केनैताः कीर्तिता इति ॥ ३३५७

किञ्च बृहद्व्रणीताः स्युः किञ्च ब्राह्मणवज्रवर्कः ।

क्रोडिद्भिरुपदिष्टाः स्फुरिस्त्यप्रतिशङ्कः ॥ ३३५८

किं वा श्रद्धापिशाचादीरदृष्टेः परिकल्पिताः ।

तस्मान्न तासु विश्वासः कर्तव्यः प्राज्ञ[4]मानिभिः ॥ ३३५९

एतदप्यनभ्युपगमेनैव निरस्तम् । शुद्धलौकिकविकल्पसंमुखीभावेनैव तस्य देशकरवाभ्युपगमा-
दिति ॥

अथवा यदा चकत्सोपरतेऽपि दण्डप्रेरणाव्यापारे पूर्वावेग'वशाद् भ्रमणम् । एवं भगवति
प्रत्यस्तचित्ततमस्तविकल्पजातेऽपि स्थिते यदि पूर्वप्रणिधानाहितसत्तानामभोगवाहिनी देशना
स्या[5]तदा को विरोधः । विवक्षानाये कथं यच्चनप्रवृत्तिरिति न वक्तव्यम् । तदभावेऽपि

निद्रायास्य तत्तत्प्रव्यक्तवचनसम्बन्धनात् । वचनमात्रस्य विवक्षया श्वाप्तेरभावात् । तस्माद् यथा पूर्वाभ्यासतो व्रतिति प्रबोधितस्यारिणा प्रहारादिदानेनानुप एव प्रक्रमः शस्त्रोद्धरण-
विकः, तथा सर्ववेदिनोपि सकलाः कलाः इत्य[6]नाहुलम् ।

यदाहानकारः ।

शत्रुसामिध्यमात्रेण प्रवर्तन्तेऽधिकल्पतः ।

प्रागेव तन्निराकारप्रक्रमाः कोपनिर्मिताः ॥

यस्तुनश्चतम् । पिशाचादिकृतशंक्या नात्राश्वासः सतां युवत इति । तपसङ्कलं, यतः

सम्भिभ्रान्तापरिहृतादिकुत्सिताधोपदर्शनम् ।

क्रीडाशीतपिशाचादेः कार्यं तामु न विद्यते ॥ ३६१५.

प्रमाणद्वयसंवादि मतं तद्विषयेऽज्ञेयम् ।

[14b.1] यस्य बाधा प्रमाणाभ्यामणीयस्यपि नेसते ॥ ३६१५.

यथात्यन्तपरीक्षेऽपि न भूधोपरबाधितम् ।

कृष्णाविशुष्योत्पलेः सर्वपुंसां प्रवर्तकम् ॥ ३६१६.

सर्वानुत्पलसन्धोऽप्रतिपक्षाभिप्रायकम् ।

निर्वाणनगरद्वारकपाटपुटभेदनम् ॥ ३६१७.

तच्चेत् क्रीडनशीलानां रक्षसां वा यद्यो भवेत् ।

त एव सन्तु सम्मुद्धाः सर्वतल्लक्षणस्थितेः ॥ ३६१८.

न च नास्ति विषयः । न च नामनिवृत्तौ यस्तु निवर्तते । [2] प्रत्युत वेदस्यैव क्रीडनशील-
पिशाचादिप्रणीतत्वं युक्तं सम्भावयितुम् । येन गीतयादिवु मागेव्यगम्यागमनादयोऽस्तवसमु-
दाचाराः सम्प्रकाशिताः । लोकप्रसिद्धिश्च ।

त्रयो वेदस्य कर्तारो भूतिभण्डनिशाचराः । इति ।

अलमतिनिबन्धेन ॥

ननु सर्वज्ञत्वं बीतरागादित्येन ध्याप्तमिष्यते । तद्विषयं च रागादियोगित्वं, त[3]त्कार्यं
च वचनम् ।

तदेतद् व्यापकविरुद्धकार्यभूतं वचनं सर्वज्ञाभावं साधयति परस्परया विषयत्वादिति
चेत् । न, रागादीनां वचनस्य कार्यकारणभावासिद्धेः । तथाहि । वचनविशेषो रागादिकार्यम्,
यो रागेणैव जनितः, वचनमात्रं वा ।

तत्र न तावत् प्रथमः पक्षः । तादृशस्य वचनस्य निवृत्त्यधीनतासम्भवात् । [4]
असम्भवाच्चराप्रकाशकं वचनं तत्कार्यमिति चेत् । न । अभिप्रायस्य दुर्लभ्यत्वात् ।
विरक्तोऽपि रक्तवच्चेष्टते, रक्तोऽपि विरक्तवदित्यभिप्रायो दुर्लभः । ततश्च विशिष्ट-
व्यवहारस्य साधर्म्येण न तत्रैकान्तेन रागानुमानं युज्यते । नापि वचनमात्रं रागादिकार्यम् ।
असम्मुखोभूतरागाद्योऽपि हि स्वाभिमतदेवतास्तु[5]तिविधाने मात्रादिविरुद्धनसम्भाषणादीं
च वचनमात्रमुच्चारयन्तः समुपलभ्यन्ते । न च पक्षदभावे भवति तस्य तत्कार्यतोऽप्यन्ते ।
अतिप्रसङ्गात् । रागादियोग्यता तर्हि वचनः कारणं, तथा विनोपलक्षणत्वादे । वचनस्यादर्शना-

मिति चेत् । कारणमुपपन्नकामते हि वचनस्य हेतुः । तदभावादेवोपलब्ध[6]देहादी निवर्तते, न रागादियोग्यताया प्रभावात् । यदि कारणमुपादितफलतदव्यकारणभावेऽपि रागादियोग्यताप्रभावाप्रोत्पद्यते वचनमिति सिध्येत्तस्याः कारणत्वम् । उपलब्धदेहादी तु वस्तुकामता नास्ति । तत्कथं तत्कारणत्वं वचनमिति । एवं तद्धि वस्तुकामतैव रागोऽस्तु । इष्टत्वात् किञ्चिद् वाधितं स्यात्, नान्वि विवादाभावात् । परमार्थ[15a.1]तः पुनरित्यमुक्तत्वात्सर्वोपपन्नतामित्यं साधनविषयं चेत्ततोऽनिवृत्तं रागमाहुः ।

निष्प्रसक्तस्यस्यतेविवक्षापि न युज्यत इति चेत् । अवोषोऽस्तु, परार्थत्वाद्विज्ञायाः । पीतरागेऽर्थासिद्धाभावात् ।

कथं परार्थापि प्रवृत्तिरिति चेत्, न । अतस्तुल्यमन्तरेण कथयामासि प्रवृत्तेः ।

सर्वं राग इति चेत् । इष्टत्वादयोः ।

रागस्य तु स्वकथमुक्तम् ।

कारणिकस्यापि निष्कारणम्बो [2] न युक्त इति चेत् । न । परार्थस्यैव फलत्वात् । इष्टत्वज्ञापत्वात् फलस्येति यत्किञ्चिदेतत् ।

ननु निर्विकल्पस्य भावतः कथं तस्यामवस्थायां कथनाशम्भवः । दुःखविकल्पप्रभवा हि कथनोत्पन्नव्यतिरेकाभ्यामन्यत्वेन निश्चितम् ।

ततश्च कारणाभावात् कथं कार्यसम्भव इति चेत् । न । यदा कुम्भकारनिपुलापि स्वसन्तानमा[3]त्रभाषिणी घटादिस्थितित्तथोत्थापकविकल्पाभावेऽपि सम[न]न्तरात्पय-क्तायनालम्बनकथनाप्रवृत्तेरव्याप्यत्वात् ।

यदहर्गुरुः ।

सत्तारोपकृतोऽपि भावनवशात् काठिव्यभाषतथा

संमित्येऽपि यथाऽस्य दुःखहृतये साग्नस्तथैव श्रमः ।

उत्पादे तु फलस्य हेतुनिष्पत्तौ नो तु प्रवन्धस्थितौ

तस्माद् दुःखदुःखः क्षयेऽपि [4] चित्तसन्दीक्याय तस्मै तमः ॥

एतेनैतदपि निरस्तं यदाह कारिकायाम् । I-109

रागादिरहिते चास्मिन् निर्व्यापारे स्थवस्थिते ।

वेदानाग्न्यप्रशीतैव स्याद्वृत्ते प्रत्यवेशनात् ॥ 110

ननु यदि नारीयं वस्तुत्वं सर्वज्ञत्वेन सहस्रिष्टं देहेन्द्रियमुप्यादियोगित्वं तु विरुद्धमेव । सर्वज्ञताव्यापकवीतरागत्वविषयद्वाराविकारणत्वा[5]देहादीनाम् ।

ततश्च प्रतिवेद्यव्यापकविरुद्धकारणोपलम्भात् सर्वज्ञत्वाय इति चेत् । उच्यते । देहादीनां हेतुर्देहेऽपि नैवा केवलायां सहकारिमात्रात्मकसमाभिनिवेशलक्षणेवादानकारणविकलानां रागादिजनकत्वमित्यवमका एव देहादयः सर्वज्ञाभावस्य । तस्मात् ज्ञेयत्वादीनामप्य-सामर्थ्यात् परपरि[6]कल्पितानुमानतोऽपि सर्वज्ञाभावः ॥

(6.110-1)

नापि स्वविकल्पितं शास्त्रादिकं भगवतो वाचकम् । तथाहि । यद्यपि तेषां सति प्रामाण्ये-
 अनुमान एवान्तर्भावः । अनन्तर्भावे चाप्रामाण्यमेवेति स्थूलं दूषणमस्ति । तथापि तत्रा-
 माण्यमाभ्युपगम्यामि भूमः । यत्तावत् पीयूषदेवचनं तदप्रमाणमेव भवतान् । न च वैदिकं
 किञ्चिद्दूषणं सर्वनरासर्वज्ञत्वप्रतिपादक[15b.1]मुपलभ्यते । प्रत्युत निमित्तानाम्नि
 शास्त्रान्तरे स्फुटतरमेव सर्वज्ञः प्रतिपादितः । तथाहि

स वेति विद्वं न च तस्य वेता

इत्यादिना च सर्वज्ञो वेदे प्रतिपादितः ।

नाभ्युपमानासवभावः सिध्यति । तथाहि स्मरमाणमेव गवाधिकरन् पुरोवर्तिगमयादिशाद्-
 दशेरथि गवाद्युरावि वा सावृष्यमुपमानेन प्रतीयत इति स्थितिः । न च सर्वज्ञसन्तानवर्तीनि
 वेतांसि केनचित्[2]सर्वज्ञेनानुभूतानि । यतः स्मरणं विवशीषिधेरन् । परचित्तचित्ते-
 रव्योपात् । यत् पुनरुक्तं कुमारिलेन ।

नरान् वृष्ट्वा त्वसर्वज्ञान् सर्वानेवाधुनातनान् ।

तस्मादुच्योपमानेन शेषासर्वज्ञनिश्चयः ॥ 3246

तदप्युक्तम् । अधुनातनसर्वनरासर्वज्ञत्वानिदं दद्यात् । मिश्रये चात्मन्येव सर्वज्ञत्वाभ्युपगम-
 प्रसङ्गात् ।

नाप्यर्थापत्ति[3]व्याधिका । यतो वृष्टः भूतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इति अदृष्टार्थ-
 परिकल्पनमर्थापत्तिरुच्यते । न चासर्वज्ञत्वमन्तरेण सर्वनरेषु कश्चिदर्थो वृष्टः भूतो वा नोप-
 पद्यते यतस्तदर्थोपपत्त्या परिकल्पेत । ननु संसारस्य तावदमादित्यं प्रमाणेन प्रतीयतम् । तच्च न
 सर्वज्ञेन ज्ञायते । तज्ज्ञानाद्यधेः परस्तादसत्येऽज्ञादिता[4]क्षतिप्रसङ्गात्, तद्व्याधानुपपद्यमानं
 सर्वभावानामनादित्वं सर्वज्ञाभावं साधयतीति चेत् ।

उच्यते । उपपुक्तसर्वज्ञापेक्षया तावद्विद्वद्दूषणम् । तस्यानादित्वज्ञानेऽपि उपपुक्त-
 सर्वज्ञत्वाध्याहृतेः । सर्वज्ञसर्वज्ञत्वाध्याभावे साध्येऽसमर्थेयमर्थापत्तिः । तथाहि । यथा संसार-
 स्यानादित्वे पूर्वपूर्ववस्तुसत्ताया अनवधित्वं [5] तथा सर्वज्ञज्ञानस्यापि पूर्वपूर्ववस्तुसत्ताध्या-
 पकत्वेनानवधिप्रसरता इति । अज्ञातस्यैकस्यापि वस्तुनोऽनवधिस्थितेः । यद्यपि सर्वज्ञेऽज्ञा-
 दित्वमुपपद्यमानं न सर्वज्ञाभावमाक्षिपति । तद्व्याध्याप्यपत्तिरपि न सर्वज्ञस्य व्याधिका ।

न चाभावप्रमाणव्याध्यः सर्वज्ञः । प्रमाणपञ्चकनियुत्तिरभावप्रमाणमिष्यते । तत्र नियु-
 त्तिर[6]ति प्रसव्ययुस्या प्रमाणाभ्युपगम्यमात्रमभिप्रेतम्, अथवा पर्ववासायस्या वस्तुवन्त-
 रम्, यस्त्यन्तरमपि जडरूपं ज्ञानरूपं वा, ज्ञानमपि ज्ञानमात्रम्, एकज्ञानसंसर्गवस्तुज्ञानं
 वेति विधत्ताः ।

तत्र न तावन्नियुत्तिमात्रमभावप्रमाणमुपपद्यते । तत्कालं निमित्तकमित्तविकलतया न
 किञ्चित् । यच्च न किञ्चित् तत्कथं प्रमेयं परिच्छिद्यत्, तद्विषयं वा विज्ञानं जन-
 [16a.1]वेत्, प्रतीतं वा तत्कथमिति सर्वमन्यकारनर्तनम् । यथोक्तम् ।

तथाह्यागमस्य [2] सर्वज्ञोक्तत्वे प्रामाण्यम् । अस्य च प्रामाण्ये सत्यस्मात् सर्वज्ञसिद्धि-
रिति । नरातरप्रणीतस्तु प्रमाणत्वेनानभिमत एवेत्यतोऽपि न सर्वज्ञसिद्धिः ।

किञ्च । सर्वज्ञप्रणीताद्वचनात् सर्वज्ञसिद्धी किमपराद्धं स्वयमनेन । येनातोष्यसी न
गम्येत । नापि नित्यतागममन्यः सर्वज्ञः । तथाविधस्य सर्वज्ञप्रतिपादकस्य नित्याग[3]
मस्याभावात् । यच्चोपनिषदादौ सर्वज्ञप्रतिपादकवाक्यं तस्याग्राह्यत्वं द्रष्टव्यम् । न च
निरवकाशस्यानित्यसर्वज्ञस्यप्रतिपादकत्वम् । निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च । यद्यङ्गीकृतो नित्यागमः, किं सर्वज्ञकल्पनया, नित्य एवागमो धर्मं प्रमाणं
भविष्यति ।

कारिका ।

न चागमेन सर्वज्ञस्तवीप्येज्योऽन्यसंभयात् ।

न[4]रान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥ ११७.

न चाप्येवं परो नित्यः शक्यो लब्धुमिहागमः ।

दृष्टद्वेषेदर्थवादत्वं तत्परे स्यादनित्यता ॥ ११७. (३५१५)

आगमस्य च नित्यत्वे सिद्धे तत्कल्पना वृथा ।

यतस्तं प्रतिपत्त्यन्ते धर्ममेव ततो नराः ॥ ११८. (३६१८)

[इली. वा. I.118-20]

बृहद्गीकापि ।

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः । ३१४७.

इत्यादि सन्तत्त्वार्थिनां श्लोकाः सप्रपञ्चमेतन्मयं प्रतिपादयन्ति । तदेवमागमतोऽपि न
सर्वज्ञसिद्धिः ।

नाप्युपमानप्रमाणसमधिगम्यः । उपमानं हि सद्वृत्तपहणान्तरीयकप्रवृत्तिर्लक्ष्यं असन्नि-
कृष्टार्थगोचरम् । यथा गवयग्रहणद्वारेण गोः स्मरणम् । न च सर्वज्ञसद्वृत्तः कश्चिदस्ति ।

कारिका ।

सर्वज्ञसद्वृत्तं कञ्चिद् यदि पश्येम सम्प्रति ।

उपमानेन सर्वज्ञं [6] जानीयामस्ततो वयम् ॥

नित्यार्थापत्तिः सर्वज्ञसिद्धिः । दृष्टः श्रुतो वाऽर्वाङ्मयया नोपपद्यते इति अदृष्टार्थपरि-
कल्पनमर्थवर्तितलक्षणम् । न चात्र प्रमाणप्रतीतिं किञ्चिद् यस्त्यस्ति यत्सर्वज्ञमन्तरेणा-
नुपपद्यमानं तत्सत्तामुपनयेत् । तन्नार्थापत्तिरपि सर्वज्ञसाधनी ।

न च प्रमाणपञ्चकाभावस्वभावाद्भावप्रमाणादस्य सिद्धिः, यस्त्यभावसाध[17a.1]
नत्वादस्य । प्रत्युतायमेवास्याभावं साधयतीति प्रतिपादितम् । यदपीवं कारिकाबृहद्गी-
कादोरेकपद्या श्लोकेः सर्वज्ञसिद्धये बीडस्य साधनमाशङ्क्य दूषितं तदपि घृणाकरमिति ग्रन्थ-
विस्तरभयात् लिखितम् ।

तथाह्येतानि किल सीतलः सर्वज्ञसाधनाय साधनान्यभिधीयन्ते ।

सर्वज्ञोऽस्तीति सत्यम्,

सर्वज्ञोक्तत्वात्, धर्माभ्युपदेशकत्वात्, मुहुः सर्वज्ञ इ[2]ति चिरप्रवृत्तद्वैतस्मृतेः, प्रथमतस्तत्त्वज्ञानजननवैतानेकविधचित्तवैसादिरिजानात्, सकल्पव्याप्येराशितत्त्वोपदेशादिति ॥

तस्मात् स्थितयेतत् । नातीन्द्रियदर्शी साक्षादस्ति । अपि तु निरवयवचतुष्टायेवैव तस्य दर्शनमिति ।

तदेवं सर्वथा सर्वज्ञसाधकप्रमाणासम्भवात्पुनरी बीजानां सर्वज्ञसद्व्यवहार [3] इति । अत्रोच्यते । अनुमानात्मन्यतोऽस्तिद्वः सिद्धसाधनम् । अनुमानात्मनीत्यसिद्धम् । अनुमानस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तत्रस्तिद्वद्विज्ञानिदचयादित्यादिदुष्यप्रपञ्चोऽपि प्रतिष्पुष्ट इत्युपपन्नः[4] सर्वज्ञत्वात् वैलोपधालोकः सिद्धः ॥

सर्वसर्वज्ञप्रपञ्चोऽपि साधनम् ।

यत्प्रमाणसंवादिनिश्चितार्थवचनं तत्साक्षात् परम्परया [वा] तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकम् ।

यथा बह्मो बाहूक इति वचनम् ।

प्रमाणसंवादि निश्चितार्थवचनं चेदम् ।

अधिकाः सर्वज्ञसंस्कारा इत्यर्थतः कार्यहेतुः । नास्यासिद्धिः । सर्वभावक्षणमङ्गप्रसापना-
दस्य वचनस्य सत्त्वार्थत्वात् ।

नापि विरोधः । तपसा भावत् ।

न चानैकान्तिकः । वचनमात्रस्य संशयवि[5]पर्याप्तपूर्वकत्वेऽपि प्रमाणनिश्चितार्थ-
वचनस्य साक्षात्कारन्ययैव तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वात् । अन्यथा नियमेन प्रमाणसंवादा-
योगात् ॥

अथ च भाष्यकारीयः सर्वसर्वज्ञप्रसाधकप्रयोगः पण्डितजितारिभिः प्रपञ्चित इति तत्
एव प्रथमोऽवधार्य इति ।

दुर्धरप्रतिवादिधिकममतादस्य प्रमाप्रोक्षितः [6]

सर्वज्ञो जगदेकवन्धुः सदायावेव प्रभाषोऽयं च ।

समुद्रस्फितिभेदिनः कुलगिरेरस्मद्दूरोऽभित्ययम्

संक्षेपो मम रत्नकीर्तिहृतिनस्तद्विस्तरवासिनः ॥

विश्वमस्तु शुभास्माद् यथेच्छं रतिमन्मयः ।

मञ्जुवयसाच पर्यन्ते तत्पारं सत्फलप्रदम् ॥

अहम्ब मञ्जुवयः स्या (?) मञ्जुवयोऽथ मञ्जुवाक् ।

मञ्जुश्रीर्[7] विराज्यमञ्जुमारो जितधूर्धरः ॥

सर्वज्ञसिद्धिः समाप्ता ॥

ईश्वरसाधनदूषणम्

[18b.1]

ओं नमस्तारायै ।

सूक्ष्मरत्नाश्रयत्वेन जितरत्नाकरादिदम् ।
गुरोर्वागम्बुधेः स्मर्तुं किञ्चिदाल्लुप्य लिख्यते ॥
रोतिः सुधानिधिरियं सत्तमे मध्यमतिनि ।
विद्वेधिनि विषयवाता किञ्चिज्जले तु न किञ्चन ॥

इदं नैवाविकादयो विषादपदस्य क्षितिधरादेः स्वकथोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजन-
विभागप्रवीणं सर्वज्ञतादिगुणविशिष्टं पुरुषविशेषमिच्छन्ति । यदाहुः ।

एको विभुः सर्वविदेकबुद्धिसमाश्रयः शाश्वत ईश्वरादयः ।
प्रमाणमिष्टो जगतो विधाता स्वर्गापवर्गादिभिरर्थनीयः ॥ इति ।

स च कथं सिध्यतीति पर्यनुयुक्ताः साध्यनमिदमाचक्षते ।

विधादाध्यासितं बुद्धिमद्धेतुकम् ।
कार्यत्वात् ।
यत् कार्यं तद्बुद्धिमद्धेतुकम् । यथा घटः ।
कार्यज्ज्ञेयम् ।
तस्मात् बुद्धिमद्धेतुकमिति ।

हेतोः परोक्षार्थप्रतिपादकत्वमनुभूते[3]यु हेत्याभासेषु न शक्यमावेदयितुम् । हेत्याभासाश्च
पञ्च । यथोक्तम् ।

सम्प्रतिचारविरुद्धप्रकरणसमाप्त्यसमातीतकाला¹ इति ।

तत्र न तावदर्थं साध्यतमो हेतुः । अतिद्वो हि साध्यतमः कथ्यते । स च संशेषतो
विभज्यमानो द्विधा व्यवतिष्ठते । आश्रयसिद्धत्वात् वासिद्धो यथा मुरनि सगनारविश्वमर-
विश्ववाचिति । सायपि चाश्रये[4]प्रमाणेन सम्प्रत्यासिद्धेरतिद्वो यथा अन्तियः शब्दः सावयव-
त्वादिति । न चाभ्यां प्रकाराभ्यामस्तुतस्य हेतोरसिद्धिरस्ति । क्षमाणहावो र्माणि प्रमाणसमर्थयते
कार्यत्वस्य साधनस्य प्रमाणप्रतीकत्वात् । चिरोत्पन्नपर्वतादीं च धमिनि कार्यत्वं सायपवत्येन
हेतुना बोद्धव्यम् । तद् यथा ।

विधादपदं कार्यम् ।
सावयवत्वात् ।
वस्तुत्वयथं [5]तत् कार्यम् । यथा वस्त्रम् ।
तथा जेदम् ।
तस्मात् कार्यमिति ।

ननु साधयवत्त्वेन हेतुना इत्यापामेव कार्यत्वं सिध्यति + ननु तत्समवेतानां गुणकर्मवि-
नाम् । तेषामवयवसम्बन्धाभावादिति चेत् । सत्यम् । तेषां कार्यगुणावित्त्वेन हेतुस्तरस्य कार्यत्व-
मधिकन्तव्यम् । तथाहि ।

जनभात्रो विवादाध्यासितमित्येतरसमवायिनो गुणादयः ।

कार्यगुणा[6]दित्यात् ।

यो यः कार्यगुणादिः स सर्वस्तथा, यथा घटादिरुपादिः ।

तथा चेत्ते ।

तस्माज्जनभाजः । इति ॥

कार्यत्वञ्च न स्वकारणसमवायः, सामान्यविशेषो वा बोद्धव्यः, येनास्य प्रथमसाध्यापकत्वाद्
भाग्यसिद्धता स्यात् । किन्तु कारणधीनस्वकथमात्रम् । तस्य शब्दादिविधेय प्रथमसाध्यापि
प्रत्यक्षेणाधिक्यमिति न साधयवमसिद्धो हेतुः ।

2. नापि विरुद्धः । तथा [19a.1]¹ हि । यो विपक्ष एव वर्तते स तस्य साध्यविपर्यय-
स्याप्तेः साध्यविरुद्धं साधयन् विरुद्धोऽभिधीयते । यथा नित्यः शब्दः कुलकत्वादिति । न
चाप्य तथा + प्रसिद्धकर्तृत्वेण घटादिषु लक्षणेषु सङ्ग्राह्यवर्तमानात् ॥

ननु बुद्धिमत्पूर्वकार्यं साध्यं सिद्धसाधनम् । अभिमतं हि परेषामपि कर्मजातं कार्यजातरस्य,
कर्मवत्त्वं चेतनात्मकत्वात्, चेतनाहेतुकत्वाद्वा । तद्वेतुकत्वञ्च जगतः । सर्वज्ञपूर्वकार्ये तु
साध्यव्याप्तिः स्वप्नेऽपि नोपपद्यते । बुद्धान्तपक्षे साध्यहीनः । कुलालादीनामसर्वज्ञत्वात् ।
विरुद्धता च हेतोरसर्वज्ञपूर्वकार्यत्वेनैव कुम्भादीं कार्यत्वस्य व्याप्तेरुपलब्धेः । न चोपलब्धि-
मत्पूर्वकत्वमात्रं साधनविषयः, तद्विशेषस्य तु सर्वज्ञपूर्वकत्वस्यातद्विषयस्यापि ततः सिद्धि-
रिति साम्प्रतम् । तथा[3]हि । यस्तसौ विशेषो न साधनविषयः कथमतस्तत्सिद्धिः,
सिद्धिं वा कथमविषयः, विषयश्चेत् कथमनुपुनरोऽयं न स्पृशेदिति चेत् ।

उच्यते । सामान्यमात्रव्याप्तादपि अन्तर्भावितविशेषस्य सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन
साध्यधर्मिष्ठानुमानात्, विशेषविषयमनुमानं भवत्येव + इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गा-
[4]त् । तथाहि बल्लघनमानमपि न सामान्यमात्रविषयम् । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि
तद्विशिष्टगिरिचरैर्बल्लित्वसामान्यस्य, तत्सम्बन्धाभावेन तद्विशेषकत्वानुपपत्तेः । इतरथा
योत्वसमवायादिव तावः शास्त्रतोपादयः + पर्यतोऽपि बल्लित्वसमवायाद् बल्लिः प्रसज्येत,
अस्त्येव गिरिर्बल्लित्वेन संयुक्तसमवायः स[5]म्बन्ध इति चेत् । तर्हि नाप्रतिपक्ष पर्यंतसंयुक्तं
बल्लिविशेषमती शक्यमतिपरित्यज्यति बल्लिविशेषस्याप्यनुमानम् । तथा चानन्वययो-
प्रसङ्गः ॥ इन्द्रियाणुमानेऽप्ययमेव न्यायो द्रष्टव्यः, जघेन्द्रियलक्षणकरणविशेषतद्विद्विः । तथाहि
तत्रापि नेन्द्रियकारणिका कर्तृत्वं क्लिप्तपक्ष्या । न तस्य सिद्धादयः क्विदा इन्द्रियसाध[6]ना,
उदयनादीनामन्विष्टत्वात् । न च उदयनारिसाधना सम्भवति क्वाविपरिच्छित्तिलक्षणा
क्विदा । तस्माद् यथा क्विदावसामान्यस्य करणमात्राधीनत्वव्याप्तत्वे पक्षधर्मतावशा-

1. One न added on this page, possibly in the 3rd line. 2. पर्यंतपि
Ms. १७५, २४२, २४३, २४४

दिग्द्विपक्षेण करणविशेषसिद्धिस्तथेहापि सत्यपि कार्यत्वस्थोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनज्ञ-
कर्तृमात्रव्याप्तत्वेऽपि विवादाध्यासितेषु पक्षधर्मतावशाः[19b.1]दुषादानाद्यभिज्ञतामान्य-
स्याक्षिप्तविशेषस्यैव सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकतामित्य न सिद्धिः स्यात्,
निर्विशेषत्वात्सम्भवद्विशेषस्य वा तस्यानुपपत्तेः । असर्वज्ञस्य चात्रादुष्टादिभेदविज्ञानरहित-
स्याधिष्ठातृभावासम्भवात् सर्वज्ञत्वमेक एव विशेषो बलादापत्तिः ॥

ननुपादानाद्यभिज्ञकर्तृमात्रेणैवास्तत्त्वज्ञत्वदेहितादिभिरपि व्याप्तिर[2]ज्ञाप्यपरिहारा,
व्यभिचारावर्शनस्य समानत्वादिति चेत् । न । सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वयोर्देहितादेर्देहितायोर्वा कार्यो-
त्पत्तावनुपयोगात् । नहि सार्वभौमं कतुणां योत्पत्तामुपस्थापयति, असर्वज्ञेनः
कुम्भकारादिभ्यः कुम्भादीनामप्रसन्नप्रसङ्गात् । नाप्यसार्धं कुम्भकारादेव केदुरादीनामु-
त्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा [3] न देहिता कार्योत्पत्तामुपयोगि कुम्भकारादेव केदुरादीनामु-
त्पत्तिप्रसङ्गात् । नार्देहिता कुम्भकाराद् घटादीनामनुत्पादप्रसङ्गात् । तदन्वयोपा-
दानाद्यभिज्ञपूरणपूर्वकत्वमेव कार्यत्वस्य व्यापकम् । तदेव च बुद्धिमत्पुरुषपूर्वकत्वशब्दवाच्यम् ।
तेन यद्यपि बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रं व्याप्तिविषयस्तथापि तद्विशेषस्य सर्वज्ञत्वस्य पक्षधर्मतावशात्
प्रतिस्मृति इति विशेषविषयमनुमानम् ॥

न चोक्तदोषप्रसङ्गः, तस्य साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुत्कर्षविकर्षलक्षणपर्यनुयोगस्य
सर्वानुमानसाधारण्येनानुमानमात्रप्रामाण्यप्रतिक्षेपहेतुत्वात् ॥

एतेन यदुक्तं कणिकायां ३ यदि कुलालादीनां कतिपयोपकरणादितानं, न तम्[5]
स्तोपकरणादितानं, तर्हि तेनैव निदर्शनेन ईश्वरस्यापि तदुपकरणादिमात्रज्ञानम् । तन्मात्र-
ज्ञानेन सर्वज्ञतासिद्धिः । कतिपयज्ञो हि तथा सति स्यात् । न वा तन्मात्रज्ञानमयीश्वरस्य
बालादिबन्दिताह[३] बालोन्मत्तादीनां स्वकार्यप्रयोजनपरिज्ञानेऽपि निरभिप्रायाणां तत्र तत्र
प्रवृत्तिदर्शनम् । न च कुलालादयो निर्वर्तनम् न बालादय इत्यत्र नियम[6]महेतुरस्तीति
तन्निरस्तम् ।

ईश्वरस्य हि कतिपयातीन्द्रियोपकरणादितानं तत्कारणस्य सर्वत्र समानत्वादोषोपकर-
णादितानायां दुर्गतरत्वात् । कारणं च तज्ज्ञाने सत्तामस्तरेण नाप्यत् । धर्माधर्मादीनां लौकिक-
प्रत्यासत्तिहेतूनां तत्रासम्भवात् । कारणाभेदे च कार्याभेदः । अन्यथा कतिपयातीन्द्रिय-
ज्ञानमपि न स्यात् । यथाहि कु[20a.1]लालादिस्तुत्यदर्शनसामग्रीकेषु नाकिञ्चिज्ज्ञः
तथातीन्द्रियोपकरणादिष्वपीश्वरः सामर्थ्यस्याविशेषात् । न च बालोन्मत्तादिनिर्वर्तनेन
कतिपयोपकरणज्ञतानिषेधो दुषतः, बीजदृष्टान्तेन बुद्धिमन्मात्रस्यापि निषेधाभिधानप्रसङ्गात् ।
तस्माद् यथोपादानाद्यभिज्ञस्यापि सम्भवाद्भोजादिभिर्न व्यभिचाराभिधानम्, तथा बालो-
न्मत्तादिभिरपीति कु[2]लालादीनामेव दृष्टान्तता युक्तिमती । उपादानाद्यभिज्ञबुद्धि-
बन्मात्रकार्यत्वयोः साध्यसाधनयोस्तात्र प्रसिद्धत्वात् । तथा ज्ञानबलीश्वरस्य चिकीर्षाप्रयत्नी-
नित्यादित्यत्रापि यदभिहितम्—

1. न्यायकणिका p. 211. 2. करणमात्रज्ञानेन सर्वज्ञ Ms. 3. बालादिबन्दिताह not
in Ms.

निरर्थो चेत् किमोद्वारस्य ज्ञानेन चिकीर्षाप्रयत्नोपयोगिना, तथोक्तिवत्वात् । स्वोत्पा-
दोपयोगानवैकल्यादित्यादि^१ ।

तदप्य[3]तारम् । अज्ञातकर्तृत्वानुपपत्तेः । ज्ञानं हि यत्र चिकीर्षाप्रयत्नावनिरर्थो
तत्र तावत्पश्चादप्यदुपकारणादिकमुपदर्शयति । यत्र तु तौ निरर्थौ तत्रोपकरण्यादिकमुपदर्शयदपि
सकलम् । तस्मात् सत्यपि चिकीर्षाप्रयत्नयोनिस्वरथे सकलमोद्वारज्ञानं साक्षात्कार्योत्पत्तावनु-
पयोग्यपि । अतएव न सोऽयमोद्वारो वि[4]शेषो विचारसङ्घः कथं वक्ष्यमन्तावलादपि साध्य-
धर्मिभ्युक्तसिद्धवत् इत्यादिरपि प्रत्याप एव । ईश्वरज्ञानस्वाव्याहृतौ सर्वज्ञताविशेषस्य दुर्वारत्वात् ।

प्रदग्निहितम्^२ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता । न चेद्वारस्य प्रेक्षावतो जगन्निर्माणे
प्रयोजनमुत्पत्त्यानः प्रातनिकिलप्रत्यक्षीयस्य प्रत्यय्या[5]भावात् ।

तदपि सावधानम्, तदभिप्रायस्य दुर्वोधात्वात्, प्रयोजनाभावासिद्धेः, व्यापकानुपपत्त्यधे-
रान्विधत्वात् । विचित्रा हि पुरुषभावस्य चेतोवृत्तिः, प्रागेव विद्वत्स्य कर्तुः, प्रातनिकिल-
प्राप्त्यधीयस्यापि कथमयापि परार्थप्रवृत्तेः सम्भाव्यमानत्वात् । न चास्य जरकादिनिर्माणप्रवृत्तिः
कारणिकतानुपपत्तिः, प्रत्य[6]त पितुः पुत्रगण्डवद्वत्तिरिचाल्यदुःखत्वात् न प्रभूतदायन-
दुःखापनयनात् कथयतिप्रत्ययमेव गमयति । प्रेक्षावतामिहास्यापि नियतस्थिरप्रवृत्तिसिद्धेः
प्रयोजनानुमितिरिव व्याप्यप्राप्ता ।

यत्वेकमुर्वीरितम्—एव हि सर्वकार्याणामेकः कर्ता स्यात् । ततोऽस्य तद्वानुपपत्तेः
सर्वज्ञता स्यात् । अथ पुनरेकैकं कार्यमैकैकेन कर्ता [20b.1] जगत् इति यो यज्जनयति
स सत्कारणमायज एव नतु सर्वज्ञ इति ।

अत्रोच्यते । कार्यलिङ्गाविशेषादेकः कर्ता तदिति ज्ञानाविशेषात् सत्तत्त्ववत् ।
कुतश्चिन्तिङ्गावनुमितस्य यस्तुषो नानात्वस्य लिङ्गान्तरानुमितत्वात् । नानात्वमुत्पादयितुं
प्रमाथान्तरं वक्तव्यम् । यथात्मनानात्वमवस्थापयद्भिः सुखादि[चिन्तिनात्व]^३ व्यवस्थापन-
मुच्यते । न चेह कर्तृत्वेकरथाधिगमे प्रमाथान्तर[2] मरित, एकत्वे तु न प्रमाथान्तर-
मन्वेष्टय्यम् । एकस्य कर्तृत्वमात्रे बहुधा व्याहृतमनसा स्वातन्त्र्येण परस्परविरोधेन मिथः रचानु-
कूलविप्राधानवरोधेन युगलकार्यानुवृत्तिः, उत्पन्न [स्व] वा विलोपादिसङ्घः स्यादिति ।
एकत्वे तु सिद्धे सर्वज्ञतासिद्धिरविरोधिनी । न चेद्वारस्य सकलक्षेत्रज्ञसमवायिधर्मार्थज्ञान-
कारणाभा[3]वेन तदज्ञानम्, तत्समवेतानां ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां निरर्थत्वात् । न च
बुद्धितत्त्वस्त्वयोः कश्चिद्विरोधः । न च बुद्धेरनिरयतायस्तत्र तत्रोपपत्त्यधेरीद्वारबुद्धेरपि
तथास्य युक्तम्, कथादीनामव्यतिपात्तां तत्र तत्रोपपत्त्यधेस्तोषादिवरमाणुसमवेतानामपि
कथादीनामनिरयत्वप्रसङ्गात् । परपुरुषसमवेतधर्ममिच्छान[4]मप्यस्य युक्तमेव, संयुक्त-
संगोविनश्रवाणस्य सम्बन्धस्य सङ्गात्वात् । संयुक्ताः स्वस्वीश्वरेण परमायजः । तदत्र क्षेत्रज्ञाः ।
तत्समवेतो न धर्मविर्भाविति ।

तदेवं कणिकायां वाचस्पतौरीश्वरतूषणं यथासारमुक्त्वाप्यभ्युदयस्तमस्मान्निः । अपरं च
बुतप्रापमनभ्युदयमप्रसिद्धसिद्धान्तप्रतमिह प्रत्यविस्तरभवात् तिलितम् । तदेव-
[5]यमित्येव सर्वतत्तालक्षणस्य विशेषस्य सिद्धेर्नैव विशेषविशदो हेतुः । नापि कर्मभिः
सिद्धताधनमिति स्थितम् ॥

न चावैकाग्रिकः । स हि नवप्रसाधारणो वा स्यात्, यथा नित्या पृथ्वी' सन्ध-
रवादिति । अनुपसंहार्यो वा, यथा सर्वं नित्यं प्रवेष्टव्यमिति । साधारणो वा, यथा नित्यः
द्रव्यः, अस्वशब्दवादिति ।

तत्र न तावदादि[6]नो पृथ्वी, 'सप्तसङ्ख्यावदशमेन प्रतिक्षिप्तायात् । नाप्यन्तिमः,
अधिवतक्तु' निवृत्तेर्भावेर्धिपत्ताद् यथावृत्तेरवलम्ब्ये ॥

ननु पुरुषस्यापारमर्त्येण तृणादीनुदयमानानवलोकयन् लोकः कार्यमात्रं पुरुषपूर्वक-
मिति व्याप्तिमेव न प्रतिपद्यत इति चेत् । एवं तर्हि प्रसिद्धानुमानस्थितिरपि वस्तुलाभ्यन्तः ।
तत्रापि हि व्याप्तिप्रतीतिकाल एव व्याप्ता[21a.1]विपर्ययुक्तानिबुद्धिप्रदेशे बल्लि-
व्यापारमन्तरेण धूमं पुरुषव्यापारं विना पूर्वं सिद्धं घटं वा विलोकयन् लोको धूममात्रं बल्लि-
पूर्वकं घटमात्रं वा पुरुषपूर्वकमिति व्याप्तिमेव न प्रतिपद्यत इति यक्तुं शक्यतायात् ॥ —

— तत्र बल्लिपुरुषबोद्धेःकालविप्रकृष्टत्वादप्रतिषेध इति चेत् । यद्येवं तृणादावपि पुरुषस्य
स्वभावविप्रकृष्टत्वादप्रतिषेध इति सर्वं समानमप्यत्रा[2]भिनियेष्टात् । पुरुषव्यापारपूर्वकता
तावन्न प्रतीयते तृणादीनाम् । सा च पुरुषस्यानुदयत्वादसत्त्वाद् वा न प्रतीयताम्, किमनेन
विचारितेन । सर्वथा क्लिष्टिप्रकार्यनुबुद्धेःपुरुषपूर्वकमप्यत्र व्याप्तिं कार्यमात्रस्य पुरुषेण कश्चि-
कचेतनावानविगच्छतीति चेत् । यद्येवं बल्लिमात्रपूर्वकता तावन्न प्रतीयते धूमस्य, पुरुष-
मात्रपूर्वकता च घटस्य । सा च बल्लेर्बोद्धेःविप्रकृष्टत्वादसत्त्वाद् वा पुरुषस्य कालविप्रकृष्टत्वा-
दसत्त्वाद् वा न प्रतीयताम् । किमेव विचारितेन । सर्वथा धूममात्रं बल्लिव्यापारपूर्वक-
मप्यत्र घटमात्रं वा पुरुषपूर्वकमप्यत्रव्याप्तिमेव धूमस्य बल्लिमात्रेण घटस्य पुरुषमात्रेण वा
कश्चिद्वेतेनावानविगच्छतीत्यप्युक्तमात्रं न य[4]वर्षं वकीकरोति । तत् किमनेन प्रसिद्धा-
नुमानापत्तिना ज्ञातमन्तरेण ॥

स्वादेतत् । न सप्तशततन्त्ररीर्षेर्नादशमन्त्रमात्रेणाव्यभिचारनिश्चयः, 'अतदात्मनोऽस्तु-
त्वंतेऽन्नाव्यभिचारनिश्चयमात्रायात् । तद्विषं कार्यत्वं सन्निध्यविषयव्यावृत्तिकत्वेनासाधनम् ।

अशोचते । नास्ति विरक्षाद्धेतोर्यथावृत्तितन्त्रेहः । धूमानलदोरिव का[5]पंबुद्धिमतो-
पलम्भानुपलम्भसाधनस्य कार्यकारणभावस्य सिद्धत्वात् ॥ —

— कार्यविशेषस्यैव सत्तुत्वावसिद्धिर्न कार्यतामान्वयस्य, यथा धूमादिवर्तितो वस्तुत्वादे-
र्नानात्वादिप्रत्यक्षनिश्चय इति चेत् । न, विशेषहेत्वभावात् । उपलम्भानुपलम्भयोस्तदुत्पत्तिसाधन-
त्वेनेतद्विचारितेतायात् कार्यविशेषस्यैव कार्यतामान्वयस्य प्रतीक्षा[6]व्यापत्तसिद्धेः । यथा हि
कार्यं वक्ष्यायुपादानवत् दृष्टं, कार्यन्तरमप्यदृष्टोपादानमुपादानवत् कार्यत्वाद्वाप्यस्यते ।
तथा तदेव कार्यं वक्ष्यादि दृष्टवत्कृतमित्यदृष्टवत्कृतमपि कार्यत्वात् कर्तुं भद्गप्यस्यस्यते ।
उपादानत्वेव कर्तुरपि कार्येणानुक्तान्वयव्यतिरेकत्वात् । तन्मात्रनिबन्धनत्वाच्च सर्वत्र

कार्यकारणव्यवहारयोः । तस्माद् यथा कार्य[21b.1]ञ्च स्वाप्तिस्वादानञ्चेति न शब्दमात्रादित्युक्तम् । कार्यमात्रस्योपादानमात्रादुत्पादसिद्धेः । तथा कार्यञ्च भवेदकर्तृकञ्चेति नाशङ्कनीयम् । कार्यमात्रस्य कर्त्तृमात्रादुत्पादसिद्धेरविशेषात् ॥

ननु ब्रूया नाम किञ्चित् । तथापि न कार्यमात्राद् बुद्धिमवतुमानम् । अपि तु कार्यविशेषादेव । यदुत्तनादकिपादशिनोऽपि कृतबुद्धिः स्यात् । न चानपेक्षिततत्त्वानु-
गमाच्छब्दमात्र[2]वसाम्पात् साध्यसिद्धिर्मुक्ता । योशब्दवाच्यतामात्रेण यागावीनां विद्याणिधानमितिप्रसङ्गाविति चेत् । तदेतत् अ[लो]त्तरमनुत्तराहम् । कार्य-
सामान्यस्यैव व्याप्तिप्रसाधनात् । अपि च का पुनरियं कृतबुद्धिः । किमपेक्षितपरत्वा-
वसायोऽथ पुरुषकृतमेतदिति पौरुषेयत्वनिश्चय इति ।—

— यथाष्टः पक्षः, स कथं क्षित्पादेषु नास्ति[3] कारणव्यापारस्येताभ्यन्तरेणस्य
कार्यत्वस्य कुम्भादिवत् क्षित्पादेष्वविशेषात् । अथ पुरुषेण कृतमिति पौरुषेयत्वनिश्चयः
कृतबुद्धिरभिमता, तथापि तादृशी कृतबुद्धिः कस्य नास्तीति वस्तुस्यम् । किं कार्यत्वादिति
हेतोरविनाभावबेदेन आहोस्मिन् तद्विपरीतस्य ।—

— नाष्टः पक्षः । अविनाभावबेदिनः साध्याप्रतिपत्तेरयोयात् । [4] अथ तद्विपरीतस्य
साध्यबुद्धिर्न भवतीति कृतबुद्धिहेतुकत्वमवहितनुमहीहृदिषु नास्तीति बुद्धिमतोऽनुमानं
प्रतिक्षिप्यते ।—

— नन्वेवं सति सर्वानुमानोच्छेदः स्यात् । सर्वहेतूनामगृहीतविनाभावं प्रति अगमक-
त्वात् । तस्मात् कृतबुद्धिहेतुस्य विशेषः । भवतु वा कश्चिदनिर्दिष्टरूपो विशेषस्तदापि
किमनेन । [5] कार्यमात्रस्यैव धूममात्रस्यैव व्याप्तिप्रतीतेः । न च कार्यत्वेन हेतुना सह
मूढिकारस्य सन्नकता । तस्य स्वसाध्येन दूषणकुम्भकारेण सह व्यभिचारस्य शतशो
दर्शनात् । कार्यत्वस्य तु दूषणाव्यसाधारणेन बुद्धिमत्मात्रेण तद्विपरीतस्य नावमनेकान्तिकः ॥

नापि, प्रकरणसमः । अप्रतिपक्षत्वात् । न ह्यस्य प्रतिप[6]क्षोपस्थापकं धर्मा-
न्तरमस्ति । यथा नित्यः शब्दो वस्तुत्वे सत्यनुवर्तमाननित्यधर्मत्वादित्यस्य, अनित्यः
शब्दो वस्तुत्वे सत्यनुवर्तमाननित्यधर्मत्वादिति प्रतिपक्षकृतं धर्मान्तरमस्ति । न चेदं
बाधकं वक्तव्यम् । नेश्वरकर्तृकं जगत् । वस्तुत्वसत्त्वादित्यादि । ईश्वरकर्तृकत्वस्य
वस्तुत्वादिति विरोधाभावात् । इति नावं प्रकरणसमोऽपि ।

न च कालात्ययोपदिष्टः । प्रत्यक्षानुमानागमैर्बाधितविषयस्य तथाभावात् । अस्य
च त्वविरोधात् । तत्र प्रत्यक्षविरुद्धः, अनुवर्णस्तेशोऽवयवी कृतकत्वात् । अनुमान-
वि[22a.1]रुद्धः, साव्ययाः परमाण्वो मूर्तत्वात् । आगमविरुद्धः, शक्ति न[र]-
शिरःकथानं प्राप्यङ्गत्वाविति । तत्र न तावदप्यं प्रत्यक्षविरुद्धः, साध्यविषयस्य
प्रत्यक्षाविषयत्वात् । अप्यनुमानविरुद्धो । धर्मप्राप्तिानुमानेना बाधितविषयत्वात् ।

न चागमविरोधः, आगमेन साध्यविपर्य[य]स्यापरिच्छेदात् । सीगतावागनेविपरीत-
परिच्छेदादिति चेत् । न, तेषां क्षणिकत्वाद्यर्थेति[2] म्वादीपलम्भेन प्रामाण्याभावात् ।
वेदागमोऽपि बाधकत्वेन नाशङ्कनीयः ।

सहस्रशीर्षा पुरुष

[श्र. वे. X. 90. 1]

इत्यादिना तत्र कर्तृरेव प्रतिपादनात् । तदामृतपुरुषातिशयपूर्वकत्वाभावे सत्यप्रामाण्यात्वेति
नायमतिक्रान्तकालो हेतुः । तदेवमपनीतहेत्याभासविभ्रमादतः साधनानुपादानाद्यभितो
बुद्धिमानभिमतः कर्ता सिध्यति । स [3] एव भगवानहमाकपीश्वर इति स्थितम् ॥

तथास्य सिद्धये शङ्करः साधनमित[र]मभिप्रेति ।

जगदेतत् प्रबोधाश्रयायत्तप्रसवमभिलाषप्रीतिपरमाणुमूर्त्याधारवरत्वावरत्वानुमेयसामा-
न्यसमवायान्तपविशेषतवेकार्यसमवेतपरिमाणकत्वपूवकत्वगुरुत्वस्नेहोपाधिवरूपपरसस्पृश्याप्यव्यप्यत्वा-
भूतसंयोगतवि[4] तरेतराभावानुत्पत्तिरुपाकरूपसंस्मदादिविनिमित्तेतरेत् ।

अचेतनोपादानत्वात् ।

यव[चेतनोपदानकं तत्] तथा, यथा कलसः ।

तथा चेदम् ।

तस्माद्विदमपि तथेति ।

अस्यायमर्थः । जगदिति धर्मो । प्रबोधाश्रयायत्तप्रसवमिति साध्यम् । अग्नि-
लाघोरेवादि अनुत्पत्तिरुपाकरूपपर्यन्तेन धर्मविशेषणेनाकाशादित्यवगपरिहारः । अस्म-
दावि[5] विनिमित्तेतरदित्यनेनापि धर्मविशेषणेन प्रसिद्धकर्तृकषटाविपरिहारः । अग्नि-
लाघश्च प्रीतिश्च परमाणुमृतिश्च । आत्माभाधारः । आकाश आत्मा परमाणुः परत्वा-
परत्वानुमेयो दिक्काली । सामान्यादवस्तुयथाप्रसिद्धा ग्रहीतव्याः ॥

तथा नरसिंहः प्राहुः ।

विज्ञानाधाराधीनजन्म[1] जन्मावच्छिन्नप्रारम्भोभयवाद्यविवादा[6] स्पष्टपुरुषपूर्वक-
व्यतिरेकि भावानुभावि प्रमेयजातम् ।

उत्पत्तिमत्त्वात् ।

यद् यदाव्यातसाधनसम्बन्धि तत्तदुक्तसाध्यधर्माधिकरणम् । यथावातः ।

तथा चेदम् ।

तस्माद्विदमपि तथेति ।

अस्यायमर्थः । प्रमेयजातं धर्मि । विज्ञानाधाराधीनजन्मेति साध्यम् । अजन्मा-
वच्छिन्नामेति धर्मविशेषणम् । एतेनाकाशादित्यवगपरिहारः । उभयवाद्यविवादा-
स्पष्टपुरुषपूर्वकव्य[22b. 1] तरेकीत्यनेनापि प्रसिद्धकर्तृकषटाविपरिहारः । भावानुभावेति
वस्तु-रूपम् । एतेन प्रब्रंसादिपरिहारः । यद् यदाव्यातसाधनसम्बन्धी व्याप्तिवचनं
वद्वमिष्यं कथितसाधनयोगीत्यर्थः ॥

त्रिनोचनस्तु व्यतिरेकिनमिदं प्रयोगमाह ।

सर्वं कार्यं प्रबोधवद्वेतुकम् ।

उत्पत्तिधर्मकत्वात् ।

यन्निर्णयं दृष्टं सप्रबोधवद्वेतुकं तस्याकाशदेस्त्योत्पत्तिर्नास्तीति दृष्टम् ।

उत्पत्तिधर्मक[2]ञ्च पक्षीकृतमस्मदादिविनिमित्तेतरत् ।

तस्माद् बोधवद्वेतुकमिति ।

पुनर्द्विषणुकोऽश्वरसिद्धी त्रिनोचन एव प्राह,

विवादाश्रयवीभूतं द्वित्वमाश्रयोत्पत्ती कस्यचिदेकैकविधया बुद्धिमपेक्षते ।

द्वित्वसंख्यात्वात् ।

यद् यद् द्वित्वं तत् तथा । यथा द्वे इव्ये ।

तथा चेदं द्व्यणुकगतं द्वित्वम् ।

तस्मात्तथेति ।

यस्य चात्र बुद्धिरपेक्ष्यते स भगवानीश्वरः ॥

[3] तथा च वाचस्पतिः प्रमाणयति ।

विवादाध्यासिताभिन्नतरगिरिसारादयः उपादानाद्यभिन्नकर्तृकाः ।

कार्यत्वात् ।

यद्यत् कार्यं तत्तदुपादानाद्यभिन्नकर्तृकम् । यथा प्रासादादि ।

तथा च विवादाध्यासितास्तर्थादयः ।

तस्मात्तथेति ।

एवं स्थित्या स्थित्या प्रवृत्तिधर्मकत्वात् । सन्निवेशवत्त्वात् । अर्थक्रियाकारित्वादित्यादयो हेतवः [4] कवितपञ्चावयवधर्मेण बोद्धव्या इति ॥

UP

तदेतद् दुर्भेतिविस्फुरितं जगदधीकरणं न सतामुपेक्षितुमुचितमिति किञ्चिदनुच्यते । इह सत्तु बुद्धिमत्कार्यमात्रयोः साध्यसाधनयोः सर्वोपसंहारवती व्याप्तिस्तावदवश्यं ग्रहीतव्या । अन्यथा गम्यगमकभावाद्योनात् । सा च गृह्यमाणा किं कारणकार्यमात्रयोरेव विपर्ययका[5] धकप्रमाणत्वाद् ग्राह्या । यदाऽग्निधूमयोरेव विनिष्ठाऽवयवव्यतिरेकग्रहणप्रवणविशिष्टप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां बोद्धव्या । उत स्वध्यवस्वदा सपक्षासपक्षयोर्भूयोदर्शनादर्शनाभ्यां प्रत्येतव्या । आहोरेवित् सपक्षासपक्षयोः सहृद्दर्शनादर्शनाभ्यां तातव्येति चत्वारो विकल्पाः ॥

न तावदाद्यः पक्षः । साध्यविपर्यये बुद्धिमदभा[6]वे कार्यत्वसामान्यस्य साधनस्य बाधकप्रमाणाभावात् ॥ ननु बाधकप्रमाणाभावाऽसिद्धः । तथा हीदंकार्यत्वं यथा बुद्धिमत्ता व्याप्तमिष्यते । तथा देशकालस्वभावनियतत्वेनापि । कादाचित्ककारणसन्निधिमत्तायापि, सामग्रीकार्यत्वेनापि व्याप्तमुपलभ्यम् । स च देशादिनियमः कार्याचित्ककारणसन्निधिः साधयो वा बुद्धिमत्पूर्विका सिद्धा । यदि पुनरप्येताना[23a.1]नि चेतनार्थिष्ठितानि कार्यं कुप्युः । ततो यत्र स्वचनावस्थितानि जनयेदिति न देशकालस्वभावनियतप्रसर्गं कार्यमुपलभ्येत ॥

हेतुसमवधानाजन्मतया न कार्यं' प्रत्येकं कारणैर्जन्म्यत इति चेत् । समवधानमेव
 तुकारणानां कुतः ॥ कादाचित्कपरिवाकाद्यदुष्टविशेषादिति चेत् । नन्वयमचेतनः कथं
 यथावत् कारणानि सन्निधायपयेत् । नो सन्तु कदाचिदवस्थितानि [2] दण्डादीनि विना कुम्भ-
 कारप्रत्ययमदुष्टविशेषवशादेव परस्परं सन्निधीयन्ते । सन्निहितानि वा कार्याणि प्रभवन्तीति
 बुद्धिमता देशकालस्वभावनियमस्य कादाचित्ककारणसन्निधेः सामर्थ्यादत्र व्याप्तिसिद्धिः ।
 बुद्धिमदभावे चेपां व्यापकानां निवृत्ती निवर्तमानं कार्यस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन वयाध्यत इति
 प्रतिबन्धसिद्धये व्यापका[3] नुपलम्भप्रयमुपगम्यतम् ॥ तथा च न कार्यं बुद्धिमत्परित्यागात्
 ग्रहेणुक्तेव भवतीति सम्भाव्यम् । देशकालस्वभावनियममाभावप्रतङ्गत् । नापि बुद्धि-
 मतोऽप्यस्मादेव भवतीति शङ्कनीयम् । सकृदप्युपाधाभावप्रतङ्गत् । न बान्यस्मादस्मादपि
 भवतीति सम्भाव्यम् । अविप्राहेतुत्वेऽहेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा बुद्धिमन्तमन्तरेणापि [4]-
 तनेन कारणे सर्वदा क्रियाया अचिरामप्रसङ्गश्चेत्यपि विपर्ययवाचकमिति प्रतङ्गचतुष्टयं व्याप्ति-
 प्रसाधकमिति कार्यत्वस्य हेतुपूर्वकत्वमिव बुद्धिमत्पूर्वकत्वमप्यवधारयति चेत् ।

अत्रोच्यते । सिध्यत्येवेवं मनोराज्यं यदि देशकालस्वभावनियमस्य कादाचित्क-
 कारणसन्निधेः सामर्थ्यादत्र बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन व्याप्तिः सिध्यति । [5] केवलमेतदेव
 दुरापम् । बुद्धिमदभावेऽपि हि स्वहेतुबलसमुत्पन्नसन्निधेः [] प्रतिनियतदेशकालसन्निधानाऽचेत-
 नेनापि सामग्रीतक्षणकारणविशेषण क्रियमाणानि देशकालस्वभावनियमकाराचित्ककारण-
 सन्निधिसामग्रीकार्यत्वानि युज्यन्त इति सन्निधिसिद्धाव्यापकानुपलब्धयः ॥

बुद्धिमदभावे समवधानमेव कुत इति चेत् । तदपि चेतनानधिष्ठितपञ्चोक्त-
 चेतनसामग्रीविशेषादेव । सोऽपि तादृशादित्यनाद्यचेतनसामग्रीपरम्परातोऽपि देशादिनियम-
 सम्भावनायां नावश्यं बुद्धिमदपेक्षा ॥ धटावेवं देशकालस्वभावनियमः, कादाचित्ककारण-
 सन्निधिरिव । सामग्री च बुद्धिमत्पूर्विकादुष्टा इत्यपरोपि देशकालस्वभावनियमादित्यवर्धयति
 चेत् । यथेवं घ[2361]टादिकमपि कार्यं बहुतो बुद्धिमत्पूर्वकमुपलब्धमिति सर्वमेव
 कार्यं तत्रास्तु । किमनेन व्यापकानु[व]लम्भीयग्यासमुपसन्नेन ॥ धटादेर्वहुतो बुद्धिमत्पूर्व-
 कत्वदर्शनेऽपि न सर्वत्र कार्यमाश्रय्य तयाभावनिश्चयाच्चेत् । देशादिवियमादीनामपीदं
 समानमिति कथमत्रापि शांकाश्रयात् ।

अस्तु तत्रा प्रत्यक्षमेव सर्वत्र व्याप्तिपाहकमिति चेत् । न तर्हि विपर्ययवाध[2]क-
 प्रमाणवत्तात् व्यतिवृत्तिनिर्वाहः । प्रत्यक्षञ्च तत्राशक्तमिति द्वितीयविकल्पावसरे¹ निवेदयिष्यते ॥
 तथा सिद्धे कार्यकारणभावे धूमस्यहेतुकोत्पत्तावन्पस्मा²देवोत्पत्तावन्पस्मादप्युत्पत्तौ सम्भाव्य-
 मानायां देशादिनियमाभाव[स्मृत्तेहेतु]³स्यापि [अथ] हेतुत्वप्रतङ्गाः सङ्गच्छन्ते । प्रस्तुते तु बुद्धिमत्-
 कार्यमाश्रयोः कार्यकारणभावो नास्तीति सि[3]द्धः । साधयितुं वा शक्यः । न चाचे-
 तनस्य कर्तृत्वे क्रियाया अचिरामप्रसङ्गः सङ्गतः । ननु चेतनगत्येव सर्वदासामर्थ्येति ।
 तस्यापि स्वहेतुपरम्पराप्रतिबद्धसामर्थ्यादित्यचेतनकारणविशेषपरम्परासम्भावनायां नावश्यं
 बुद्धिमदपेक्षा इति स्वमतस्यालोचयिष्यन्त्विकोशितमात्रमेवेदं न पुनरत्र ग्या[4]द्यन्तेऽपि ।

तदेवं व्याप्तिसाधनार्थमुपपन्नं व्यापकानुपलम्भत्रयं सन्निध्यासिद्धमिति प्रसङ्गचतुष्टयञ्च बुद्धिमत्कार्यमात्रयोर्व्याप्तिसिद्धार्थसङ्गतम् । अतः कार्यार्थं साधनं सन्निध्यविवक्षयापुल्लिकत्वावनेकान्तिकम् ॥

अथ वाचस्पतिः प्राह ।

सन्निध्यविवक्षयापुल्लिकत्वं नाम हेतुदोष एव न भवति । तत्कथं निरस्यते । तथा [5] हि य एव विषये दृष्टो हेतुः स एव प्रमेयत्वादिवदभिमतं न साधयेत् । यस्तु महतापि प्रयत्नेन मृगयाणो असपथे नीपलक्षितः स कथं साध्यं न साधयेत् ।

अथर्वं शाङ्गुणा भाष्यं नियामकमपश्यताम् । *Shantana I 224*

इति तु वृत्तापकाशानौकिकमर्थव्यतिरिक्तेन संशयविशाची लब्धप्रसारा न क्वचिन्नास्तीति नार्थं क्वचित्प्रवर्तते [6] त एव सर्वस्यैवार्थस्य क्वचिन्नचक्रास्पदवर्तमानात् । अनर्थसंशङ्कावशं प्रेक्षावतां निवृत्त्यङ्गत्वात् । अतः स्निग्धाप्रधानोपयोगेऽपि मरणदर्शनात् । तस्मात् प्रामाणिकलोकाव्याप्राप्त्यालभ्यता यथावर्तनं शाङ्गुणीयम् । नत्वदृष्टमपि । विशेषसमूह्यपेक्षो हि संशयो नास्मृतेर्भवति । न च स्मृतिरननुभूतवरे भवति² ।

तदुक्तं नीमांसावर्तिकाकुता [24a] प्रवृत्तिः [?] साहसिकायां

नाशङ्का निःप्रामाणिकेति ।

तथा तेनैव युहट्टीकायां

उपेक्षेत हि यो मोहावज्ञातमपि बाधकम् ।

स सर्वस्यवहारेषु संशयात्मा शयं ब्रजेत् । इति

तदेतत् प्रत्यापयामः । नहि महतापि प्रयत्नेन विषयो मृगमात्रस्य हेतोरवर्तनमात्रेण व्यतिरेकः सिध्यति । तथा हि विषये हेतुर्नीपलभ्यत इत्यनेन तदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तिरस्यते । [2] प्रमाणं च प्रमेयस्य कार्यम् । नाकारणं विषय इति न्यायात् । न च कार्यनिवृत्ती कारणनिवृत्तिरप्यतथा, निर्धूमस्तथापि बह्नेरप्यतस्मात् । यदि पुनः प्रमाणसत्तया प्रमेयसत्ता व्याप्ता स्यात्, तदा युक्तमेतत् । केवलमियमेव व्याप्तिरसम्भविनी । सर्वस्य सर्व-वर्तिताप्रसङ्गात् । तन्नावर्तनमात्रेण व्यतिरेकसिद्धिः । यथोक्तम् ।

सर्वोदृष्टिः [3] इव सन्निध्या । स्वादृष्टिर्व्यभिचारिणी ।

किन्ध्यात्रिरभ्रदूषविरदृष्ट्यावपि सत्यतः ॥ इति ।

सकलविषयस्यावर्तनीयं प्रवृत्तव्यत्वात् ॥ यथोक्तम् । संशयविशाची लब्धप्रसारा न क्वचिन्नास्तीति न क्वचित् प्रवर्ततेति । तदसङ्गतम् । अर्थसंशयस्यापि प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गत्वात् । प्रवृत्तिरविरोधिन्वेव ॥ अनर्थसन्देहः सर्वत्र कर्तुं शक्यते । अतः स्निग्धा [4] प्रधानोपयोगेऽपि मरणदर्शनावप्रवृत्तिरिति चेत् । दुर्ज्ञानमेतत् । तथा हि अर्थसन्देहोऽनर्थसन्देहो वेति नार्थं पण्डितमातः । किन्त्वर्थोऽंशुलः सन्देहोऽर्थसन्देहः । अनर्थोऽंशुलः सन्देहोऽनर्थसन्देह इति शाक्याधिवादिब्रह्मध्वपदलोपी समासः । एवं सति

स्निग्धाप्रधानादावर्धसन्नेह एव । तज्जालीयस्य स्वपर[5]सन्ताने^१ दृष्टिपुष्ट्याद्यर्थस्य कोटिशः
करणदर्शनात् । मरणादेरनर्धस्य क्वचित् कदाचिद्दर्शनात् । एतद्विवरीतोऽनर्धसन्नेहो द्रष्टव्यः ।
तस्मात् प्रमाणादिबार्धसंशयादपि प्रेक्षावतां तत्र तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारिव ।

यद्यपीदं तपितं यथादर्शनं शास्त्रीयं नादृष्टपूर्वमपि विशेषस्मृत्यपेक्षो हि संशय इत्यादि
तदसम्बद्धम् । [6] साधकबाधकप्रमाणाभावादेव पर्याप्तवृत्त्या बन्धनतरुणात् सर्वत्र
संशयोत्पत्तेः । किञ्च विशेषस्मृत्यपेक्ष एवार्थ संशयः । तथा हि लक्षणयोगित्वाद्योगि-
त्वाभ्यामेव तज्जालीयातज्जालीये बन्धनये । अन्वया लक्षणप्रणयनमनर्थकं स्यात् । एवं
च सति तादात्म्यतनुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धविद्योगित्वेन साधारणेन धर्मेण प्रमेयत्वपूर्वत्वकार्य-
[24b1]त्वादीनां त्वमन्तेन सज्जालीयत्वात् प्रमेयत्वव्यभिचारदर्शनमेव शास्त्रानुपस्थापयतीति
यथादर्शनमेवेदमाशङ्कितम् ।

यद्यपि कुमारिनस्य साक्षित्वेनोपन्यासः 'स खनु -

- दधिभाण्डे विद्यातः साक्षीति -

प्रवाचं नातिपततीति किमत्र यक्तव्यम् । तदेवं विपक्षेऽज्ञानमात्रेण हेतोर्व्यतिरेकासिद्धेः
सन्निध्यविपक्षकदावृत्तिकत्वं नाम हेतुदुष्यं दुर्वारमेव । अतएवा[2]स्थोपन्यासोऽयोऽयू-
वनं नाम निग्रहस्थानमिति यदनेनावेदितं तदपि सावयम् । प्रत्युतास्मिन् हेतोः सद्रूपमे
परिहर्तव्ये । नायं हेतुयोषोऽतो न परिहर्तव्योऽस्य योपन्यासोऽयोऽयूवनं नाम निग्रह-
स्थानमिति सुवप्रथमेव तपस्वी स्वमतेन निरनुषोऽपानुषोगलक्षणेन निग्रहस्थानेन निग्रहात्
इति कुपा[3]मर्हति । तदेवं विपर्ययबाधकप्रमाणाभावाद्व्याप्तेरसिद्धेः सन्निध्यविपक्ष-
कदावृत्तिकत्वावर्नेकान्तिकः कार्यत्वलक्षणो हेतुः ॥

अग्निधूमयोरेव विशिष्टान्वयव्यतिरेकग्रहणप्रवर्णविशिष्टप्रपञ्चानुपलम्भाभ्यां
व्याप्तिनिश्चीयत इति द्वितीयः पक्षः । अत्रोच्यते । किं दूषयशरीरोपाधिना बुद्धि-
मन्मात्रेण व्याप्तिर्गृह्य[4]ते । आहोस्त्वत् दूषयशरीरीरोपाधिविपुलेण दूषयावृत्त्यसाधार-
ण्येनेति विकल्पी । यथाष्टाः पक्षः, तथा तथानूतसाध्यमन्तरेणाप्युपपन्नाने विदवादी
कार्यत्वदर्शनात् । प्रमेयत्वाविवत् साधारणानेकान्तिको हेतुः ॥

ननु वृक्षावयः पक्षीकृताः । कथं तैर्व्यभिचारः । त्रिविधो हि भावराशिः ।
सन्निध्यकर्तृको यथा वृक्षादि[5]ः प्रसिद्धकर्तृको यथा घटादिः । अकर्तृको यथा आका-
शादिः । तत्र प्रसिद्धकर्तृको घटादी प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां व्याप्तिमादाय सन्नेहपदे क्षमाह्वादी
कार्यत्वमुपसंहरत्य बुद्धिमाननुमीयते । न पुनरसौ व्यभिचारविषयो भवितुमर्हति । -

- यथाह, न साध्येनेव व्यभिचार इति, अपुस्तमेतत् । नहि व्यभिचारविषय एव
[6]पक्षे भवितुमर्हति ।

सन्निद्ये हेतुबचनात् । व्यस्तो हेतोरनाश्रयः

[व. वा. IV. 91]

इति श्रवात् । व्यभिचारविषयता च । दूषयशरीरोपाधेर्बुद्धिमन्मात्रस्य
तृणाद्युत्पत्ती दूषयानुपलम्भेन प्रतिक्षिप्तत्वात् । ततश्च क्षमाधरादिरेव

सन्निवृत्तकृतः कः यत्कीकर्तुंमिच्छति । इमावहृदिस्वधैतनकृतं क इति चतुर्थी
 भावराशिर्नष्टस्य ॥ अथ अस्मिन्नाद्यन्तकारणस्विधिव्यभावराशिष्व [25a.1] स्वप्राप्तार्थं च
 विटपादौ प्रत्यक्षाप्रतिस्तिब्धेन दृष्टादृष्टसाधारणेन बुद्धिमात्राग्रेष्वध्याप्तिरवगम्यत इति
 द्वितीयः सङ्कल्पः । तथा विटपादौ बुद्धिमन्मात्रस्य सम्भाव्यमानत्वात् न साधारणाने-
 कान्तिकतां दूयः । किं तर्हि व्याप्तिग्रहणकाले बुद्ध्यादृष्टसाधारणस्य बुद्धिमन्मात्रस्य साध्य-
 स्यादृष्टतया दृष्टानुपलब्धेन व्यतिरेकासिद्धेर्व्यतिरेकभावत् सन्निवृत्तस्य [2] वृत्तिकत्वमाच-
 क्षहे । तथा हि । यदा कुम्भकारस्यापारात्पूर्वं कुम्भस्य व्यतिरेकः प्रत्येत्यवसेदा न साध्या-
 भावतुल्यो घटव्यतिरेकः प्रत्येतुं शक्यः । यथा हि विटपादितन्मसमये बुद्धिमन्मात्रस्या-
 दृष्टत्वेन निवेदुमशक्यत्वात् सतासम्भावना । तथा घटादावपि व्यतिरेकनिश्चयकाले
 बुद्धिमन्मात्रस्यादृष्टत्वात् सता-सम्भा [3] वनायां साध्याभावप्रयुक्तस्य साधनाभावव्याप्तिह-
 त्वेन व्याप्तेरभावात् कथं न सन्निवृत्तव्यतिरेको हेतुः ॥

यथोक्तम् । न-का यथा कार्यं च स्याद्विशवादानं चेति नाशङ्कनीयम् । तथा
 कार्यं च भवेत्कृतं चेति नाशङ्कनीयमिति । तथापि कार्यं च स्याद्विशवादानं च भवेदिति
 न शक्यमिति केनैवं प्रतारितोऽस्ति । यदि ह्यत्र प्रथ [4] आनुपलम्भाभ्यां व्याप्तिर्बुद्धते
 तदा कवमुपादानपूर्वकं कार्यमात्रं सिध्यति । व्याप्तिसङ्गणप्रकारान्तरे च त्वयापि नोप-
 स्तम् । बुद्ध्यादृष्टसाधारणयोस्त्वादानकार्यमात्रयोर्द्वयविधभावां प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां
 व्याप्तेरभ्युत्थितुमशक्यत्वात् । स्वमतध्यानीयप्रसङ्गस्तु प्रमाणविज्ञानाद्वैद्यास्तान्काशः ।
 पित [5] येषवाचकप्रमाणवत्तादृश्य व्याप्तिरिति । तथा हि । यथाङ्कुरादिकं कार्यं
 नियतदेशकालतत्त्वभावेन व्याप्तं तदा शान्तिस्वादिनामि जातिभेदेन व्याप्तमुपलभ्यम् ।
 ततश्चानुपादानपूर्वकत्वादिप्रकारात्मनः शान्तिस्वादिजातिभेदस्य व्यापकस्य निवृत्तौ निवर्तमानं
 कार्यत्वमुपादानपूर्वकत्वे विधायितुं तेन व्याप्तं सिध्यति । न [6] चानुपादानेनापि
 विषयमात्रः शान्तिस्वादिजातिभेदो दृश्यते । उपादानं-विना-कृतानुपादानद्वय केवला-
 देकजातीयकारणात् तत्तज्जन्तवीचकावौत्पत्तौ कार्यभेदस्य हेतुकत्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

तद्वत्तद्विधौ भावास्तद्वत्तद्वत्तेनुजाः । प्र. वा. II. 251] इति ।

अथचानुपादानादेव अित्यादेरङ्कुरादिकमुत्पादतेत्यङ्कुरादिविधौ बीजं मानुसरेणः । [25b. 1]
 तस्माद्विषयवशाच्चप्रमाणवत्तादेव कार्यत्वस्य हेतुमात्रपूर्वकत्वेनेद्योपादानपूर्वकत्वेनापि व्याप्ति-
 सिद्धिरिति न्यायः ॥ न चेवं कार्यमात्रकृतत्वभावयोरपि व्याप्तिप्रसाधकं विषयेयं वाचकं
 प्रमाणमस्ति । पूर्वोक्तस्य व्यापकानुपलम्भत्रयस्यातिप्रसङ्गचतुष्टयस्य च प्रागेव प्रत्या-
 ख्यातत्वात् । तस्मात्कार्यं च स्यात् न च बीजत्वानुपूर्वकमिति शङ्का । कुर्वाणः प्र [2] ति-
 यादौ विना चरणमर्धेनाविना निवेदुमशक्यः ॥

ननु यदि बुद्धानिधनसामान्ययोरेव दृष्टान्तनोरेव कार्यकारणतामानन्दयोः प्रत्यक्षा-
 नुपलम्भतो व्याप्तिरसदा परित्याज्यमानशक्तिः । स्वपरतत्त्वानुसाधारणेन बुद्ध्यादृष्टेन^२
 चिन्मात्रेण प्रत्यक्षतो बुद्धयविषयाद् व्याप्तिग्रहणायोपादित्वेपि न वाच्यम् । बाह्याय-

1. र. हीतुम्...Ms. 2. बुद्ध्या later addition. 3. कस्वरप in Ms. seems to be deleted.

स्थितौ [3] हि स्वपरसन्तानसाधारणस्य चिन्मात्रस्य स्वकषेणादुपपत्तेरपि दुःखशरीरेण सहक-
सामघीप्रतिबन्धवादिभिर्भाष्यतत्त्वमत्तदेव । ततो यथा घटविषयं प्रत्यक्षं रूपकदेशप्रवृत्तम-
प्यवधिचारात् समुदायोपस्थापकम् । तथा, देहघातकमेव प्रत्यक्षं देहादिभिर्भाष्यतत्त्वम-
सन्तानसाधारणं चिन्मात्रं कम्पादे[4] ध्यापकमधिगच्छति । तदेवं दुःखजननी दुःखादिभि-
र्भाष्यतत्त्वो वा पदार्थस्य व्यवहारिकवदुपपत्ततः सिद्धिर्ध्यापितप्रहृत्य । न तु तत्त्वव्यवधिना-
कृतादुपस्थापारणचिन्मात्रप्रत्येति सन्तानान्तरानुमानमुचितम् । तस्माद् यदि प्रत्यक्षानुपलब्धाभ्या-
ध्यापितप्रहृतस्तदा दुःखेनैव दुःखस्येति श्यायः ॥

तत्रयं संक्षेपार्थः ।

कार्यत्वस्य विपक्ष[5] वृत्तिरूपे सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः

कर्ता चेद् व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्यापितः कथं सिध्यति ।

दुःखोऽथ व्यतिरेकसिद्धिमन्सा कर्ता समाधीयते ।

तत्प्राप्तेरपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षोक्तम् ॥

अतो न प्रत्यक्षानुपलब्धाभ्यामपि व्यापितसिद्धिः ॥

ननु भूयोदर्शनादर्शनाभ्यां प्रतिबन्धः प्रतीयत इति तृतीय एवास्माकं पक्षः[6] ।
केवलं सप्रतिबन्धो न तदुत्पत्तिनक्षणे ग्रहीतव्यः । किन्तु स्वाभाविकः । स एव दर्शना-
दर्शनाभ्यां प्रतीयते । तथा चैतमेवार्थं वाचस्पतिः प्राह^{३)} ।

न सप्रत्यक्षतपक्षयोर्दर्शनादर्शनाभ्यां कार्यत्वस्य गमकत्वमपि तु स्वाभाविकप्रतिबन्ध-
बलादिति ब्रूमः । स एव तु सप्रत्यक्षतपक्षयोर्दर्शनादर्शनाभ्यां वक्ष्यमाणेन क्रमेण प्रतीयत
इति तदु[26a.1] पक्षेऽपि युक्तः । तेन व्यत्यासो स्वाभाविकप्रतिबन्धो नियतः सिद्धः
स एव गमको गम्यत्वेतरः सम्बन्धोऽपि युज्यते । तथा हि धूमादीनां बहुधादिभिः सह सम्बन्धः
स्वाभाविको न तु बहुधादीनां धूमादिभिः । ते हि विना धूमादिनिवृत्तव्यपन्ते । यदा-
त्याग्रेण्यनसम्बन्धमनुभवन्ति तदा धूमादिभिः सम्बन्धव्यपन्ते । तस्माद् बहुधादीनां साद्रेण्यना-
स्रुपाधितः सम्बन्धो[2] न तु स्वाभाविकस्ततो न नियतः । स्वाभाविकस्तु धूमादीनां
बहुधादिभिः सम्बन्धः । तदुपाधेरनुपलम्भमानत्वात् । यच्चिद् व्यभिचारस्यादर्शनात् ।
अनुपलम्भमानस्यापि कल्पनानुपपत्तेः । न चानुपलम्भमानो दर्शनानर्हतया साधकबाधक-
प्रमाणाभावेन सन्निह्यमान उपाधिः सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वं प्रतिबन्धनातीति यु[3] क्तम् ।
यथोक्तं प्राक् सेवं संशयविज्ञाचोत्थादि । तस्मादुपाधि प्रयत्नेनान्विष्यन्तोऽनुपलम्भमाना
वास्तवित्यवगम्य स्वाभाविकत्वं निश्चिन्तुमः ।

स्थावेतत् । अग्न्यस्यान्येन सहाकारणेन चेत् स्वाभाविकः सम्बन्धो भवेत्, सर्वं
सर्वेण सम्बन्धयेत् । तथा च सर्वं सर्वस्माद् गम्येत । अथार्थः चैवमस्य कार्यं कस्मात्
सर्वं सर्वं[4] स्मात् भवति । अग्न्यत्-स्यिशेषात् । ततश्च स एवातिप्रसङ्गः । यस्तु-
न्येत स्वभावा न पर्यनुयोऽप्याः । तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदेव कारणं कार्यं च
किञ्चिदिति ।

मन्वेन स्वभावाननुषोषोऽकारणभूतानामपि स्वभावप्रतिपक्षे तुल्य एव ।
तस्मात् कतिञ्चिदेतदपि ॥ किमस्य सम्बन्धस्य व्याप्तिग्राहकं प्रमाणमिति [4] चेत् ।

उच्यते भूयोदर्शनगम्या हि व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः [उलो. वा. H. 12] इति
प्रतिज्ञमेव । अस्यापमर्शः कानिचकारेण व्याख्यातः । प्राचीनानेकदर्शनजनितसंस्कारसहाय-
चरमे¹ चेत्ति चेकास्ति धूमस्याग्नि²निघटस्वभावत्वम् । रत्नतत्त्वमिव परीक्षकस्य³ ।
शब्दतत्त्वमिव व्याकरणावस्थितिरुक्तस्य । अक्षुण्णत्वमिव माताभिः [6] नृसम्बन्धस्मरणसमि-
वस्य⁴ स्वादि । -

नह्येतत् । सर्वमापाततो न प्रतिभलमिति गुरस्तादपि प्रतिभाशयानमगम्या भव-
तीति ।

विशेषनेन पुनरपमर्शः कथितः । भूयोदर्शनसहायेन सनता तज्जालीयानां सम्बन्धो
गृहीतो भवति । अतो भूयोऽग्नि⁵ न व्यभिचरति । तद्व्यभिचारेधुपाधिरहितं सम्बन्ध-
मतिक्रमेत्⁶ । हेतोर्वि [26b.1] पक्षाङ्गानुनिवर्तकं प्रमाणमुपलम्बितज्ञानप्राप्तोपाधि-
विरहितरूपहेतुरनुपलम्भाख्यं प्रत्यक्षमेव । ततः सिद्धः स्वाभाविकः सम्बन्धः । तयोहा-
पीति स्वमतं व्यवस्थापितमिति ॥

वाचस्पतिनापीदमुक्तम्⁷ । व्यभिजलमग्निमेतत्त्वञ्च भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहाय-
मिन्द्रियमेव धूमादीनां बल्लपादिभिः स्वाभाविकसम्बन्धग्राहीति युक्तमिति ।

अत्रोच्यते । [2] भेदे सति तदुत्पत्तेरस्य स्वाभाविकः सम्बन्धः शब्दात्कालनमाद्यमेवेत्यम् ।
न कालु निरूप्यमाणः प्राप्यते । तथा हि । स्वाभाविकस्तु धूमादीनां बल्लपादिभिः सम्बन्धः ।
तदुपाधेरनुपलम्भ्यमानत्वात् । क्वचिद् व्यभिचारस्यावशनाविति त्वर्थास्य लक्षणमुक्तम् ।
एतस्यासिद्धम् । यतः, उपाधिसङ्घेदेन स्वतोऽप्यन्तरमेवापेक्ष [3] योयमविधातव्यम् ।
न चाशान्तरं नृपयतानिघटम् । अदृश्यस्यापि देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्य सम्भवात् ।
ततश्च धूमस्यापि तुलाद्येन सह सम्बन्धे स्यादुपाधिः, न चोपलक्ष्यत इति कथमदर्शना-
प्राप्तयेव यतः स्वाभाविकसम्बन्धसिद्धिः । अथ पक्षार्थान्तरमपेक्षणीयं स्यात् । कथं धूम
इत्येव वाचकतानिघट इति [4] चेत् ।

ननिवदमेव चिन्तते । तदुत्पत्तेरस्योकारे सहस्रो वर्तनेऽपि किं सर्वं धूमे
सत्यसंयमनिः सम्बन्धो तथेति कदाचिदर्थान्तरमुपाधिमपेक्ष्य धूयोऽपि स्याद्वाग्निरिति किमत्र
निघटकुकारणम् । तदुपाधेरनुपलम्भ्यमानत्वात् । क्वचिद् व्यभिचारस्यावशनाविति तु
यदुक्तं । तत्रापुक्तमेव । अदृश्यस्याप्युपाधेः [5] सम्भाव्यमानत्वात् । व्यभिचारस्य च
प्रत्ययान्तरवैकल्यात्तद्व्यावर्तनेऽपि निषेधुमशक्यत्वात् । अतएव तयोर्व्यभिचाभावेऽपि साधक-
वाचकप्रमाणाभावात् शङ्का सम्भवत्येव । न पुनस्तवामुना विकलविकीर्णितमात्रेण

1. चरमे दर्शने चेत्ति Kaśikā, p. 16. 2. वल्ल Ibid.

3. परीक्षमाणस्य Ibid. 4. स्मरणसहकृतस्य Ibid.

व्याचलते । न चेतावता प्रामाणिकलोकाश्रयः । प्रामाणिकैरेव साधकवाचक-
प्रमा[6]णाभावे न्यायप्राप्तस्य संशयस्य विहितत्वात् । न च सर्वथाप्रयुक्तिप्रसङ्गः ।
प्रमाणादर्थसंशयाच्च प्रयुक्तेत्यपत्तेः । न चावयवसन्देहः सर्वत्र कर्तुं शक्यते । स्वचिद-
र्थोन्मुखताया एव दर्शयत् ॥

यच्चान्यत्रैवविद्योष्येति किञ्चिद्वेद कार्थं कार्यं च किञ्चिदिति स्वभावी यथा न
पर्यनुद्योष्यतेत्यर्थः स्वभावाननुयोगोऽकार्थकारणत्वात्[27b.1] नामपि स्वभावप्रतिपक्षे तुल्य
एतेति प्रामाण्यजनकभूतिकरणं लक्ष्मीकरणमतितापमविस्मरोति वाचस्पतेः । तथा हि वस्तु-
त्वाविशेषोऽप्यनिर्दिष्ट इति नाकाशमित्यत्र यथा नातिप्रसङ्गः सङ्गतः, प्रमाणातिष्ठत्वात्स्या-
र्थस्य । तथा भेदाविशेषोऽपि किञ्चिद्वेद कल्पचित्कारणं कार्यं च किञ्चिदित्यत्रापि नाति-
प्रसङ्गावतारः । भेदे सति तदवयवव्यातिरे[2]कानुविधानलक्षणस्य कार्यकारणभावस्य
प्रमाणसिद्धत्वादेव । न चैवं स्वाभाविकसम्बन्धशब्दात्प्रतीयः प्रमाणातिष्ठः कश्चिदस्ति ।
तत्तत्क्षणस्यासिद्धत्वाद्युक्तत्वात् । न च प्रतिज्ञासिद्धे वस्तुस्थितिप्रसङ्गो नानिपातस्यः ।
सर्वेषां सर्वत्र तदुपाभ्युपगममात्रेण विजोत्सव-प्रसङ्गात् । यथाहानकारकारः ।

यदि किञ्चिदवतामिमतं विधाय निवृत्तस्तत्र कृतः परेण ।
वस्तुस्वभावेति वाच्यमित्थं तथोत्तरं स्याद्विजयो समस्तः ॥

इति ॥

किञ्च स्वाभाविकसम्बन्ध इति कोऽर्थः । किं स्वतो भूतः स्वहेतुतो भूतोऽहेतुको
वेति त्रयः पक्षाः । न तावदाद्यः पक्षः । स्वात्मनि कारित्रविरोधात् । द्वितीयपक्षे तु
तदुत्पत्तिरेव सम्बन्धो मूलात्[4]रेण स्वीकृत इति न कश्चिद्विवादः । अहेतुकात्वे तु देश-
कालस्वभावनिवृत्तमात्रप्रसङ्गादित्यसङ्गतः स्वाभाविकः सम्बन्धः । एतेन यदुक्तम् । -

- न सपञ्चासवशयोर्देशनादर्शनाभ्यां कार्थत्वस्य समकत्वमपि तु स्वाभाविकसम्बन्धवला-
दिति भूमः । स एव तु सपञ्चासवशयोर्देशनादर्शनाभ्यां बलमा[5]नेन कवेण प्रतीयत
इति । तद्विशेषावतामात्रावधिकरणमिति मन्तव्यम् । स्वाभाविकसम्बन्धस्य ह्युपाधि-
निरपेक्षनियतत्वं लक्षणमुक्तम् । तस्य धोक्तव्याप्येनासिद्धो भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहाये
चरमे चेत्तसि मनसि वा तथाभूतं निपतत्वं परिस्फुरतीति तदर्थेन यदुक्तमशक्यत्वात् ।

यच्च शब्दत[6]त्वेनिय ब्रह्मण्यत्वमिमेति वृष्टान्तिकृतं तद्व्यवस्यस्मान् प्रत्यसिद्ध-
मिति वृष्टान्तियुक्तमुचितम् । अनिजातमपिभेदतत्त्वं तु परिस्फुरतीति युक्तम् । तस्य
ह्युपदेशपरम्परतो माणिस्यवत्तेनापि कष्टेनेन्द्रधनुराकारज्योतिरादिकं लक्षणं निश्चितम् ।
न चेवं स्वाभाविकसम्बन्धलक्षणं त्वया स्वकपोलरचितमपि प्रघागेन निश्चितम् । येना-
[27b.1]स्वापि तादृशी व्यवस्था स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

किं च भवतु तावदवयववधारितस्यः स्वाभाविकः सम्बन्धः । तथापि दर्शना-
वशनाभ्यामस्य ग्रहणमतिदुर्लभम् । तथा हि यदि प्राचीनाभेकदर्शनजनितसंस्कारसहायेन

चरमचेतसा धूमस्थानिनिपतत्वं ग्राह्यं । तदा सप्तशालपक्षयोः कोटिशः प्रवृत्तदर्शनदर्शन-
जनितसंस्कारसह[2]वेन चरमचेतसा पापिकत्वस्यापि लोहलेख्यत्वनिपतत्वं गृह्यत इति
पापिकत्वापि लोहलेख्यत्वसिद्धिरस्तु । अथ पापिकत्वस्य लोहलेख्यत्वनिपतत्वंमेव नास्ति
वञ्चे व्यभिचारदर्शनात् । तत् कथं प्रत्यक्षेण निपतत्त्वग्रहः । तर्हि धूमस्य वृद्धिनिपतत्वं
मेव नास्ति । व्यभिचाराभावात् दर्शयितुमशक्यत्वात् । तत्र[3] च चरमचित्तेन नियम-
ग्रह इत्यपि तुल्यम् । व्यभिचारादर्शनादव्यभिचार इति चेत् । -

- ननु व्यभिचारादर्शनादव्यभिचार इति कोऽर्थः । किं व्यभिचारादर्शनादव्यभिचारः
व्यभिचाराभावाद् वा । प्रथमे पक्षे व्यभिचारी भवतु मा वा व्यभिचारादर्शनादेवाव्यभिचार
इति निष्पत्तिर्यापिच्छत्यम् । अथ द्वितीयः पक्षः । तदा स्व[4]भिचाराभावः कुतो
ज्ञातः । अदर्शनादिति चेत् । तत् किमदर्शनमात्रं दृष्ट्यादर्शनं वा । प्रथममाशयत्म् ।
नह्यदर्शनेऽपि व्यभिचारी नास्तीत्यभिधानां शक्यते । चिरकालमव्यभिचारोऽप्यभिचारवत् ।
अह्यत्वादर्शनेऽप्यतिचिरकालव्यवधानेन व्यभिचारदर्शनात् । द्वितीयं चासम्भवि । क्वचित्
क्वचित् क्वचिद् व्यभिचार[5]दर्शनसामर्थ्यां तस्यां व्यभिचारदर्शनात् । दर्शन-
सामर्थीभावेतु प्रत्ययान्तरवैकल्यात् देशकालान्तरवर्तित्वाद् वा व्यभिचारस्य स[र्व]प्रत्यय-
सन्निपतक्षणप्राप्तत्वाभावात् । तस्मात् सत्यपि व्यभिचारे तदुपलभ्यमानपुण्यात् व्यभि-
चाराशुपलम्भः । प्रकारान्तरेण वा तदुपलक्षणत्वेनाव्यभिचारे व्यभिचारात्[6] पक्षश्च
दृष्टुमशक्यः । व्यभिचारीपलम्भनिवृत्तिरस्तु । त्वया तु यदव्यभिचारप्रतिपत्तिनिवन्धनं
दर्शनादर्शनमुपवर्णितं तत्पापिकत्वादी व्यभिचाराद् भूमेऽपि नाव्यभिचारनिवन्धनमिति धूमोऽपि
स्वप्नते नाव्याप्तभाजनमिति प्रसक्तम् । -

- अस्मन्मते तु प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामेकत्र कार्यकारणभावसिद्धौ न व्यभिचारसङ्का-
स[म]भवः । तदभावे[28a.1] तु

Samant. In the हेतुमतां विलङ्घयेदिति

न्यायात् न संशयविशाचावसरः । तदेवं भूयोदर्शनादर्शनाभ्यामपि न व्याप्तिरिति[2] ॥

तर्हि सङ्कत् सप्तशालपक्षयोर्वर्शनावर्शनाभ्यां व्याप्तेरित्यत्र इति चतुर्थ एव पक्षोऽस्तु ।
तथा हि कार्यत्वस्य बुद्धिमन्मात्रपूर्वकत्वेनान्वयो घटादी दृष्टः । आकाशादी बुद्धिमत्कारण-
निवृत्तौ कार्यत्वस्य व्यतिरेकः । तत्रच सङ्कटान्वयव्यातिरेक[2]सिद्धौ व्याप्तेः सिद्धत्वात्
कुतोऽनेकान्तिकता ॥

आशान्निधीयते । अत्र बुद्धिमत्कारणकार्यत्वयोरेकत्र प्रतिबन्धः प्रमाणप्रतीतः
स्यात्तदा आकाशादी बुद्धिमत्निवृत्तौ कार्यत्वस्य निवृत्तिरिति युक्तम् । स च प्रतिबन्धः
तादात्म्यैतत्पुनः स्वाभाविकोऽप्यो वा न सिध्यति साधकप्रमाणाभावादित्यनन्तरमेवावहितम् ।
तत्रवाकाशादी बुद्धि[3]मत्निवृत्तिरपि स्यात् । न च कार्यत्वस्य निवृत्तिरिति सन्देह-
विपक्षव्यावृत्तिकत्वावनेकान्तिककार्यत्वम् ।

तत्त्वाकाशस्यास्मन्मते निरूप्यं' इत्यन्मते चासत्त्वम् । तत्कथमतः कार्यत्वव्यतिरेकः
सन्निध्य इति चेत् । उच्यते । ननुकाशो कार्यव्यावृत्तिनामं व्यतिरेकः । किन्तु साध्या-
भावप्रयुक्तः साधनाभावो व्यतिरेकः । स चाकाशे ग्रहीतुमशक्यः । [4] यथा तत्र
बुद्धिमत्कारणनिवृत्तिस्तथा कारणभावस्यापि निवृत्तिः । उक्तस्याभावप्रयुक्तः कार्याभावः
प्रतीयते । येन व्यतिरेकः सिध्यति ॥

ननु सत्यमेवैतत् । यथाकाशे बुद्धिमत्कारणनिवृत्तिस्तथा कारणभावस्यापि तत्र
निवृत्तिर्न बुद्धिमत्कारणव्यतिरेकानुविधायित्वं कार्यत्वस्य निश्चेत् । उच्यते । तथापि घटा-
दौ [5] कार्यत्वस्य बुद्धिमत्तावयवदर्शनादाकाशेऽपि बुद्धिमत्त्वप्रयुक्तः कार्यत्वाभावः प्रतीयते ।
तत्कथं व्यतिरेकासिद्धिरिति चेत् । हन्त घटादावपि न कार्यत्वस्य सत्तामात्रमन्वयः ।
किन्तु साध्यसङ्काशप्रयुक्तः साधनसङ्काशः । स च घटे ग्रहीतुमशक्यः । यथा हि तत्र
बुद्धिमत्त्वस्तथा कटकुड्यादिभावोऽपि । तत् क एवं जानातु किं बुद्धिमत्त्वात् [6] कार्यत्वस्य
भावो यदा कटकुड्यादिभावे भाव इति । तस्मादत्र विशिष्टान्वयव्यतिरेकग्रहणप्रवण-
विशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तम्भावानुसर्तव्यो । यद् वृद्धयोरेव कार्यकारणयोस्तदुत्पत्तिसिद्धावन्वय-
व्यतिरेको सिध्यतः । -

- न च प्रतिबन्धतापकं प्रमाणं स्वप्नेऽप्यस्तीति अनुर्थोऽपि पक्षः क्षतः ॥ तदेवं
बुद्धिमत्कार्यमात्रयोर्व्याप्येरेसिद्धावधिकरणसिद्धान्तं न्यायाकुपादानाद्यभिमतः सर्वतः [21b.1]
पुरुषविशेषः सिध्यतीति प्रत्याशा दुराशयः ॥

यत्नं क्रियासामान्यस्य पक्षधर्मतावशाच्चक्षुर्लक्षणकरणविशेषसिद्धिरिति वृष्टान्तो
रहितः । सोऽपि साध्या [भि]ग्नः । तत्र हि रूपज्ञानान्वयानुपपत्त्या सिद्धस्य कारणान्तरस्यैव
चक्षुरिन्द्रियमिति नामकरणात् । रूपज्ञानजनकत्वातिरिक्तस्य चक्षुर्लक्षणविशेषस्यासिद्ध-
त्वात् । अथ रूपज्ञानजनकत्वमेव चक्षुष्यमुच्यते । भवतु [2] को दोषः । एतदे-
वास्माभिः करणान्तरमुच्यते । तथैव यदि त्वयापि बुद्धिमत्सामान्याध्वयमात्रस्य पुरुष-
विशेष इति नाम क्रियते, तदा नास्माकं काचिद्विप्रतिपत्तिः । परमार्थतो बुद्धिमत्सा-
मान्याश्रये सर्वज्ञत्वादिविशेषश्चक्षुरादिविशेषवत् सिध्यतीति तत्र विषयामहे । उभयोरेपि
वृष्टान्तवाष्टान्तिकयोर्विशेषतापनसा [3] मध्याभावात् ॥

तदयं संक्षेपायः ।

दृश्ये तु साध्ये व्यभिचार एव । दृश्यं न चेन्न व्यभिचारसिद्धिः ।

साधारणत्वादयथा विपक्षसन्देहतः साध्यमतो न सिद्धम् ॥

इतीन्द्रो दत्तजलाश्रयः ॥

इदानीं साधनस्वरूपं निरूप्यते । यदेतन्मेहमन्दरमेदिनीषट्पटादिसाधारणं कार्य-
मात्रं साधनमुपन्यस्तम् । यावदस्य बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानमेकत्र तावदायते ।

1. कारण चेत्तस्यापि कारणनिवृत्तिः Ms.

2. A separate hand adds यस्मिन् [च] सिध्यति तदनुपयोग्य [ध] न्तरा [णि]
सिध्यन्ति सोऽधिकरणसिद्धान्तः । Cf. न्या. सू. 1. 1. 30.

तावत् समकत्वमपुनस्तम् । न च तत् स्वप्नेऽपि प्राप्तेत् शक्यम् । तथा हि कुम्भकार-
व्यापारे सति मूर्तिपण्डाद् घटलक्षणं कार्यमुपलभ्यतां वाम । न तु व्यवहारत् पूर्व[]पट-
वत्कार्यमात्रस्य व्यतिरेकः प्राप्तेत् शक्यः । कुम्भकारव्यतिरेकेऽपि शोषभङ्गादिलक्षणस्य
कार्यस्य मूर्तिपण्डे दर्शनात् । न च ण्डिना[5]भूतं यदुपलभ्यते तत्तस्य कार्यमतिप्रसङ्गात् ।
तृणादिवन्मूर्तिपण्डस्य शोषभङ्गादिकार्यमात्रमपि पक्षोक्तमिति चेत् । किपतां बुद्धि-
मद्व्यतिरेके कार्यमात्रव्यतिरेकस्तथैकत्राणि^१ प्रतिपाद्यतां । येन व्याप्तिरिति तृणा-
दिरिव शोषभङ्गादेरपि बुद्धिमदनुमानं स्यात् । आकाशादिवैयर्थ्यवृष्टान्तस्तु पूर्व प्रतिहृतः ।
बुद्धिमत्पूर्वक[6]त्वस्यैव कारणमात्रपूर्वकत्वस्यापि तत्र सम्भवात् किमपुनः कार्यत्वाभाव
इत्यपरिमानात् ।

एतेन यदुक्तम् । न व्यभिचारोपलम्भात्प्रातिरिक्कशोषपरिपागेन^२ घटादीना-
मभूत्वाभावनादन्वयस्य विशेषमुपलक्षयामो यत्तिष्ठं पुनश्च पूर्वकत्वं व्यवस्थापयाम इति ।
तदपि प्रतिबुद्धम् । कुम्भकाराद्यभावेऽपि मूर्तिपण्डादौ शोषभङ्गादिकार्यदर्शनादभूत्वा-
[29a.1] भाव-लक्षणस्य कार्यमात्रस्य व्यतिरेकातिद्वेष्यान्तेरभावत् ।

ननु यदि कार्यत्वमात्रस्य न बुद्धिमता प्रत्यक्षतो व्याप्तिग्रहः व्यतिरेकाभावत् ।
त्वयापि तर्हि कथं कृतकत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तिरवधार्यते इति चेत् । अनपेक्षान्वयन-
विपर्ययवाचकप्रमाणत्वमिति क्रमः । तत्त्वात्तदुपपत्तिरनुसृत्यैव कृतकत्वस्य विवक्षा व्यतिरेकं
साधयति । न च त्वया विपर्य[2]यवाचकप्रमाणमभिप्रातुं शक्यत इति प्रागेव प्रति-
पादितम् । तन्निश्चयविपर्ययव्यावृत्तिकत्वावनेकान्तिकमिदं कार्यत्वमात्रम् ।

एतेन यदेतत् नैयायिकानां व्याप्तिपरिहारविग्रहवन्म् । इह खलु द्वे कार्यत्वे । कार्य-
मात्रम् । विशिष्टञ्च । तत्राद्यस्य प्रतिबन्धासिद्धेरनैकान्तिकत्वम् । विशिष्टस्य
भूधरादिसम्भवादसिद्धत्वमिति । तदत[3]ङ्गत्वं । कार्यत्वमात्रस्यैव प्रतिबन्धोप-
पादनात् ।-

- अत्रोक्तं विशिष्टं कार्यत्वमिति । कोवृत्तं पुनस्तदिति वक्तव्यम् । अत्र यत्कार्यं
पुनरावृत्त्यव्यतिरेकानुविधापितत्वा तत्पूर्वकमुपलब्धम् । यद्व्यतिरेकियादीनामपि कृतबुद्धि-
वत्त्वत्वे तत्कार्यं सकलप्रासादाद्यनुगतं भूधरादिव्यावृत्तं विशिष्टमित्यभिधीयते । तदनुम्बरम् ।
विकल्पानुपपत्तेः ।

तथा चाह शंकरः । कृतबुद्धिः किं साध्यबुद्धिः किं वा साधनबुद्धिः । साध्य-
बुद्धिरपि यदि गृहीतव्याप्तिकस्य, सा भवत्येव । अथागृहीतव्याप्तिकस्य । किमन्यत्रापि
सा भवन्ती वृद्धा । अत्र साधनबुद्धिः । तर्हि स्वोपगमविरोधः । सर्वस्य भावस्य
कृतकत्वोपगमादिति ।

वाचस्पतिः पुनरत्राह^३ । इदमत्र निपुणतरं निरु[5]पयतु भवान् । किं बुद्धिमदन्वय-
व्यतिरेकानुविधानं विशेषः । आहोस्ति तद्वर्णनं सर्वथाविषु नास्तीत्यभिधीयते । यदि

पूर्वकः कल्पः स बुद्धिमद्वेतुत्वं तनुभुवनदीनामातिष्ठमानैरभ्युपेयत एव । नहि कारणं कार्याननुविहितभावाभावमगो वस्त्यहोकात् । अथ तद्वर्तनमिति चरमः फलः । न तर्हि किमा[6] दर्शनः कृतबुद्धिस्तम्भः । य एव हि घटोऽनेन बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधाधी दृष्टः । स एव कार्यो न तु विपणितर्था । तज्जातीयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनावदृष्टान्त्यप्यतिरेकानुविधानमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । ह्यतोऽप्यतिमद्व्यतिरेकबुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधाधीति व्यन्यदपि तनुभुवनदीनां तथा भवन्न दण्डेन पराभ्य[29b.1] घटजातीयमनुत्पत्तिमद्वुद्धिमात्पूर्वकमिति चेत् । ननु प्रासादादि तद्वेतुत्वं न भवेत् । अथतज्जातीयत्वात् । अथ यज्जातीयमन्वयव्यतिरेकानुविधाधि दृष्टम्, तज्जातीयमेवादृष्टान्त्यप्यतिरेकमपि तद्वेतुत्वं । तत् किं कार्यजातीयं प्रासादादि बुद्धिमद्वेतुत्वं न दृष्टम् । येनोत्पत्तिमत्तनुभुवनादिकथा न स्यात् । न ह्यनु तज्जातीयत्वे कश्चिद्विशेष इति ॥

विनोक्तस्याह भव[2] तु वा कश्चिन्निरूपितरूपो विशेषः । किं पुनरनेन विशेषं प्रतिपादयतामिदमेतत् । किं कार्यत्वात्मावस्थासिद्धत्वं । अथ कार्यविशेषस्य । अथ कार्यमात्रस्य बुद्धिमत्कर्तृव्यभिचारः । अथ साध्यदृष्टान्तयोर्वैधर्म्यमात्रम् । किं चातः । यदि तावत् कार्यत्वात्मावस्थासिद्धत्वं । तज्जातिः । विद्वन्भरादिष्वपि कारणव्यापारजन्यत्वस्यो[3] भवसिद्धत्वात् । अथ कार्यविशेषस्य कुम्भादिर्वर्तितः पक्षोऽसिद्धिरभिधीयते । तथा न कश्चिदत्र सतिविशेषस्य हेतुत्वेनानुपादानात् । यदि कार्यत्वात्मावस्था कर्तृव्यभिचारः प्रतिपादयितुमिष्टः । स न ज्ञायो विषयोऽदर्शनात् । नृपादेव पक्षीकृतत्वात् । शकुमात्रस्य सर्वेषां निश्चितत्वात् । सन्निधयव्यतिरेकित्वं वैप[4] यिकानां निरनुषोक्तानुषोक्तो बोधानामवोक्तान्वनं निग्रहस्थानमिति तु प्रतिपादितम् । तथापि बाधकप्रमाणान्यभिहितान्येव । तस्मात् प्रतिवन्धासिद्धेः सर्वत्र व्यभिचाराशङ्का । अथ साध्यदृष्टान्तयोर्वैधर्म्यमात्रम् । तत्र तस्य सर्वत्र भुजभावत् । यदि साध्यदृष्टान्तयोर्वैधर्म्यमात्रात् साध्यासिद्धिः । विधूतेश्वानीमनुमानचार्तापि निकुञ्जमहावसथोरपि घूमयस्त्वेऽपि कथञ्चिद् वैधर्म्योपपत्तेरिति सकलं परिकाञ्चयेदिति ।

तदयमत्र संक्षेपार्थः । यस्तावत् कार्यत्वात् तदेवोक्तेन केन प्रतिवन्धासिद्धेर्भूदरादिषु दृष्टं पुरुषमनुभवत्यतिव्यस्माकनभिमतसाध्यसिद्धिपपक्षेति किमस्माकमधिकचित्तपेक्षद्वीष्टराधाशु[6] वर्तं विशिष्टकार्यत्वं । तदेव तु नास्तीति पुनरितरेण प्रतिपादितमिति । तदपि सर्वमनवयवमेव । तथा हि कार्यत्वमात्रस्य तावदुक्तेन केन व्यापत्तेरसिद्धत्वादर्शनातिव्यवधानाभावं । यच्च विशिष्टकार्यत्वं विकल्प्य द्रवितं तस्यास्मानिरनभ्युपगतत्वात् तद्वृत्त्याय प्रवन्धः प्रघातकफलः । नहि कार्यत्वं द्विविधमभिमतम् । एकं सर्वकार्यानुगतम् । (30a.1) अथर्वं सर्वताविद्यामृतं षट्पटप्रासादाद्यनुयायीति ।

किन्तु कार्यमनेकजातीयकम् । तत्र यदि नाम पटस्य प्रास्तादादिभिः सह वस्तुत्वसंस्थान-
विशेषयोगित्वकार्यत्वादिभिर्धर्मैः सज्जतीयत्वमस्ति । तत्रापि न तान् धर्मान् बुद्धिमत्पूर्वकानधि-
गच्छन्ति व्यवहारिकं प्रत्यक्षम् । कार्यत्वादीनां बुद्धिमत्त्वतिरेकानुविधानाभावात् । तत्कर्षं
प्रास्तावपर्वतादिव बुद्धिमत्त्वाद् [2] विवर्शनाद् बुद्धिमदनुमानमस्तु । किन्तु यस्मैव घटजालीय-
कार्यवकस्य व्यतिरेकसिद्धिस्तस्य बुद्धिमद्व्यागतत्वं प्रत्यक्षतः सिद्धमित्युक्तम् । तेन देश-
कालान्तरे घटजालीयादेव बुद्धिमदनुमानम् । यथा तु प्रास्तावजालीयकमपि बुद्धिमद्वेतुक-
मेकत्र पृथक्पृथक्पर्वतं तदा तज्जालीयादपि बुद्धिमत्सिद्धिः । एवं तज्जालीयतरा[3] वीथ-
रुचनशकटपटकेपुरप्रभृतेः कार्यत्वाद् बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन पृथक् पृथक्प्रधारिताद् बुद्धिमदनु-
मानमनवद्यम् ।

अमुमेवार्थमभिसम्प्रदायाचार्यपारंरभिहितम् ।

सिद्धं यावदधिष्ठानभावाभावावृत्तिमत् ।

सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद् यवनमूषयेते ॥

[प्र. वा. II. 12] ॥

इति । एवं घटपटपर्वतादीनां कार्यत्ववस्तुत्वादिभिर्धर्मैः [4] यैः सज्जतीयत्वेऽपि अत्रान्तरे घट-
पटपर्वतत्वादिजातिभेदमादाय लोकस्य व्याप्तिग्राहकं प्रत्यक्षं प्रवर्तत इति दर्शयितुं संव्यवहार-
प्रणयनपुरुषबुद्धयपेक्षया यदुशनावक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिर्न्यक्तीत्युक्तम् । न तु शास्त्र-
वरजस्यबुद्धिपुरुषापेक्षया । तथा हि शास्त्रसंस्काररहितस्य व्यवहारप्रणयनस्य [5] पुरुषस्य
देवकुलजातीयकं पुरुषपूर्वकतयावधारितयतो नगराद्यं प्रविष्टस्य पर्वतदेवकुलपर्वतयोः तयोर्हो-
दोरप्यक्रियादर्शिनोऽपि देवकुले कृतबुद्धिर्भवति न पर्वते । तदनयोर्देवकुलपर्वतयोः कार्य-
त्वादिना एकजातित्वेऽपि कृतबुद्धिभावाभावा न तयोः पर्वतदेवकुलत्वलक्षणावान्तर[6] जाति-
भेदमनवस्थाप्य स्थातुं प्रभवतः । जातिभेदे च सिद्धे देवकुलजातीये व्याप्तेर्ग्रहणात् न
पर्वतजालीयस्य, न च प्रास्तावजालीयस्य व्याप्तिरिति सिद्धिरिति । न ततो बुद्धिमदनुमानम् ।
यदा तु प्रास्तावस्यापि पृथग् व्याप्तिग्रहः तदा तज्जालीयादपि बुद्धिमदनुमानमस्तु । न क्षिति-
धराविजातीयस्य स्वप्नेऽपि व्याप्तिग्रहः । कीडापर्वतादेर्नानमात्रा[30b.1] भेदेऽपि पर्वता-
दिभिरेकान्ततो निरास्यकृपणात् ॥ यच्च पृष्ठं कोऽयं कृतबुद्धिरित्यादि । तत्र कृति-
साध्यबुद्धिरेवेति शून्यः । यच्चत्रोक्तं साध्यबुद्धिरपि यदि गृहीतव्याप्तिकस्य सा भवत्येव ।
अथगृहीतव्याप्तिकस्य किमन्यथापि सा भवन्ती दृष्टेति । -

— अथोच्यते । गृहीतव्याप्तिकस्यानुमानं भवति, अगृहीतव्याप्तिकस्य न
भवतीत्यत्रास्माकं न काचिद्विप्रतिपत्तिः । कोऽयं गु[2] गृहीतव्याप्तिकोऽस्मिन् विषये न
सम्भवतीति शून्यः । उक्तक्रमेण व्यतिरेकसिद्धेर्व्यवहारिकप्रत्यक्षेण कार्यत्वस्य व्याप्तिरवा-
निदमयात् । तस्मादवान्तरजातिभेदप्रसिद्धयै व्यवहारिकगुणत्वपेक्षानेवत्या बुद्धेर्भावाभावा-
वृत्ती । जातिभेदे च प्रयोजनं पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

यस्यैव निपुणमन्येन आनयतिना कथितं [3] तत् किं कार्यजातीयं प्रास्तादादि
बुद्धिमद्वेतुकं न दृष्टं येनोत्पत्तिमत्तनुभुवनानि तथा न स्यात् । न अस्तु तज्जालीयकत्वे

कश्चिद्विशेष इति । तद्वत्तत्त्वम् । तथा हि भवतु प्रासादपर्वतादीनां कार्यसाधनां
साक्षात्पश्यम् । तत्तु न व्यवहारिकप्रत्यक्षेण बुद्धिमद्भ्याप्तं प्रत्येतुं शक्यम् । स्वाप्ति-
ग्रहणसमये दृष्टान्ते बुद्धिमदभावः[4] प्रयुक्तस्य कार्यमात्रव्यतिरेकस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

तदर्थं संक्षेपायः । कार्यत्वमात्रस्याव्यतिरेकादव्याप्तस्यागमकत्वम् । अत्रान्तरं तु
घटप्रासादाद्विज्ञाधारणं कार्यत्वमात्रमस्माभिरपि न स्वीकृतमेव । यथा तु घटत्ववद्व्यतिरेक-
प्रतिस्विकानेकजातिपुरस्कारेण प्रतिष्ठानुमानव्यवस्था । सा चानवच्छिन्नम्[5] स्थापितेति ।

सम्प्रति साध्यतायां विचार्यते । ननु याविना साधने सम्पन्नस्य तद्वृत्तयोपपत्त्यात्म-
पास्य साध्यस्वरूपविशेषणं नाम नैवाधिकमते निरनुषंगोऽप्यनुयोगः । सीगतमते स्वदोषो-
द्भूतत्वं निग्रहस्थानमिति चेत् । तदेतज्जातमजल्पितम् । तथा हि साध्यस्वरूपेऽपरिनिष्ठिते
तदनुसारिणी पक्षार्थः[6] पक्षविषयव्यवस्था कृतः । तद्वत्सिद्धौ चासिद्धतादयो दोषाः पक्ष-
धर्मतादयश्च गुणा न व्यवस्थिता इत्युक्तम् । नेदानीं हेतोर्वैयर्थ्यं कर्तेति मूलेन प्रति-
धादिना स्थापयम् । तस्माद्धेतुदोषोपपत्त्यासाधयेवं साध्यनिश्चितिरित्यपमेव बाधो स्वमते
निरनुषंगोऽप्यनुयोगवृत्तयेन निग्रहस्थानेन निवृत्त इति किमत्र निबन्धेन ।

यदेतत् कार्य[31a.1]त्वं साधनं किमनेन विद्वत्स्य बुद्धिमन्मात्रपूर्वकत्वं साध्यते ।
आहोस्त्विकत्वविभूतत्वं सर्वज्ञत्वनिष्पत्त्यादिगुणविशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकत्वम् । प्रथमपक्षे सिद्ध-
साधनम् । द्वितीये तु व्याप्तेरभावादनैकान्तिकता ।

ननु सामान्येन व्याप्ती प्रतीत्यायामपि पक्षधर्मतावलम्ब्य विशेषसिद्धिः यथाप्ये-
पर्वतायोगव्यवच्छेदादिसिद्धिः । अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदः । अनुमानद्वयो[2] ह्येवं
जल्पति ।

¹ अनुमानं ब्रूवद्भेदस्मिन् निमग्ना वादिवन्तिनः ।

विशेषेऽनुमानभावः । सामान्ये सिद्धसाध्यता ॥

अत्रोच्यते । सिध्यत्येव पक्षधर्मतावलम्ब्य विशेषः । न तु सर्वः । येन हि
विना ²वक्ष्य[3] साधनं गोचरयते । त विशेषः सिध्यतु । यथा ब्रह्मेत्येव पर्यवर्तितादि-
विशेषो न पञ्चवर्णशिलाकलायकमनीयः । न[3] च गिरीणां तरुणां कार्यत्वं कर्तुरेकत्व-
विभूतत्वं सर्वज्ञत्ववैयर्थ्यमन्तरेण नोपपद्यते । तद्विदरेण्यपि दर्शयन् । तस्मात्

पक्षायोऽप्यवच्छेदमेवमात्रे न³ वृत्तम् ।

इद्वत्सिद्धयन्मयाभावादितिरिक्ते तु वृत्तम् ॥

यद्येवं⁴ स्वरूपोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञ एव कर्ता साध्यते । स्वरूपमिह
च वृत्तयुक्तं कार्यम्⁵ । उपादानमिह परमाणुजाति च[4] तुष्टयम् । उपकरणं समस्तश्रेयस-

1. अनुमानं⁰ Ms.

2. पक्षाय⁰ Ms.

3. भेदमात्रे भेदेन Ms.

4. स्वरूपो added later.

5. स्वरूप...कार्यं added later.

समवायिधर्माभिर्मा । सम्प्रदानं क्षेत्रज्ञाः । यानयं भगवान् स्वकर्मभिर[भि]प्रति ।
प्रयोजनं सुखदुःखोपभोगः क्षेत्रज्ञानाम् । एवमभूते बुद्धिमति साध्ये कुतः सिद्धसाधनम् ।
न चाध्याप्तिः । कुलालवृष्टान्तेन उपादानाद्यभिज्ञस्य सम्भवात् ।

तथा च वाचस्पतिः प्रमाणवति ।

विद्या[5]वाध्यासितास्तनुगिरिसागरादयः उपादानाद्यभिज्ञकर्तृकाः । कार्यत्वात् ।

यद्यत्कार्यं तत्तदुपादानाद्यभिज्ञकर्तृकम् । यथा प्रसादादिव ।

तथा च विद्यावाध्यासितास्तत्त्वादयः ।

तस्मात्तथेति ।

एवमतः साधनादुपादानाद्यभिज्ञकर्तृमात्रं प्रसाध्य तस्य सर्वज्ञत्वसाधनाय वाचस्पतिरैव¹
पुनरपीवमाह । भवतु ता[6]दनुपादानाद्यभिज्ञकर्तृमात्रसिद्धिः । पारिशेष्यात् तु व्यतिरेकि-
द्वितीयानान्दोऽनुमानाद्विशेषसिद्धिः । तथा हि ।

तनुभूवनाद्युपादानाद्यभिज्ञः कर्ता नाऽनित्यासर्वविषयबुद्धिमान् ।

तत्कर्तृतादुपादानाद्यनभिज्ञत्वप्रसङ्गात् ।

नह्येवम्विषयस्तदुपादानाद्यभिज्ञो यथाऽस्मदादिः² ।

तदुपादानाद्यभिज्ञश्चायम् ।

त[31b.1]स्मात्तथेति ॥

नो खलु परमाणुभेदान् क्षेत्रज्ञसमवायिनश्च कर्माशयभेदानपरिमेयानन्यः शक्तो ज्ञानुभूते
सादृशीश्वरादिति ।

अत्रोच्यते । यावन्ति दृष्टयुक्तानि भिन्नदेशकालस्वभावाणि कार्याणि सन्ति तेषु
सर्वेष्वेव किमेक एव बुद्धिमान् व्याप्तिरिति । अनेको वा । यथा स्वस्वविषयमात्रोपादानादि-
भेदिनः परस्परव्यापारानभिज्ञा भिन्नदेशकाल[2]स्वभावाः प्रतिदृष्टयुक्तमन्यान्य एव बुद्धि-
मान्तो व्याप्तिरिति इति त्रयः पक्षाः ।

न तावत् प्रथम पक्षः । देशकालस्वभावभिन्नानां सर्वेषां दृष्टयुक्तानां कर्तुरेकत्वासिद्धेः ।
यच्चैकत्वसाधनाय कार्यसिद्धाविशेषादित्याद्यपि साधनम् एवमेतत् तदवसङ्गतम् । धूमसिद्ध्या-
विशेषेऽपि ह्यग्नेरनेकत्ववत्³ । तत्रापि तच्छङ्खुतासम्भवात् । [3]³ सदिति सिद्धाविशेषादिति
तु दृष्टान्तोऽस्मान् प्रार्थसिद्ध एव । तस्मात् यथा यथा नानावत्साधनाय प्रसाधनं यत्तद्वत्⁴
तथा त्वयाप्येकत्वसाधनाय साधनमभिधानीयम् ।

अथ मध्यमेऽनेकत्वसाधनाभावादेकत्वसिद्धिरिति । यद्येकमेकत्वसाधनाभावादेकत्वमेव
किं नावयच्छसि ।

यद्व्युक्तम्⁵ । एकत्वे तु न प्रमाणा[4]न्तरमन्येष्टस्वमेकस्य कर्तुरभावे वस्तुनां
व्यावृत्तमनसाभिरादि । तदपि चिन्त्यताम् । बहुभिः करणे युगपत्कार्यान्तुत्पत्तिरिति किं

1. Cf. ता. टी. p. 956. 2. दावे: Ms.

3. वै. सु. I. ii. 17.

4. १. ३२, ५३

5. १. ३२, ५३

6. १. ३२, ५३

निप्रदेशकालानां कार्याणामनुत्पत्तिविधयः । एकस्यैव वा महाव्ययिनः कतिपयदादि-
रूपस्य । तत्र एकस्मिन्पि कार्यं बहुभिः कर्मै उत्पत्तिविरोधि[नं] न पाशयः । बहूनां
परस्पर[5]रं वेगमन्यमानाभावात् । परस्परव्याघातपुण्यत्वयोद्धिचिद्व्यतिरेकस्यापि विरोधस्यासम्भवात् ।
पुण्यत्वं हि अपुण्यत्वेन विरुद्धम् + नतु परस्परव्याघातेन । -

ये स्वतन्त्रदेशकालस्वभावभेदभिन्नास्तेषु सुतरामेवानेकव्यापारनिषेधोऽसम्भवीति द्विती-
येति पक्षो व्युत्सक्तः । न च कर्तुरेकत्वेन दृष्टा व्याप्तिरिति[6] + [6] अनेकेनापि
स्वतन्त्रेण स्वस्वप्रधीतनाभिना ग्रामप्रविष्टहरिणादिमारणेककार्यदर्शनात् । तस्यापि पक्षो-
करणे एककर्तृपूर्वकाभिमतस्यापि पक्षीकरणे व्याघातकर्तृपूर्वकत्वमस्तु । तदेवं न सर्वव्यप-
कानां कर्तुरेकत्वमिति[7] । तथा चोक्तम् ।

एककर्तृत्वं सिद्धौ तु सर्वज्ञत्वं किमाश्वयम्¹ ।

यतएव द्वितीयोऽपि पक्षः लीयः + सर्वेषु द्व्यणुकेष्वेकस्यापि कर्तुरप्रवृत्तौ बहूनां सुतरा-
नप्रवृत्तेः ।

सूत्रेण[32a.1]स्तु पक्षो यदि भवेत् तदा स्वस्वव्यापारविषयमात्रोपादानाद्य-
भित्त्येवैति नैकः कश्चित् सर्वज्ञः सिध्यति । न च ज्ञान-सत्तामात्रेण कतिपयान्तीन्द्रिय-
वर्णनम् । सर्वार्थग्रहणं येन तदभेदात् प्रस्तुतपरमायुक्तं सर्वस्वेवाविज्ञेयं ग्रहणात् सर्वज्ञता
स्यात् । अनुमानतो हि कतिपयतीन्द्रियदर्शने सिद्धेऽपीश्वरस्य तत्कारणयोगित्वं निश्ची-
यते । नतु ज्ञानसत्तामात्रेण प्रकारात्तरेवेति निश्चय इति कुतः सर्वज्ञता ।

नन्वतीन्द्रियं परमाध्यादिकं जानतो न कथं सर्वज्ञमिति चेत् । तत् किमिदानी-
मसंबन्धित्येवतीन्द्रियदर्शनमात्रेण सर्वज्ञतावस्थायाः । एकमेवेति चेत् । हस्तं यदि नाम
न्यायविहृतेन त्वया ईदृशो हस्तसमारचितः सर्वज्ञः परिभाषितस्तथाप्यन्वेष्टामवारदुरधे[3]
शकलवर्तिना द्व्यणुकादीनामुपादानादिषु अनुग्राह्यप्रत्यक्ष परमपुरुषार्थविहितो वा लोकः
प्राप्यतिर्ह्येव नास्य सर्वज्ञत्वमनुमन्यते । -

— अस्माकन्तु नातीन्द्रियदर्शनात् प्रत्येकः । एवं च कर्तुरेकत्वासिद्धौ व्याप्तिरेकस्य
हेतुरसमर्थः + विषयेवायेकस्य कर्तुरसिद्धौ तदुपादानाद्यभिनभावस्यासिद्धत्वात् । यश्च यन्मात्र[4]
कारः स तन्मात्रोपादानाद्यभिनो भवन् सर्वज्ञः + अनेकावधेयापि उपादानाद्यभिज्ञ-
सामान्यस्य चरितार्थत्वात् । तदेवमुपादानाद्यभिनपुण्यमावसिद्धादपि नैकत्वसर्वज्ञत्ववि-
विश्लष्टपुरुषविशेषमिति[5] । पुण्यमात्रे च सिद्धसाधनमुक्तम् । बुद्धिमन्मात्रपूर्वकतामिच्छ-
तामुपादानाद्यभिनबुद्धिमात्रपूर्वकत्वे सा[5]प्ये कथं सिद्धसाधनमिति चेत् । न तदभेदात्
सिद्धसाध्यताया अनित्यत्वात् । केवलमसिद्धोद्धारैऽभिमत² विशेषे सिद्धेऽपि नैवाधिकस्यापि
नाभिमतसिद्धिरिति सूचः ।

सौगतस्य तावदतिष्ठति[6]इति चेत् । न स्वाभिमतसाध्यसाधनेनैव हि पर-
स्यामिष्टमपि साधनीयम् । अन्यथा मातृशोकस्मरणादिनापि तदमिष्टमिति[7] इवाविति ।

1. तथा....किमाश्वयम् marginal addition, separate hand.

2. केवलमसिद्धोद्धारमि Ms.

अशोहसिद्धिः

[32b1] अशोहशब्दार्थे¹ निरुच्यते । ननु कोऽयमशोहो नाम । किमिव² मन्वत्प्रमादशोहोते । अस्माद् वाज्यव³शोहोते । अस्मिन् वाज्यवशोहात् इति व्युत्पत्त्या विज्ञातिव्यावृत्तं बाह्यमेव विवक्षितम् । बृह्वाकारो वा । यदि वा अशोहनमशोह इत्यव्ययव्यावृत्तिमात्रं इति अयः पक्षाः ।

न तावदादिमौ पक्षौ । अशोहनस्यापि विधेरेव विवक्षितत्वात् । अतिमोऽप्यसंगतः । प्रतीति-
बाधितत्वात् । तथा हि परंतोद्देशे यद्विररतीति शाब्दी प्रतीतिविधिरूपमेवोक्तिलक्षणी लभ्यते ।
नान्विग्नं भवतीति निवृत्तिमात्रमाश्रयन्ती । यच्च प्रत्यक्षबाधितं न तत्र साधनान्तरावकाश
इत्यतिप्रसिद्धम् ।

अथ यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः । तथापि निवृत्तपदार्थोत्प्लेख एव निवृ-
त्त्युत्प्लेखः । न ह्यनन्तर्भावितविशेषणप्रतीतिविशिष्टप्रतीतिः । ततो यथा सामान्यमहं प्रत्ये-
मीति विकल्पाभावेऽपि साधारणाकारपरि⁴स्फुरणाद् विकल्पबुद्धिः सामान्यबुद्धिः परेषां, तथा
निवृत्ति⁵प्रत्यवाक्षित्या निवृत्तिबुद्धिरशोहप्रतीतिव्यवहारमातनोतीति चेत् ।

ननु साधारणाकारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था, तत् किमावाह-
मस्फुरवभावाकारे चेत्तसि⁶निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः । ततो निवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकारा-
भावेऽपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात् को नाम निवृत्तिप्रतीति⁷स्थितिमपनयेत् । अन्यथा-
ऽसति प्रतिभासे तत्प्रतीतिव्यवहृतिरिति यवाकारेऽपि चेत्तसि नुरगबोध इत्यस्तु ।

अथ विशेषणतया अस्तभूता निवृत्तिप्रतीतिरित्युक्तम् । तथापि यद्यनवापोह इतीदृश-
कारो विकल्पस्तदा विशेषणतया तदनुप्रवेशो भवतु किन्तु गौरिति प्रतीतिः । तदा न सतोऽपि
निवृत्तिलक्षणस्य विशेषणस्य तत्रानुक्तत्वात् कथं तत्प्रतीतिव्यवस्था ।

अथैवं मतिः । यद् विधिरूपं स्फुरितं तस्य पराशोहोऽप्यस्तीति तत्प्रतीतिरुच्यते । तथापि⁸
सम्बन्धवाग्रमशोहस्य । विधिरैव⁹ सत्त्वान्निर्भाति । अपि चैवमप्यक्षस्थान्यशोहविधयस्य-
मनिवार्यम् । विशेषतो विकल्पदेकव्यावृत्तोत्प्लेखनोऽसितान्यव्यावृत्तमोक्षमाणस्य । तस्माद्दि-
व्याकारावग्रहावग्रहशब्द विकल्पस्यापि विधिविधयस्यैव नाव्यापोहविव्यवस्थमिति कथम् [33a]
पोहः शब्दार्थो धुप्यते ।

1. अशोहः शब्दा S.	2. यद् ⁸ omitted T.	3. मन्वद् omitted T.
4. परि omitted T.	5. निवृत्त ⁵ T.	6. निवृत्त T.
7. प्रतीति omitted S.	8. तथापि S.	9. विधे ⁹ T.

अवाभिधीयते । नास्माभिरपोहशब्देन विधिरैव केवलोऽभिप्रेतः । नाप्यप्यध्यावृत्तिमात्रम् । किन्त्वप्यपोहविशिष्टो विधिः शब्दानामर्थः । ततश्च न प्रत्येकपक्षोत्तिपातिदोषावकाशः ।

यत्तु गोः प्रतीती न तदास्मापरत्नमेति सामर्थ्यादपोहः पश्चाद्विधीयत इति विधिविधानं मतम् । अन्वापोहप्रतीती वा सामर्थ्यादप्यपोहोऽवधार्यते इति प्रतिषेधविधानं मतम् । तदनुम्बरम् ।

प्राथमिकत्वापि प्रतिपत्ति¹कमादर्शनात् । न हि विधिं प्रतिपद्य कश्चिद्वर्थापत्तितः पश्चादपोह²मवगच्छति । अपोहं वा प्रतिपद्यान्वापोहम् । तस्माद् गोः प्रतिपत्तिरित्यन्वापोहप्रतिपत्तिरुच्यते । यद्यपि आन्वापोहशब्दानुल्लेख उक्तस्तथापि नाप्रतिपत्ति³रेव विशेषणभूतस्यान्वापोहस्य । अगवापोह एव गोशब्दस्य निवेदितत्वात् । यथा नीलोत्पले निवेदितादिश्वीवरशब्दाग्रीतोत्पलप्रतीती तत्काल एव नीलिमस्फुरणमनिवार्य तथा गोशब्दावध्यगवापोहे निवेदिताद् गोप्रतीती तुल्यकालमेव विशेषणत्वाद्गो⁴पोहस्फुरणमनिवार्यम् । यथा प्रत्यक्षस्य प्रसङ्ग एवाभावग्रहणमभावविकल्पोत्पादनशक्तिरेव तथा विधिविकल्पालामपि तदनुकृपानुष्ठानवान⁵शक्तिरेवाभावग्रहणमभिधीयते । पूर्ववत्तत्कृपाभावग्रहणं तु नियतस्वरूपसन्वेदनमुभयोरविशिष्टम् । अन्यथा यदि शब्दादर्थप्रतिपत्तिकाले कलितो न परापोहः कथमप्यपरिहारेण प्रवृत्तिः । ततो गां वधानेति चोदितोऽवादीमपि बध्नीयात् ।

यदप्यबोचद् वाच्यता⁷ जातिवत्यो व्यक्तयो विकल्पानां शब्दानां च गोचरः । तासां च तद्वृत्तीनां रूपमतज्जातीयपरावृत्तिमित्यतस्तदवगतैर्न गां वधानेति चोदितोऽवादीम⁸ बध्नीयते । तदप्यनेनैव निरस्तम् । यतो जातेरधिकायाः प्रक्षेपेऽपि व्यक्तीनां रूपमतज्जातीयपरावृत्तये⁹ चेत्, तदा तेनैव रूपेण शब्दविकल्पयोर्विधयोभवन्तीनां रूपमतद्वधावृत्तिपरिहारः ।

अथ न¹⁰विज्ञातोपपत्त्यावृत्तं व्यक्तरूपं तथाप्रतीतं वा तदा जातिप्रसाद एव इति रूपमर्थतोऽपि तदवगतिरित्युक्तप्रामाण्यम् ।

अथ जातिबलादेवाप्यतोऽप्यावृत्तम् । भवतु जातिबलात्¹¹ स्वहेतुपरम्पराबलाद् वाप्यव्यावृत्तम् । उभयवापि व्यावृत्तप्रतिपत्ती अपावृत्तिप्रतिपत्तिरसंशयेव ।

न चागवा बोधे गोशब्दसङ्केतविधायन्योन्या[33b]श्वबोधः । सामान्ये तद्वति वा संकेतेऽपि तद्व्यावकाशात् । न हि सामान्यं नाम सामान्यमात्रमभिप्रेतम् । तुरगेऽपि गोशब्दसंकेतप्रसङ्गात् । किन्तु गोत्वम् । तावता च स एव बोधः । यथाविपरिज्ञाने गोत्वसामान्यापरिज्ञानात् । गोत्वसामान्यापरिज्ञाने गोशब्दवाध्यापरिज्ञानात् ।

1. प्रतीतिक्रमा T.	2. दर्शनम् S.	3. प्रतीति ⁰ T.
4. निवेदितात्वाद् T.	5. गोऽ ⁰ omitted T.	6. दान omitted T.
7. ना, टी, p. 684.	8. अश्ववादीन् T.	9. व्यावृत्त T.
10. विज्ञातित्या T.	11. देवा...जातिबलात् omitted T.	

तस्मादेकविण्शदशनपूर्वको यः सर्वव्यक्तिसाधारण इव बहिरध्यस्तो विकल्पबुद्ध्याकारः
तत्राद्यं गौरिति संकेतकरणे नेतरेतराश्रयदोषः ।

अभिमतं च गौशब्दप्रवृत्तावगोशब्देन शेषस्याप्यभिधानमुचितम् । न चान्यापोडा^१
भ्यामपोहोविरोधो विशेष्यविशेष्यभाव अतिर्था परस्परव्यवच्छेदाभावात् । सामानाधिकरण्य-
सङ्क्रायात् । भूतलघटाभावश्च । स्वाभावेन हि विरोधो न पराभावेनेत्यावालप्रसिद्धम् ।
एव^२ मन्थाः शुद्धमनुपतिष्ठत इत्यप्रत्ययपोहो मन्थत एव । अप्रकृत-^३
मन्थान्तरापेक्षया एव एव शुद्धमनुपतिष्ठत इत्यप्रत्ययपोहो मन्थत एव । अप्रकृत-^४
वाभावावुपतिष्ठत एव । सार्वभूतादिव्यवच्छेदेन मन्था एवेति प्रतिपदं व्यवच्छेदस्य सुल-
भत्वात् । तस्मादपोहधर्मगो विधिरूपस्य शब्दावगतिः । पुण्डरीकशब्दादिव इवेति न विधि-
व्यवच्छेदस्य पक्षस्य ।

यद्येवं विधिरैव शब्दार्थो वक्तुमुचितः कथमपोहो गीयत इति चेत् । उक्तमत्रापोहशब्दे-
नान्यवपोहविशिष्टो विधिरुच्यते । तत्र विधौ प्रतीयमाने विशेषणतया तुल्यकालमन्यापोहप्रती-
तिरिति ।^५

न चैवं प्रत्यक्षस्याप्यपोहविवक्षितव्यवस्था कर्तुमुचिता । तस्य शब्द^६प्रत्ययदेव वस्तु-
विवक्षिते विवादाभावात् । विधिशब्देन च^७ यथाव्यवसायमतद्रूपपरावृत्तो बाह्योऽर्थोभिमतः ।
यथाप्रतिभासं बुद्ध्याकारश्च । तत्र बाह्योऽर्थोऽध्यवसायादेव शब्दवाच्यो व्यव-
स्थाप्यते । न स्वतन्त्रपरिस्फूर्त्या । प्रत्यक्षवद्देशकतावस्थानियतप्रत्यक्षतत्त्वतः स्वतन्त्रास्फुर-
णात् । अञ्छात्वम् *San. II. 25*

शब्देनाध्यापृताक्षरं बुद्ध्यावप्रतिभासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव

इति । इन्द्रियशब्दस्वभावोपायभेदादेकस्यैवार्थस्य^८ प्रतिभासभेद इति चेत् ।^९ अत्राप्युक्तम् ।

आलो नामाधयोऽन्याप्यः चेतसान्तस्य वस्तुतः ।

एकस्यैव कुतो रूपं भिन्नाकारावभासि सत् ॥

[प्र. वा. II. 2. 235]

नहि स्पष्टास्पष्टे द्वे रूपे परस्परविरुद्धे एकस्य वस्तुनः सतः । यत्^{१०} एकैकेन्द्रियबुद्धौ प्रति-
भासेताम्येन विकल्पे । तथा [34a] सति वस्तुन एव भेदप्रगतेः । नहि स्वरूपभेदा-
वपरो वस्तुभेदः । न च प्रतिभासभेदादपरः स्वरूपभेदः । अन्यथा त्रैलोक्यमेकमेव वस्तु
स्यात् ।

भूरासन्नदेशवर्तितोः पुरुषयोरेकत्र शास्त्रिणि स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदेऽपि न साक्षिभेद
इति चेत् । न ह्युक्तः प्रतिभासभेदो भिन्नवस्तुनियतः । किन्त्येकविवक्षितवाभावनियत इति ।

1. पोहा T.

2. अर्थ T.

3. प्रवृत्त T.

4. इति omitted T.

5. शब्द T.

6. च omitted T.

7. अर्थस्य omitted S.

8. तथा T.

9. यदेकेने T.

ततो यद्वार्थविक्रामोऽवित्यनिवः प्रविशतमेवस्तत्र वस्तुभेदः, घटवत्^१ । अन्यत्र पुनरित्य-
मेनेकविक्रमतां परिहृत्तोरप्येकप्रतिभासो भ्रातः ।

एतेन यदाह वाचस्पतिः ।

न च शब्दप्रत्यक्षयोर्वस्तुनौचरत्ये प्रत्ययभेदः कारणभेदेन परोक्षवापारोक्ष्यभेदोपपत्ते-
रिति तत्रोपयोगि । परोक्षप्रत्ययस्य वस्तुनौचरत्वासमर्थत्वात् । परोक्षताध्वस्तु कारणभेद इन्द्रिय-
नौचरप्रत्ययविरहेणैव कृतार्थः । तत्र । शब्दे प्रत्यये स्वलक्षणं परिस्फुरति । किं च स्वल-
क्षणशब्दनि वस्तुनि वाच्ये सर्वात्मना प्रतिपत्तेः^२, विधिविधेयोरयोगः । तस्य हि तद्भूत-
प्रतीति व्यर्थम् । नास्तीत्यसमर्थम् । असद्भूतत्वे तु^३ नास्तीति व्यर्थम् । अस्तीत्यसमर्थम् ।
अस्ति चास्त्यादिपद प्रयोगः । तस्मात्^४ शब्दादिप्रतिपक्षस्य बाह्यार्थभावाभावताधारण्यं न
तद्विषयतां क्षमते ।

यच्च वाचस्पतिना जातिमत्त्वमित्युक्ततां स्ववाच्यैव^५ प्रस्तुत्यान्तरमेव न च शब्दार्थस्य
जातेर्भावाभावताधारण्यं नोपपद्यते । सा हि स्वरूपतो नित्यापि देशकालविप्रकीर्णानेकस्य-
वत्प्राधान्यतया अस्मान्मात्रताधारणीभवत्प्रतिनास्तिसम्बन्ध^६ प्रोप्या । वर्तमानव्यक्तिसम्बन्धिता
हि जातेरस्तिता । अस्तीतानगतव्यक्तिसम्बन्धिता च नास्तितेति सम्बन्धव्यतिरेकित्वादेन-
कान्तिकं भावाभावताधारण्यम् । अन्यथासिद्धं चेति विकल्पितम्^७ । तदप्रस्तुतम्^८ । तावता
तावन्न प्रकृतक्षतिः । जाती भारं न्यस्यता स्वलक्षणवाच्यत्वाच्च स्वयं स्वीकारात् ।
किञ्च सर्वत्र पदाधेय^९ स्वलक्षणस्वरूपेणैवास्तिताधिकं चिरमप्यते । जातेस्तु वर्तमानादिव्यक्तित-
सम्बन्धोऽस्तिताविक्रमिति तु बालप्रतारणम् । एवं जातिमत्त्वमित्यवचनेऽपि दोषः ।
व्यक्तेऽप्येतु प्रतीतिसिद्धिः जातिरविक्रा प्रतीयतां मा वा । न तु व्यक्तित्वप्रतीतिबोधान्मुक्तिः ।

एतेन वदुच्यते कीमारितः सभागतवादेन वस्तुनो न साधारण्यदोषः । दृक्षत्वं ह्यनित्या-
रितभावाभावं शब्दादवचमप्यते । तयोराद्यतरेण शब्दान्तराद्यगतेन सम्बन्धत इति ।
तदव्यक्तज्ञतम् । [34b] सामान्यस्य नित्यस्य प्रतिपत्तावतिथिरित्यभावाभावताधीनात् ।

यत्तदेवम् । न च प्रत्यक्षार्थेव शब्दानामर्थप्रत्ययनप्रकारी येन तद्बुद्धे ह्वास्त्यादिशब्दा-
पेक्षा न स्यात् । विचित्रशक्तिरत्वात् प्रमाणानामिति । तदव्येन्द्रियकशब्दप्रतिभासयो-
रेकस्वरूपप्राहित्वे भिन्नत्वभासबुद्ध्यनेन दूषितम् । विचित्रशक्तिरत्वं च प्रमाणानां साक्षरकाराध्य-
यताद्याभ्यामपि चरितार्थम् । ततो यदि प्रत्यक्षार्थप्रतिपादनं शब्देन तद्वेभावभासः स्यात् ।
अनर्थश्च न तद्विषयव्यापनं क्षमते ।

अतु दृक्षताभ्येन दृक्षतातो चोचिते सत्त्वावर्तनिरवचनार्थ^{१०} नस्त्यादिपदप्रयोग इति चेत् ।

1. घटवत् omitted T.	2. 'पत्ते' विधे T.	3. तु omitted S.
4. शब्द ^{१०} S.	5. स्वभावतयैव T.	6. वसतादित्यस्य T.
7. चिरमपि ^{१०} T.	8. तदप्रस्तुतम् omitted S.	9. स्वलक्षण omitted T.
10. निधयार्थम् T.		

निरंशात्वेन प्रत्यक्षसमधिगतस्य स्वलक्षणस्य कोऽवकाशः पदान्तरेण । धर्मन्तरविधिविशेषोऽप्योः प्रमाणान्तरेण वा ।

प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणान्तरापेक्षा नृष्टेति चेत् ।

भवतु तद्व्याप्तिश्चयात्मकत्वा¹दनभ्यस्तत्स्वरूपविधये । विकल्पस्तु स्वयं निदृग्घातमको यत्र प्राप्ती तत्र किमपरेण । अस्ति च शब्दसिद्धान्तरापेक्षा । ततो न वस्तुस्वरूपग्रहः ।

ननु भिन्ना जात्यावयो धर्माः परस्परं धर्मिणश्चेति जातितत्त्वैक्यमन्तरेण प्रतीतेऽपि शास्त्रिण धर्मान्तरवत्तया न प्रतीतिरिति किं न भिन्नानिधानाधीनो धर्मान्तरस्य नीलवतो-
ध्वंस्तरत्वादेरवबोधः ।

तदेतदसङ्गतम् । अलङ्कारात्मनः स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षेऽपि² प्रतिभासात् । दुष्टस्य धर्म-
धर्मिभेदस्य प्रत्यक्षप्रतिषिद्धत्वात् । अन्यथा सर्वे सर्वत्र स्यादित्यतिप्रसङ्गः ।

काल्पनिकभेदाभ्यस्तु धर्मधर्मि³व्यवहार इति प्रतापितं शास्त्रे ।

भवतु वा पारमार्थिकोऽपि⁴ धर्मधर्मिभेदः । तथाप्यनयोः समवायादेर्⁵वितरवातुपकार-
लक्षणैव प्रत्यासत्तिरेवित्तया । एवं च⁶ यथेन्द्रियप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षेण धर्मप्रतिपत्तौ सकल-
तद्वर्त्मप्रतिपत्तिस्तथा शब्दसिद्धान्त्यामपि बाष्पवाचलादिसम्बन्धप्रतिबद्धाभ्यां धर्मप्रतिपत्तौ
निरवशेषतद्वर्त्मप्रतिपत्तिर्भवेत् । प्रत्यासत्तिमात्रस्याविशेषात् ।

यच्च वाचस्पतिः, न चैकीपाधिना सत्त्वेन⁷ विशिष्टे तस्मिन् गृहीते उपाध्यन्तरविशिष्ट-
स्तद्ग्रहः⁸ । स्वभावो हि द्रव्यरूपोपाधिभिर्विशिष्यते । न तूपाधयो वा विशेष्यत्वं
वा तस्य स्वभाव इति ।

तदपि प्लवत एव । न ह्यवैवानुपाध्यन्तरग्रहणमा⁹सञ्जितम् । भवं पुरस्कृत्यवोपकारक-
ग्रहणे उपकार्यग्रहणप्रसङ्गजनात् । न चाग्निधूमयोः कार्यकारणभाव इव स्वभावत एव धर्म-
धर्मिणोः प्र[35a]¹⁰तिनियमकल्पनमुचितम् ।

तदोरपि¹¹ प्रमाणासिद्धत्वात् । प्रवाणसिद्धे च स्वभावोपवर्णनमिति न्यायः ॥

यच्चान्न स्वायभूषणेन सूर्यादिग्रहणे तदुपकार्यलक्षणैवस्तुराक्षिग्रहणप्रसङ्गजनमुक्तं, तदभिप्रायानव-
गाहनफलम् । तथा हि तस्मिन्नेव धर्मधर्मिणोर्भेदः, उपकारलक्षणैव च प्रत्यासत्तिस्तदोपकारकग्रहणे
समानवेशस्यैव धर्मरूपस्यैव चोपकार्यस्य ग्रहणमासञ्जितम् । तत्कार्यं सूर्योपकार्यस्य निप्रवेशस्य
द्रव्यान्तरस्य वा नृष्टव्यभिचारस्य ग्रहणप्रसङ्गः सङ्गतः । तस्मादेकधर्मद्वारेणापि वस्तुस्वरूप-
प्रतिपत्तौ सत्त्वमप्रतीतेः¹² यत्र शब्दान्तरेण विधिविशेषावकाशः । अस्ति च । तस्माच्च
स्वलक्षणस्य शब्दविकल्पसिद्धान्तप्रतिभासित्वमिति स्थितम् ।

1. निदृग्घातमत्वा S.

2. अपि omitted S. 3. धर्म T.

4. धर्मिधर्म T.

5. अपि omitted S. 6. च omitted T.

7. सत्त्वे S.

8. विशिष्टतद्⁰ S. 9. ग्रहणं च मा⁰ S.

10. प्रतिपत्तिनिबन्ध T.

11. रक्षापि T.

12. प्रतिपत्तेः T.

नापि सामान्यं शाब्दप्रत्ययप्रतिभाति । सरितः पारे गावश्चरन्तीति गवाविशब्दात्
सास्नाभृङ्गनाङ्गु नावयोश्चराकारपरिकरिताः सजातीयभेदापरानर्हता¹ सम्बिम्बित²-
प्रायाः प्रतिभासन्ते । न च तदेव सामान्यम् ।

वर्णाङ्गुलशराकाराण्यं गोत्वं हि कथ्यते ।³

[प्र. भा. II. 147]

तदेव⁴ सास्नाभृङ्गाविशामञ्जितव्यक्ताव्यक्तविलक्षणमपि स्वलक्षणैर्नेकीक्यमाणं
सामान्यमित्युच्यते तत्प्रत्यय बाह्यस्वत्वात्प्राप्तैर्भ्रान्तिरेवासी केशप्रतिभासवत् । तस्मात् सास्ना-
वशाद् बुद्धेरेव तद्वत्तना विवर्तोऽयमस्तु । अतदेव वा तद्रूपं स्यात् । व्यक्त्य एव वा स्व-
जातीय भेदतिरस्कारेणान्यथा भासन्तामनुभवव्यवधानात् । स्मृतिप्रसिद्धो वाङ्मिथीयताम् । सर्वथा
निर्विषयः कत्वयं सामान्यप्रत्ययः । अथ सामान्यवार्ता ।

यत् पुनः सामान्याभावे सामान्यप्रत्ययस्याकस्मिकत्वमुक्तं तदपुक्तम्⁵ । यतः
पूर्वपिण्ड⁶ दर्शनस्मरणसहकारिणातिरिच्यमानाविशेषप्रत्ययजनिका सामग्री निर्विषयं
सामान्यविकल्पमुत्पादयति । तदेवं न शाब्देप्रत्यये⁷ जातिः प्रतिभाति । नापि प्रत्यये । न
चानुमानतोऽपि सिद्धिः । अदृश्यत्वे प्रतिबद्धलिङ्गादर्शनात् । नापीन्द्रियवद्व्याः सिद्धिः
ज्ञानकार्यतः कादाचित्कस्यैव निमित्तान्तरस्य सिद्धेः । यदा⁸ पिण्डान्तरे अन्तराले वा
गोबुद्धेरभावं दर्शयेत् तदा शास्त्रेयादितकलगोपिण्डानामेवाभावाद्भावो गोबुद्धेरपवच्छमानः
कल्पमर्थान्तरमाश्रियेत् । अथ⁹ गोत्वादेव गोपिण्डः । अन्यथा तुरगोऽपि गोपिण्डः स्यात् ।
यद्येवं गोपिण्डादेव गोत्वमन्यथा [35b] तुरगत्वमपि गोत्वं स्यात् । तस्मात् कारणपर-
म्परात् एव गोपिण्डो गोत्वं तु भवतु वा वा । ननु सामान्यप्रत्ययजननसामर्थ्यं यद्येकस्मात्
पिण्डादनिर्गमं तदा विजातीयव्यावृत्तं पिण्डान्तरमसम्भवं । अथ भिन्नं, तदा तदेव
सामान्यम् । नास्मि परं विवाद इति चेत् । अभिर्श्वेन सा शक्तिः प्रतिवस्तु । यथात्येकः
शक्तस्त्वभावो भावस्तथाऽप्योऽपि भवन् कीदृशं दोषमावहति । यथा भवतां जातिरेकाऽपि
समानध्वनिप्रसवहेतुः, अन्यापि स्वरूपेणैव जात्यन्तरनिरपेक्षा, तथास्माकं शक्तिरपि
जातिनिरपेक्षा स्वरूपेणैव भिन्ना हेतुः ।

यत्¹⁰ त्रिलोचनः । अत्यन्तगोत्वादीनां सामान्यविशेषणां स्वाशब्दे समवायः¹¹ सामान्यं¹²
सामान्यमित्यभिधानप्रत्यययोर्निमित्तमिति ।

यद्येवं व्यवस्थितव्यवयमेव तथानिधानप्रत्ययहेतुरस्तु । किं सामान्यस्वीकारप्रमादेन¹³ ।

1. वमर्शात् T.

2. संपिहित T.

3. वक्ष्यते T.

4. च omitted T.

5. तदपुक्तं T, added by a separate hand.

6. पिण्डवर्णदर्शन S.

7. शाब्दप्रत्यये S.

8. यदापि S.

9. अथ omitted S.

10. वन्न T.

11. स्वविषयेषु T.

12. सामान्यं omitted T.

13. वचनेन T.

न च समवायः सम्भवी ।

इहेति बुद्धेः समवायसिद्धि-

रिहेति योश्च द्वयदर्शनेन^१

न च क्वचित् तद्विषये स्वपेक्षा

स्वकल्पनामात्रमसौऽभ्युपायः ।

एतेन सर्वे^२ प्रत्ययानुवृत्तिरनुवृत्तवत्स्वनुवायिनी कथमत्यन्तभेदिनीयु व्यक्तित्वं व्यावृत्त-
विषयप्रत्ययभाषानुपातिनीयु भवितुमर्हतीत्युह्यप्रवर्तनमस्य प्रत्याख्यातम् । जातिष्वेव
परस्परव्यावृत्ततया व्यवतीपमानास्वनुवृत्तप्रत्ययेन व्यभिचारात् ।

यत् पुनरनेन विषये वाचकमुक्तम्, अभिधानप्रत्ययानुवृत्तिः कुतश्चिन्नित्यस्य क्वचिदेव
भवन्ती निमित्तवती । न चान्यप्रमितमित्यादि । तन्न सम्भवं । अनुवृत्तमन्तरेणाप्यभिधान-
प्रत्ययानुवृत्तेरतद्व्यपरावृत्तस्वरूपाविशेषादवश्यं स्वीकारस्य साधितत्वात् । तस्मात् ।

तुल्ये भेदे^३ यथा जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ।

क्वचिन्नामत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनम् ॥

[प्र. भा. III. 161-2]

यत् पुनरत्र व्यावृत्तयोक्तं^४ न ह्येवं भवति । यथा प्रत्यासत्त्या वण्डसूत्रादेकं^५ प्रसर्पति
क्वचिन्नामत्र सैव प्रत्यासत्तिः पुण्यस्फटिकादिव दण्डसूत्रित्वादिप्यवहारनिबन्धनमस्तु । किं
वण्डसूत्रादिनेति । तदसङ्गतम् । वण्डसूत्रयोर्हि पुण्यस्फटिकप्रत्यासन्नयोः दृष्टयोः^६
दण्डसूत्रित्वं^७ प्रत्ययहेतुत्वं नापस्यते । सामान्यं तु स्वप्नेऽपि न दृष्टम् । तद् यदीवं
परिकल्पनीयं तदा यत् प्रत्यासत्तिरेव सामान्यप्रत्ययहेतुः परिकल्प्यताम् । किं गुण्यं
परिकल्पनयेत्यभिप्रायापरिज्ञानात् ।

अथेवं जातिप्रसाधकमनुमानमभिधीयते । यद्विशिष्टज्ञानं तद्विशेषणग्रहण[36a]नान्त-
रीयकम् । यथा दण्डज्ञानम् । विशिष्टज्ञानं चेवं गौरयमित्यर्थतः कार्यहेतुः । विशेषणानु-
भवकार्यं हि दृष्टान्ते विशिष्टबुद्धिः सिद्धेति ।

अत्रानुयोगः । विशिष्टबुद्धेर्भिन्नविशेषणग्रहणान्तरीयकत्वं वा साध्यं विशेषणमात्रानुभव-
नान्तरीयकत्वं वा ।

प्रथमपक्षे पक्षस्य प्रत्यक्षभाषासाधनावधानमनवकाशयति । यत्तुप्राहिणः प्रत्यक्षस्योभय-
प्रतिभासनाभावात् । विशिष्टबुद्धित्वं च सामान्यहेतु^८रनैकान्तिकः । भिन्नविशेषणग्रहणमन्तरेणापि
दर्शनात् । यथा स्वरूपवात् घटः । गोत्वं सामान्यमिति वा ।

१. दर्शने स्यात् S.

२. येवं S.

३. तुल्यभेदे S.

४. भूयधेनोक्तं T.

५. सूत्रादि T.

६. दृष्टत्वाद् T.

७. सूत्रिप्रत्यय S.

८. सामान्यं हेतु^० S.

द्वितीयपक्षे तु सिद्धसाधनम् । स्वरूपवान् घट इत्यादिषु गोत्वजातिमान् पिण्ड इति परिकल्पितं भेदमुपादाय विशेषविशेष्यभावस्येष्टत्वावगोप्यवृत्तानुभवभाविताद् गौरवमिति व्यवहारस्य । तदेवं न सामान्यसिद्धिः । बाधकं च^१ सामान्यगुणकर्माद्युपाधिकक्षयः । केवल-
व्यक्तिग्राहकं यदुपलब्धम् । बुद्धानुपलम्भो वा प्रसिद्धः^२ ।

तदेवं विधिरिव शाब्दार्थः । स च बाह्योऽर्थो बुद्ध्याकारश्च विवक्षितः । तत्र न बुद्ध्या-
कारस्य तत्त्वतः सम्बन्धो वा विधिनियेधो । स्वसंबन्धनप्रत्यक्षगम्यत्वात् । अन्यध्वनसाधारण्यं ।
नापि तत्त्वतो बाह्यत्वापि विधिनियेधो, तस्य शाब्दे^३ प्रत्ययेऽप्रतिभासनात्^४ । अतएव सर्वधर्माणां
तत्त्वतोऽनभिज्ञाप्यत्वम्^५ । प्रतिभासत्त्वव्यवसायाभावात् तस्मात् बाह्यत्वेन साम्यवृत्तौ विधिनियेधो ।
अन्यथा "संयत्कृत्यानिप्रसङ्गात् । तदेवं

नाकारस्य न बाह्यस्य तत्त्वतो विधिसाधनम् ।

यद्विरिव हि संयत्त्वा संयत्त्वापि तु नाकृतेः ।

एतेन यद् धर्मोत्तरः । आरोपितस्य बाह्यत्वस्य विधि^६निषेधादित्यनौकिकमनागममताकि-
कीयं कथयति तदप्य^७वहृत्तम् ।

नन्वध्वनसाधये यद्यध्वन्यस्यैवं वस्तु न स्फुरति तदा तदध्वन्यसितमिति कोऽर्थः । अप्रति-
भासोऽपि प्रवृत्तिविषयीकृतमिति घोऽर्थः ।

अप्रतिभासाविशेषे विषयान्तरपरिहारेण कथं नियतविषयाप्रवृत्तिरिति चेत् ।

उच्यते । यद्यपि विश्वमगृहीतं तथापि विकल्पस्य नियतसामग्रीप्रवृत्तत्वेन नियताकारस्य,
नियतशक्तिवत्वात् नियतैव^८ जन्तावौ प्रवृत्तिः । धूमस्य परीक्षाविज्ञानजननवत्^९ ।

नियतविषया हि भावाः प्रमाणपरिनिष्ठतत्त्वभावा न शक्तिसांकर्य^{१०}पर्यनुयोगभाजः ।
तस्मात् तदध्वन्यसाधित्व[36b]नाकारविशेषयोगात् तत्प्रवृत्तिजनकत्वम् । न च सादृश्यादरो-
पेण प्रवृत्तिं भूमः । येनाकारे बाह्यस्य बाह्ये वा आकारस्यारोपहारेण द्वयभावकाशः । किं
तर्हि^{११}स्वभासनाधिकाकवशादुपजायमानैव बुद्धिरपर्यन्तवपि बाह्यं बाह्ये^{१२}प्रवृत्तिमात्रमेतौति
विप्लुतैव । तदेवमद्योव्याभव^{१३}विशिष्टो विज्ञातिव्यावृत्तोऽर्थो विधिः । स एव चापीहशब्दवाच्यः
शब्दानामर्थः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयश्चेति स्थितम् ।

1. च omitted S.

2. सिद्धः T.

3. शाब्द^० T.

4. भावात् T.

5. लप्यत्व T.

6. स omitted T.

7. बाह्यत्वविधि^० T.

8. अपि omitted S.

9. नियत एव T.

10. भूमस्य... वत् omitted in T which adds—यथा बह्वौ धूम घटाक्षोरसत्त्वेऽपि भूम
एवोत्पद्यते न घटादिः । Another ms. consulted by the editor of S reads
अवस्थापतिवत् । यद्यपि बह्वौ धूमस्य त्रैलोक्यस्याभावस्तथापि तयो धूमस्यैवोत्पादो नान्यस्य ।

11. सांकर्ये T.

12. स्व omitted T.

13. S omits प्र

14. गन्दाभाव T.

अत्र प्रयोगः । यद् वाचकं तत्सर्वमध्यवर्तितत्तद्रूपवरावृत्तवस्तुमात्रगोचरम् । यथेह कथे
क्षतमिति वचनम् । वाचकं चेदं गवादिशब्दकथमिति स्वभावहेतुः । नायमसिद्धः । पूर्वोक्तेन
न्यायेन गारमाधिकवाच्यवाचकभावस्याभावेऽप्यध्यवृत्तायकृतस्पर्श^१ सर्वमध्यवहारिभिरवश्य^२
स्वीकर्तव्यत्वात् । अग्न्या सर्वमध्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । नापि विरुद्धः । सपक्षे भावात् ।
न चानैकान्तिकः । तथा हि शब्दानामध्यवर्तितविज्ञातिव्यावृत्तवस्तुमात्रविषयत्वमनिच्छद्भिः
परैः परमार्थतो

वाच्यं स्वलक्षणमुपाधिरुपाधियोगः

सोपाधिरस्तु यदि वा कृतिरस्तु युद्धेः ।

गहनन्तराभावात् । अविषयत्वे च वाचकत्वायोगात् । तत्र

आद्यन्तयोर्न समयः फलशक्तिहाने—

मध्येऽप्युपाधिभिरहात् कृत्येन युक्तः ॥

तदेवं वाच्यान्तरस्याभावात् विषयवत्त्वलक्षणस्य स्वात्मकस्य^३ निवृत्ती विषयतो
निवर्तमानं वाचकत्वमध्यवर्तितवाह्यविषयत्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धिः ।

महापण्डितरत्नकीर्तिपादभिर[चि]तमपोहप्रकरणं

समाप्तम्^४ ॥

1. एष omitted S.

2. अवश्यं T.

3. लक्षणव्यापकस्य T.

4. S adds the following:

शब्दैस्तान्मस्यमाख्याक्तेऽर्थ—

स्तपापोहस्तदगुणत्वेन गम्यः ।

प्रवेष्टव्योऽध्यासतो भासतोऽन्यः

स्वाप्तो वाच्यस्तत्कतो नैव कश्चित् ।

अपोहसिद्धिः समाप्ता ।

कृतिरित्यं महापण्डितरत्नकीर्तिपादानाम् ।

अणभङ्गसिद्धिः

अन्वयात्मिका

[37b] नमस्तारायै¹ ॥

आक्षिप्तव्यतिरेका या क्षाप्तिव्यवस्थायी ।

साधर्म्यवति वृष्टान्ते सत्त्वहेतोरिहोच्यते ॥

यत् सत् तत् क्षणिकम् । यथा घटः । सन्तश्चासौ विधायास्पदीभूताः पदार्था इति ।

हेतोः परोक्षार्थप्रतिपादकत्वं हेत्याभासत्वंश्रुतिराकरणमन्तरेण न शक्यते प्रतिपादयितुम् । हेत्याभासाच्च अतिद्विविक्तानैकालिकप्रभेदेन² त्रिविधाः ।

तत्र न तावदयमसिद्धो हेतुः । यदि नाम दर्शने दर्शने नानाप्रकारं सत्त्वक्षणमुक्तमास्ते, अर्थक्रियाकारित्वं, सत्तासमवायः, स्वरूपसत्त्वं, उत्पादव्ययप्रौढ्ययोगित्वं, प्रमाणविषयत्वं, सत्पुलम्भक³प्रमाणगोचरत्वं, व्यवदेशविषयत्वमित्यादि, तथापि किमनेनाप्रस्तुतेनेदानीमेव निष्पत्तिरिति । यदेव हि प्रमाणतो निरूप्यमाणं पदार्थानां सत्त्वमुपपन्नं भविष्यति तदेव वयमपि स्वीकरिष्यामः ।⁴ केवलं यदेतदर्थक्रियाकारित्वं सर्वजनप्रसिद्धमास्ते तत् अन्वय सत्त्वशब्देनाभिसम्भाष्य साधनत्वेनोपात्तम् । तच्च यथापेक्षं प्रत्यक्षानुमानप्रमाणप्रसिद्धसद्भावेषु भावेषु पक्षोक्त्येषु प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन प्रतीतमिति न स्वकमेवाश्रयद्वारेण वार्जसिद्धि⁵सम्भावनापि ॥

नापि विरुद्धता⁶, सवधीकृते घटे सद्भावात् । ननु कथमस्य सपक्षत्वम् । पक्षवदपि अणभङ्गसिद्धेः । न ह्यस्य प्रपक्षतः क्षणभङ्गसिद्धिः, तथात्वेनानिश्चयात् । नापि सत्त्वानुमानतः । पुनर्निदर्शानन्तरा⁷पेक्षायांमनवस्थान⁸प्रसङ्गात् । न चान्यदनुमानमस्ति । सम्भवे वा तेनैव पक्षेऽपि अणभङ्गसिद्धेरन⁹ सत्त्वानुमानेनेति चेत् ।

उच्यते । अनुमानान्तरमेव प्रसङ्गप्रसङ्गविपर्ययात्मकं घटस्य अणभङ्गप्रसाधकं प्रमाणान्तर-¹⁰मस्ति । तथा हि¹¹ घटो वर्तमानक्षणे तावदेकामर्थक्रियां करोति । अतीतानागतक्षणयोरपि किं तामेवावक्रियां कुर्वत्, अन्वया वा । न वा कामपि क्रियामिति त्रयः पक्षाः ।

नात्र प्रथमः पक्षो युक्तः, कुतस्य करणयोगात् ।

1. नमः समन्तभद्राय S, नमः श्रीलोकनाथाय A.

3. लम्भप्र० S.

6. अन्तर omitted T.

9. हि omitted S.

4. इतिह- S.

7. ⁰वस्थाप्र S.

2. प्र omitted S.

5. विरुद्धः S.

8. अन्तर omitted T.

यद्य द्वितीयोऽभ्युपगम्यते^१, तद्विदमत्र विचार्यताम् । यदा घटो वर्तमानक्षणभावि कार्यं करोति तदा किमतीतानागतक्षणभावित्वमपि कार्यं शक्नोतिशक्नोति वा । यदि शक्नोतस्तदा वर्तमानक्षणभावि कार्यवदतीतानागतक्षणभावि कार्यं तदैव^२ कुर्यात् । तथापि शक्नोतत्वात् । शक्तस्य च^३ क्षेत्राधीनत्वात् । अन्यथा वर्तमानक्षणभावित्वोऽपि कार्यं [38a] स्वाकरणप्रसङ्गात् । पूर्वापरकालयोरपि शक्तत्वेनाविशेषात् । समर्थस्य च सहकार्यपेक्षाया अयोगात् । अवाशक्तः । तदैक्यं कार्यं शक्ताशक्तत्वविनष्टधर्माध्यासात् क्षणविषयसौ^४ घटस्य दुर्वारप्रसरः स्यात् ।

नापि तृतीयः पक्षः सङ्गच्छते । शक्तस्वभावानुवृत्तरेव । यदा हि शक्तस्य पदार्थस्य^५ विलम्बोऽप्यसङ्गस्तदा दूरोत्सारितमकरणम् । अन्यथा वार्तमानिकस्यापि कार्यस्थाकरणं स्वादि-
त्युक्तम् ।

तस्माद् यद् यदा यज्जननव्यवहारपार्थं ततदा तत् कुर्यात् । अकुर्वन्च न जननव्यवहार-
भाजनम् । तदेवमेकत्र कार्यं समर्थतरस्वभावतया प्रतिक्षणं भेदाद् घटस्य सपक्षत्वमक्षतम् ।

अत्र प्रयोगः ।

यद् यदा यज्जननव्यवहारयोग्यं तत् तदा तज्जननपर्येव । यथा अन्यथा कारणसामग्री
स्वकार्यम्^६ ।

अतीतानागतक्षणभावि कार्यजननव्यवहारयोग्यद्वयं घटो वर्तमानक्षणभावि कार्यकरणकाले सकलक्रियातिक्रमकालेऽपीति स्वभावहेतुप्रसङ्गः । अस्य च द्वितीयाधिकरणभावि कार्यकरण-
व्यवहारगोचरत्वस्य प्रसङ्गसाधनस्य वार्तमानिक कार्यकरणकाले सकलक्रियातिक्रमकाले च
घटे धर्मिणि पराभ्युपगममाश्रितः सिद्धत्वादसिद्धिस्तावदसम्भविनी ।

नापि विद्वता । सपक्षेऽन्तकारणसामग्र्यां सङ्भाव्यतममभावात् ।

नन्वयं साधारणानेकान्तिको हेतुः । साक्षादजनकेऽपि कुतूलाखवस्तिताबीजादौ
विपक्षे समर्थव्यवहारगोचरत्वस्य साधनस्य वर्शवादिति चेत् । न ।
द्विविधो हि समर्थव्यवहारः । पारमात्रिक औपचारिकश्च । तत्र यत्पारमात्रिकं
जननप्रयुक्तं जननव्यवहारगोचरत्वं तद्विह साधनत्वेनोपास्यम् । तस्य च कुतूलाखवस्तिता-
बीजादौ कारणकारणत्वाद्यौपचारिकजननव्यवहारविययमूले सम्मनसाभावात् कुतः साधारणा-
नेकान्तिकता ।

न चास्य सन्निगधधत्तिरेकिता, विपर्यये बाधकप्रमाणसङ्ख्यात् । तथा हीदं जननव्यव-
हारगोचरत्वं नियतविषयत्वेन स्वात्ममिति सर्वजनानुभवप्रसिद्धम्^७ । न चेदं
निनिमित्तम् । देशकालत्वभावनियमाभावप्रसङ्गात् । न च जनानादवधिमित्तमुपलभ्यते ।
तदेवमवधत्तिरेकानुविधानवर्जनाद् ।

1. तदेव^० T, तदेव^० A. 2. तदैव omitted S, B reads तदापि ।

3. च omitted S.

4. T omits चि ।

5. स्वभावस्य S.

6. स्वकार्यम् omitted T.

7. T omits प्र ।

यदि च जननमन्तरेणापि जननव्यवहारगोचरत्वं स्यात् तदा सर्वस्य सर्वत्र जननव्यवहार इत्यनियमः स्यात् । नि[38b]यतश्चायं प्रतीतः । ततो जननाभावे विपक्षे नियतविषय-
त्वस्य व्यापकस्य निवृत्तौ नियतमानं जननव्यवहारगोचरत्वं जनन एव विश्वाम्बतीति व्याप्ति-
सिद्धेरनवद्यो हेतुः । न चैष घटो वर्तमानकार्यकरणक्षणे सकलकिपातिक्रमणे चातीतानागत-
क्षणभावि कार्यं जनयति । ततो न जननव्यवहारव्योम्यः, सर्वः प्रसङ्गः प्रसङ्गविपर्ययनिवृत्त
इति न्यायात् ।

अत्रापि प्रयोगः ।

यद् यदा यन्न करोति [न] तत्तदा तत्र समर्थव्यवहारव्योम्यम् । यथा शालपङ्कुरम्कुर्वन्
कोद्वयः शालपङ्कुरे । न करोति चेष्ट घटो वर्तमानक्षणभाविकार्यकरणकाले^१ सकल-
किपातिक्रमकाले^२ चातीतागतक्षणभावि कार्यम् । इति व्यापकानुपलब्धिभिन्नसिद्धि
समर्थक्षणादसमर्थक्षणम् ।

अत्राप्यसिद्धिरस्ति । वर्तमानक्षणभाविकार्यकरणकाले सकलकिपातिक्रमकाले चातीता-
नागत^३क्षणभाविकार्यकरणस्वायोगात्^४ ।

नापि विरोधः । स्वप्ने भावात् ।

न चानैकान्तिकता । पूर्वोक्तेन न्यायेन समर्थव्यवहारगोचरत्वजनकत्वयोर्विधिभूतयोः
सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेः प्रसाधनात् ।

यत् पुनरत्रोक्तं, यद् यदा यन्न करोति न तत्तदा तत्र समर्थमित्यत्र कः करोत्यर्थः ।
किं कारणत्वम् । उत कार्योत्पादानुगुणसहकारिसाकल्यम् । आहोसित्यन्तं कार्यव्यभिचारः ।
कार्यसम्बन्धो वेति । तत्र कारणत्वमेव करोत्यर्थः । ततः पक्षान्तरभाविनो दोषा
अनभ्युपगमप्रतिहृताः ।

न चात्र पक्षे कारणत्वसामर्थ्ययोः पर्यायत्वेन व्यापकानुपलम्भस्य साध्याविशिष्टमभि-
धानुमुचितम् । समर्थव्यवहारगोचरत्वाभावस्य साध्यत्वात् । कारणत्वसमर्थव्यवहारगोचरत्वपक्षे च
वृक्षादिशपयोरेव व्यावृत्तिभेदोऽस्तीत्यनवसर एवैवविषयस्य भुङ्गप्रलापस्य ।

तदेवं प्रसङ्ग^५प्रसङ्गविपर्ययहेतुद्वयवर्तते घटे वृष्टान्ते क्षणभङ्गः सिद्धः । तत् कथं
सत्त्वाद्यनुमानं वृष्टान्ते क्षणभङ्गसाधकम् नास्तीत्युच्यते । न चैवं सत्त्वहेतोर्वैयर्थ्यम् । वृष्टान्त-
मात्र एव प्रसङ्ग^५प्रसङ्ग^५विपर्ययाभ्यां क्षणभङ्गप्रसाधनात् ।

नन्वाभ्यामेव पक्षेऽपि क्षणभङ्गसिद्धिरस्ति चेत् । अस्तु को दोषः । यो हि
प्रतिपत्ता प्रतिपत्तु यद् यदा यन्नजननव्यवहारव्योम्यं तत्तदा तन्नजनयति इत्यादिकमुपपन्नसिद्धि-
मनस्तस्तस्य तत् एव क्षणभङ्गसिद्धिः । यस्तु [32a] प्रतिपत्तु तन्वापोपन्यासप्रयासभोरः

१. क्षणे T.

२. क्षणे T.

३. चातीतादि T.

४. ^०स्यासम्भवात् T.

५. T omits one प्रसङ्ग ।

स सर्व्वेकप्र धर्मिणि यद् यदा पञ्जनव्यवहारयोग्यं तत्तदा तत्पञ्जनयति इत्यादिन्यायेन सर्व्वमात्रमर्थैर्यथाप्तमवधार्य सर्व्वदेवाव्यय अणिकत्वमवगच्छतीति । कथमप्रमत्तो वैयर्थ्यमस्यावच्छीत । तदेवमेककार्यकारिणो घटस्य द्वितीयाविक्षणभावि-
काः कथमपि स्या समर्थतरत्वभाविबिद्वद्वधर्माध्यासाद् भेद एवेति अणभङ्गितया^४ सपक्षतामावहति घटे सर्व्वहेतुरपलभ्यमानो न विरुद्धः ।

न चाप्रमत्तैकान्तिकः । अथैव साधन्यवति वृष्टाग्ले सर्व्वोपसंहारकस्या व्याप्तेः प्रसाधनात् । ननु विपर्यय^५साधकप्रमाणबलाद् व्याप्तिसिद्धिः^६ । तस्य चोपन्यासवार्तापि नास्ति । तत्कथं व्याप्तिः प्रसाधितेति चेत् । तदेतत् तरलबुद्धिर्विलसितम् । तथा हि । उक्तमेतद् वर्तमानअणभावि कार्यकरणकालेऽतीतानागतसमभावि कार्येऽपि घटस्य शक्तिसम्भवे तदानीमेव तत्करणम्^७ । अकरणे च शक्ताशक्तस्वभावतया प्रतिक्षणं भेद इति क्षणिकत्वेन व्याप्तेव सा अर्थक्रियाशक्तिः । नन्वेवमन्वयमात्रमस्तु । विपक्षान् पुनरेकान्तेन व्यावृत्तिरिति कुतो लभ्यते^८ इति चेत् । व्याप्तिसिद्धेरेव । व्यतिरेकसन्वेहे व्याप्तिसिद्धिरेव कथमिति चेत् । न । द्विविधा हि व्याप्तिसिद्धिः । अन्वयरूपा च कर्तृधर्मः साधनधर्मवति धर्मिणि साध्यधर्मस्यावश्यम्भावी यः, व्यतिरेकरूपा च कर्मधर्मः साध्याभावे साधनस्यावश्यम्भावी यः । एनयोश्चैकतरप्रतीतिनियमेन द्वितीयप्रतीतिमाक्षिपति । अन्वयैकस्या एवासिद्धेः^९ । तस्माद् यथा विपर्यये साधकप्रमाणबलात् नियमवति व्यतिरेके सिद्धेऽन्वयविषयः संशयः पूर्वं स्थितोऽपि पश्चात् परिगतः^{१०} । ततोऽन्वयप्रसाधनार्थं^{११} पुनश्च साधनमुच्यते । तथा प्रसङ्गतद्विपर्ययहेतुद्वयबलतो नियमवत्पञ्चये सिद्धे व्यतिरेकविषये पूर्वं स्थितोऽपि सन्वेहः पश्चात्^{१२} परिगतस्त्वेष ।

न च व्यतिरेकप्र^{१३}साधकमणवत् प्रमाणं वक्तव्यम् । ततश्च साध्याभावे साधनस्यैकान्तिको व्यतिरेकः । साधने सति साध्यस्यावश्यमन्वयो वेति न कश्चिदर्थभेदः । तदेवं विपर्ययसाधक-
प्रमाणमगतेरापि प्रसङ्गतप्रसङ्ग^{१४}विपर्ययहेतुद्वयबलाद् अचरुपव्याप्तिसिद्धौ सर्व्वहेतोरनै-
कान्तिकस्यामावाहतः साधनात्^{१५} अणभङ्गसिद्धिरनवद्येति ।

ननु च साधननिवसतिद्वयम् । नहि कारणबुद्ध्या कार्यं गृह्यते, तस्य भावित्वात् । न च कार्यबुद्ध्या [39b] कारणम् । तस्यातीतात्वात् । न च वर्तमानग्राहिणा^{१६} ज्ञानेना-
तीतानागतयोर्पहणमतिप्रसङ्गात् । न च पूर्वपरयोः कालधारेकः प्रतिसंघाता अस्ति, अणभङ्गभङ्गप्रसङ्गात् । कारणाभावे तु कार्याभावप्रतीतिः स्वसन्वेदनवादिनो मनोरथस्याप्यविषयः^{१७} । ननु^{१८} च पूर्वोत्तरकालयोः सम्बिन्धी, ताभ्यां यासना, तथा च हेतुकतावसाधी विकल्प इति तदपुस्तम्^{१९} ।

1. ०ये इयं S.	2. अणोत्तरभावि T.	3. भङ्गतया S.
4. विपर्यये S.	5. व्याप्तेः T.	6. नति T.
7. ०ईतद् S.	8. लभ्यमिति S.	9. एकरयाः एव सिद्धः S.
10. T adds एव ।	11. नान्वयप्रसाधनार्थं T.	12. पश्चात् omitted T.
13. प्र omitted S.	14. T omits one प्रसङ्ग	15. साधनात् omitted T.
16. ग्राहिणा omitted T.	17. ०वादिनः स्वप्नेऽपि बुद्धेर्भा T.	
18. S omits न ।	19. S reads इति पुस्तम् ।	

स हि विकल्पो गृहीतानुसन्धानकोऽतद्रूपसमारोपको वा ।

न प्रथमः पक्षः । एकस्य प्रतिज्ञानुसन्धानभावे पूर्वपरग्रहणयोःयोगात् । विकल्पसाधनाया एवाभावात् ।

नापि द्वितीयः । मरीचिकाद्यामपि जलविज्ञानस्य^१ प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदेकमन्यव्यतिरेकयोःप्रतिपत्तेर^२र्थविक्रियातत्तत्त्वं सर्वं सिद्धमिति ॥

किञ्च प्रकारान्तराद्यपीदं साधनमसिद्धम् । तथा हि । बीजादीनां सामर्थ्यं बीजादिज्ञानात् तत्कार्या^३द्वङ्गुरादीनां निश्चेतव्यम् । कार्यत्वं च वस्तुत्वसिद्धौ सिध्यति । वस्तुत्वं च कार्यान्तरात् । कार्यान्तरस्यापि कार्यत्वं वस्तुत्वसिद्धौ । तद्वस्तुत्वं च तदवरकार्यान्तरादित्यनवस्था ।

अथानवस्थाभावात् च^४ पर्यन्ते कार्यान्तरं नापेक्षते तदा तेनेव पूर्वेषामसत्त्वप्रसङ्गाग्नैकस्याप्यर्थसामर्थ्यं सिध्यति ।

तनु कार्यवस्तवयोर्भिन्नव्याप्तिरुक्त्यात् सत्तासिद्धावपि कार्यत्वसिद्धौ का अतिरिति चेत् ।

तवसङ्गतम् । सत्यपि कार्यवस्तवयोर्ध्वानुसिन्धे सत्तासिद्धौ कुतः कार्यत्वसिद्धिः । कार्यत्वं ह्यभूत्वा भावित्वम् । भवत्वं च सत्ता । सत्ता च रोगितानां सामर्थ्येण । तदवयव सामर्थ्येनान्दहे भवतीत्येव वस्तुमहायम् । कथमभूत्वाभावित्वं कार्यत्वं सेत्स्यति । अपेक्षितपरव्याप्यारम्भं कार्यत्वमित्यपि नास्त्यो धर्मः । सत्त्वं च सामर्थ्यम् । तच्च सन्निध्यमिति कुतः कार्यसिद्धिः । तदसिद्धौ पूर्वस्य सामर्थ्यं न सिध्यतीति सन्निध्यमसिद्धौ हेतुः ।

तथा विरुद्धोऽप्ययम् । तथा हि अग्निकत्वे सति न तावज्जातस्यानन्यवयवविरुद्धस्य वा कार्या-रम्भकत्वं सम्भवति । न च निष्पन्नस्य तावान् अपोऽस्ति यन्वासाय कस्मैचित् कार्याय व्यापयैत् । अतः अग्निकपक्ष एवार्थविक्रियानुपपत्तेरुच्यते । अथवा विकल्पेन यदुपनीयते तत् सर्वमवस्तु । तदवयव वस्तुत्वमेकं अग्निकत्वे साध्येऽवस्तुवस्थापयन्ननुमानविकल्पो विरुद्धः ।

यदा सर्वस्यैव हेतोः अग्निकत्वे साध्ये विरुद्धत्वं देशकालान्तरानुगमे साध्यसाधनभा-
[40a]वाभावात् । अनुगमे च ज्ञानाकालमेकमग्निकं अग्निकत्वेन विरुध्यत इति ।

अनेकान्तिकोऽप्ययम्, सर्वस्यैवयोर्विरोधान्वाविति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं सामर्थ्यं न प्रतीयत इति, तत् किं सर्वैरेव न प्रतीयते । अणभङ्गपक्षे वा ।

प्रथमपक्षे सकलकारकजायकहेतुचक्रोपदेशान्मुख्यसम्बन्धतन्मात्रस्याप्यकरणप्रसङ्गः । अन्यथा येनैव वचनेन सामर्थ्यं नास्तीति प्रतिपाद्यते^५ तस्यैव तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमव्याहृतमायातम् । तस्मात् परमपुरुषार्थसमीहया वस्तुतत्त्वविरूपणप्रवृत्तस्य शक्तिस्वीकारपूर्विकं^६ प्रवृत्तिः । तदस्वीकारे तु न कश्चित् क्वचित् प्रवर्ततेति निरीहं जगज्जायेत^७ ।

१. विज्ञानप्राप्ता S.

२. रेकाप्रति T.

३. तत् Omitted S.

४. च omitted S.

५. T. sums to have प्रतिपादिते

६. पूर्वकैव S.

७. जायते S.

अथ द्वितीयः पक्षः । तदास्ति तत्रात् सामर्थ्यप्रतीतिः । सा च अणिकत्वे यदि नोप-
पद्यते तदा विरुद्धं वस्तुमुच्यते । असिद्धमिति तु^१ व्याख्येयः । न च
सत्यपि अणिकत्वे सामर्थ्यप्रतीतिरुपाधात् । तथा हि कारणघाति^२ज्ञानोपादेयभूतेन कार्यघातिना
ज्ञानेन तद्वितसंस्कारगर्भेण अस्त्वभावे अस्य भाव इत्यन्वयनिश्चयो जन्मते । तथा
कारणापेक्षया भूतलकंत्वघातिज्ञानोपादेयभूतेन कार्यविज्ञया भूतलकंत्वघातिना ज्ञानेन
तद्वितसंस्कारगर्भेण अस्त्वभावे अस्त्वभाव इति व्यतिरेकनिश्चयो जन्मते । यदाहुर्गुरुवः,

एकावसायसमनन्तरज्ञानमन्य-

विज्ञानमन्यवधिमर्षमुपादधाति ।

एवं तदेकविरहानुभवोद्भवज्ञान-

व्यावृत्ति^३धीः प्रथयति व्यतिरेकद्वन्द्वम् ।

एवं सति गृहीतानुसन्धानात् एवायं विकल्पः । उपादानोपादेयभूतकमिप्रत्यक्षद्वय-
गृहीतानुसन्धानात् । यदाहानुकारः ।

यदि नामेकमप्यर्थं न पूर्वपरिवर्तितम् ।

अप्यक्षद्वयसङ्कावे प्राक्परावेवं कथम् । इति ।

नापि द्वितीयोऽसिद्धप्रभेदः । सामर्थ्यं हि सत्त्वमिति नीगतायां स्थितिरथा । न चैतत्प्र-
साधनार्थमस्माकमिदानीमेव प्रारम्भः । किन्तु यत्र प्रमाणप्रतीते बीजारी वस्तुभूते धर्मिणि
प्रमाणप्रतीतिं सामर्थ्यं तत्र अणभङ्गप्रसाधनाय^४ । तत्तत्साङ्ख्यराशेनां कार्यादर्शनादाहृत्य
सामर्थ्यसन्देहे^५ऽपि षट्प्रत्यक्षप्रसिद्धमसत्परावृत्तं^६ सम्मात्रत्वमवधारयमेव । अन्वयाऽङ्क-
रादीं सत्तामात्रानभ्युपगमे प्रतिदर्शनं भेदप्रणयनायोमात् । सर्वत्र स^७ध्यवहारभावप्रसङ्गाच्च ।^८
तस्मात्[40b]च्छास्त्रीयसत्त्वसत्त्वसन्देहे^९ऽपि षट्प्रत्यक्षसत्तावत्त्वमित्यस्तुभावेऽङ्क्यराशे
कार्यत्वमुत्पत्त्यमानं बीजादेः सामर्थ्यमुपस्थापयतीति नासिद्धिरोपावकाशः ।

नापि अणिकत्वे सामर्थ्यक्षतिः, यतो विरुद्धता स्यात् । अणिकत्वनिवृत्तप्रागुभाक्त्वलक्षण-
कारणत्वव्योचिरोधाभावात् अणमात्रस्यापि नो^{१०}ऽपि सामर्थ्यसम्भवाविति नादिमो विरोधः ।
नापि द्वितीयो विरोधप्रभेदः । अस्तुनो वस्तुनो वा स्वाकारस्य ग्राह्यत्वेऽपि अप्यवसेय-
वस्त्वपेक्षयैव सर्वत्र प्राप्ताद्यप्रतिपादनात् वस्तुत्वभावस्यैव अणिकत्वस्य^{११} सिद्धिरिति इव
विरोधः ।

एवञ्च गृह्यते यन्नाप्यवसेयते ते द्वे अप्यन्यनिवृत्तौ न वस्तुनो स्वतन्त्रा-
वगाहित्वेऽभिलाषसंस्पर्शानुपपत्तेरिति चेत्, न । अप्यवसायस्वभावापरिज्ञानात्,
अगृहीतेऽपि वस्तुनि मानस्यादिप्रवृत्तिकारकत्वं विरुद्धस्याप्यवसायित्वं ।
अप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिविषयीकृतत्वमध्यवसेयत्वम् । एतच्चाप्यवसेयत्वं स्वतन्त्रावसेय

1. तु omitted T.
2. राहि^{१०} omitted in S, but supported by T & A.
3. व्यावृत्त^{११} S.
4. प्र omitted T.
5. असत्परावृत्त omitted S.
6. For अन्वयाऽङ्क्यराशौ प्रसङ्गाच्च S reads अप्यथा न कचिदपि
वस्तुभावस्यापि प्रतिपत्तिः स्यात् ।
7. स्वादिव्यपि S.
8. अणिकत्वमि S.

युज्यते, नादयस्य । अर्धक्रियापितृवार्थप्रयुक्तेः । एवं चाध्यवसाये स्वलक्षणस्या-
स्फुरणमेव । न च तस्यास्फुरणेऽपि सर्वप्राविशेषेण प्रवृत्त्याक्षेपप्रसङ्गः, प्रतिनियतसामग्री-
प्रभूतात्, प्रतिनियतस्वाकारात्, प्रतिनियतशक्तियोगात्^१, प्रतिनियत एवातद्रूपपरावृत्ते-
ऽप्रतीतेऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्यदर्शनात्, यथा सर्वस्यासत्त्वेऽपि बीजादङ्कुरस्यैवोत्पत्तिः, दृष्टस्य
नियतहेतुकलभावस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात् । परं बाह्येनार्थेन सति प्रतिबन्धे प्रामाण्यम् ।
अन्यथा त्वप्रामाण्यमिति विशेषः ।

तथा तृतीयोऽपि पक्षः प्रयासफलः । नानाकालस्यैकस्य वस्तुनो वस्तुतोऽसम्भवेऽपि
सर्वदेशकालवर्तिनोर^२ तद्रूपपरावृत्तयोरेव साध्यसाधनयोः प्रत्यक्षेण व्यतिप्रवृत्त्यात् । द्वि-
विधो हि प्रत्यक्षस्य विषयः । ग्राह्योऽध्यवसायदक्षः सकलतद्रूपपरावृत्तं वस्तुमात्रं साक्षाद-
स्फुरणात् प्रत्यक्षस्य ग्राह्यो विषयो भा भूत् । तदेकदेशग्रहणे तु तन्मात्रयोर्व्यतिनिश्चायक-
विकल्पजननावध्यवसायो विषयो भवत्येव । अणग्रहणे सन्ताननिश्चयवत् । रूपमात्रग्रहणे
रूपरसगन्धस्पर्शात्मक^३ घटनिश्चयवत्^४ । अन्यथा सवर्णितान्त्रिकेऽप्रसङ्गात्^५ ।

तथा हि व्यतिप्रवृत्तः सामान्ययोः, विशेषयोः, सामान्यविशिष्टस्वलक्षणयोः^६ स्वलक्षण^७-
विशिष्टसामान्ययोः[41a]वेति विकल्पाः ।

नाहो विकल्पः । सामान्यस्य बाध्यत्वात् । अबाध्यत्वेऽप्यद्वयत्वात् । दृश्यत्वेऽपि पुरुषा-
र्थानुपयोगितया तस्यानुमेयत्वाव्योगात् । नाप्यनुमितत्वं सामान्याद् विशेषानुमानम् । सामान्य-
सर्वस्वलक्षणयो^८ ब्रह्ममाण्यायेन प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरयोगात् ।

नापि द्वितीयः । विशेषस्याननुगामित्वात् ।

अन्तिमे तु विकल्पाद्वये सामान्याधारतया दृष्ट एव विशेषः सामान्यस्य विशेष्यो विशेषणं
वा कर्तव्यः । अदृष्ट एव वा देशकालान्तरवर्ती । यद्वा दृष्टादृष्टात्मको देशकालान्तर्वर्त्य-
तद्रूपपरावृत्तः सर्वो विशेषः ।

न प्रथमः पक्षोऽननुगामित्वात् । नापि द्वितीयः । अदृष्टत्वात् । न च तृतीयः । प्रस्तुतैक-
विशेषवर्जनेऽपि देशकालान्तरवर्तिनां विशेषाणामवर्जनात्^९ ।

अथ तेषां सर्वेषामेव विशेषाणां सदृशत्वात् । सदृशसामग्रीप्रभूतत्वात् । सदृशकार्यकारि-
त्वादिति प्रत्यासत्त्या एकविशेषग्राहकं प्रत्यक्षमतद्रूपपरावृत्तमात्रे निश्चयं जनयत्तद्रूपपरावृत्त-
विशेषमात्रस्य व्यवस्थापकम् । यथैकसामग्रीप्रतिबद्धरूपमात्रग्राहकं प्रत्यक्षं घटे निश्चयं जनयद्
घटग्राहकं व्यवस्थाप्यते । अन्यथा घटोऽपि घटसन्तानोऽपि प्रत्यक्षतो न सिध्येत् । सर्वस्वमात्र^{१०}
ग्रहणाभावात् । तदेकदेशग्रहणं त्वतद्रूपपरावृत्तौऽप्यविशिष्टम् । यद्येवमनेनेव क्रमेण सर्वस्य विशेषस्य

1. एव स्वलक्षणे T.	2. सर्वदेश.....नोर omitted S.
3. रूप.....त्मक omitted S.	4. च omitted T.
5. प्रसङ्गः T.	
6. विशिष्टविशेषयोः S.	7. विशेष S.
8. विशेषयो ^{१०} S.	
9. विशेषाणाम omitted S.	10. सर्वस्वनङ्गाग्रहणा T.

विशेषणविशेष्यभाववत् स्यात्प्रतिपत्तिरप्यस्तु । तत् किमर्थं नात्राकात्मिकमक्षिप्तक^१मभ्यु-
पगन्तव्यं येन क्षणिकत्वेसाधनस्य विरुद्धत्वं स्यादिति न कश्चिद्विरोधप्रपेदप्रसङ्गः ॥

न चायमनैकान्तिकोऽपि^२ हेतुः । पूर्वोक्तकमेवसाधन्यदुष्टान्ते प्रसङ्गविपर्यय^३-
हेतुभ्यामन्यपरुषध्याप्तेः प्रसाधनम् ॥ ननु यदि प्रसङ्गविपर्ययहेतुद्वयवत्ततो
घटे द्रष्टान्ते क्षणभङ्गः सिध्येत् तदा सत्त्वस्य नियमेन क्षणिकत्वेन
स्यात्प्रतिपत्तिरनैकान्तिकत्वं न स्यादिति युक्तम् । केवलमिदमेवातन्मयि । तथा हि
जलतोऽपि घटः कमिकसहकार्यपेक्षया कमिकार्यं करिष्यति ।-

न चेत्तद् वक्तव्यम् । समर्थोऽर्थः स्वरूपेण करोति । स्वरूपं च सर्वदास्तीत्यनुपकारिणी
सहकारिण्यपेक्षा न युज्यत इति । सत्यपि स्वरूपेण कारकत्वे सामर्थ्यभावात् क्वं करोतु^४ ।
सहकारिसाकल्यं हि सामर्थ्यम् । तद्वैकल्यं चासामर्थ्यम् । न[41b] च तपोराविर्भाव-
तिरोभावाभ्यां तद्वतः काचित् क्षतिः । तस्य तान्त्र्यामन्यत्वात् । तस्मादर्थः समर्थोऽपि स्यात् ।
न च करोतीति सन्निवधव्यतिरेकः प्रसङ्गहेतुः ।

अत्रोच्यते । भवतु तावत् सहकारिसाकल्यमेव सामर्थ्यम् । तथापि तोऽपि तावद् भावः
स्वरूपेण कारकः । तस्य च^५ यादृशद्वयमक्षणेऽक्षेपक्रियाधर्म स्वभाव^६स्तावत् एव चेत्
प्रथमक्षणे तदा तदापि प्रसङ्गं कुर्वाणो ब्रह्मणाप्यनिवार्यः । न च तोऽद्वयक्षेपक्रियाधर्म स्वभावः
साकल्ये सति जातो भावाद् भिन्न एवाभिधातुं शक्यः । भावस्याकल्यत्वप्रसङ्गात् । एवं यावद्
यावद् धर्मान्तरपरिकल्पस्तावतावदुवासीनो भावः । तस्माद् यदुपमादाय स्वरूपेणापि ज्ञान-
यतीत्युच्यते तस्य प्राणपि भावे कथमजनिः कदाचित् । अक्षेपक्रियाप्रारम्भोक्तस्वभावस्य वा^७
प्राप्त्यस्य पश्चादनुपत्तौ क्वं कदाचिदपि कार्यसम्भवः ।

ननु यदि स एवैकः कर्ता स्याद् युक्तमेतत् । किन्तु सामग्री जनिका । ततः सहकार्य^८-
न्तरविरहत्वेतायां वलीयसोऽपि न कार्यप्रसव इति किमत्र विरुद्धम् । नहि भावः स्वरु-
पेण करोतीति स्वरूपेणैव करोति । सहकारिसहितादेव ततः कार्योत्पत्तिर्दानम् । तस्माद्
स्यात्प्रतिपत्तौ कार्यकारणभावोऽप्येकत्रान्ययोगव्यवच्छेदेनाप्यप्रायोगव्यवच्छेदेना^९बोद्धव्यः ।
तथैव लौकिकपरोक्षकाणां सम्प्रतिपत्तिरिति ।

अत्रोच्यते । यदा मिलिताः सन्तः कार्यं कुर्वन्ते तदैकार्यकरणसंज्ञां सहकारित्वमेवामस्तु,
को निवेद्या । मिलितेरेव तु तत् कार्यं कलंध्यमिति कुतो लभ्यते । पूर्वोपरयोरेकस्वभाव-
त्वाद् भावस्य सर्वदा जननाजननयोरन्यतरनियतप्रसङ्गस्य दुर्धारत्वात् । तस्मात् सामग्री जनिका ।
नैकं जनकमिति स्थिरवादिनां मनोरथ^{११}स्याप्यविषयः ।

1. मेकत्राधिक S.	2. क्षणिकत्वे S.	3. अपि omitted T.
4. विपर्यय T.	5. करोति S.	6. च omitted T.
7. स्वभावा T.	8. वा omitted S.	9. सहकार्य T.
10. छेदेनना ^{१०} S.	11. मनोराज्यस्या ^{१०} T.	

दृश्यते तावद्विदमिति चेत् । दृश्यताम् । किन्तु पूर्वस्थितत्वेन सामग्रीमध्यप्रविष्टाद् भावात् कार्योत्पत्तिरन्यस्यावेव वा विशिष्टाद् भावादुत्पत्तादिति विचार्यतम् । तत्र प्रागपि सम्भवे सर्वदेव कार्योत्पत्तिर्न वा कदाचिदपीति विरोधस्तथाप्य ब्रह्मस्य निमोत्पत्त तत एव कार्योत्पत्ति वशनादिति साध्यानुयायनाश्रयवृत्तः कृपामर्हतीति^१ ।

न च प्रत्यभिज्ञादि^२बलादेकत्वसिद्धिः । तत् पौरुषस्य लूनपुनर्जातकेशन्या^३दाव-
प्युपसम्भतो निर्दल[42b]नात् । लक्षणमेवस्य च दर्शयितुमशक्यत्वात् । स्थिरसिद्धिद्वये
चास्माभिः प्रयोज्यतो निरस्तत्वात् । तस्मात् साक्षात् कार्यकारणभावापेक्षयोभयप्राप्त्यन्यथोप-
पन्नचछेदः । व्याप्ती तु साक्षात् परस्परया कारणभावापेक्षया कारणे व्यापके^४ऽप्योगव्यव-
च्छेदः । कार्ये व्याप्येऽप्ययोगव्यवच्छेदः^५ । तथा तदतत्त्वभावे व्यापकेऽप्योगव्यवच्छेदः ।
^६तत्त्वभावे च व्याप्येऽप्ययोगव्यवच्छेदो विकल्पाकडरूपापेक्षया व्याप्ती द्विविधव्यवधारणम् ।

ननु यदि पूर्वापरकालयोरेकत्वभावो भावः सर्वदाजनकत्वेनाजनकत्वेन च । व्याप्तं उप-
लब्धः स्यात्, तदाऽयं प्रसङ्गः सङ्गच्छते । न च^७ क्षणभङ्गवादिना पूर्वापरकालयोरेकः
कश्चिदुपलब्ध इति चेत् । तदैतदतिग्रास्यम् । तथा हि पूर्वापरकालयोरेकत्वभावश्चे सतीत्यस्या^८-
यमर्थः । परकालभावी जनको यः स्वभावो भावस्य स एव यदि पूर्वकालभावी,
पूर्वकालभावी वा योऽजनकः स्वभावः स एव यदि परकालभावी तदोपलब्धमेव
जननमजननं वा स्यात् । तथा च सति सिद्धयोरेव स्वभावयोरेकत्वारोपे सिद्धमेव
जननमजननं बाधायत्यत इति ।

ननु कार्यमेव सहकारिणममेक्षते । ननु कार्योत्पत्तिहेतुः । यस्माद् द्विविधं सामर्थ्यं निज-
भावाण्यनुक्तं च सहकार्येतरम्, ततोऽशक्तिकस्यापि श्रमवत् सहकारिणानात्वादपि श्रमवत् कार्ये-
नानात्वोपपत्तेरशक्यं भावानां प्रतिक्षणमन्यायश्रममुपपादयितुमिति चेत् ।
उच्यते । भवतु तत्त्वज्ञानान्तुकभवेन द्विविधं सामर्थ्यम् । तथापि यत् प्रातिस्विकं वस्तु-
स्वतलक्षणमर्थविषयमेकमवश्य^९भन्मुपगन्तव्यम् । तत् किं प्रागपि पश्चादेव वेति विकल्प्य
यद्ब्रूयामदीरितं तत्र किमुक्तमनेनेति न प्रतीमः । यत्तु कार्यमेव सहकारिणोपेक्षन्त
द्विपुस्तकृतं तदपि निरूप्योगम् । यदि हि^{१०} कार्यमेव स्वजन्मनि स्वतन्त्रं स्याद् युक्तमेतत् ।
केवलमेवं सति सहकारिसाक्षक^{११}सामर्थ्यकल्पनमशक्यम् । स्वतन्त्रादेव हि कार्यं काराचितकं
भविष्यति । तथा च सति सन्तो हेतवः सर्वथाऽसमर्थाः । असदेतत्^{१२} कार्यं स्वतन्त्रमिति
विनुद्धा बुद्धिः ।

1. T omits इति । 2. चादि omitted T, A. 3. T & A omit नञ ।

4. व्यापके omitted T. 5. कार्ये... व्यवच्छेदः omitted T.

6. T. adds कार्ये before तत्त्व^{१०} ।

7. S. omits च ।

8. यस्य omitted T.

9. श्रमवत् omitted T.

10. हि omitted T.

11. साक्षक्य omitted T.

12. असत् T.

अथ कार्यस्वैवायमपराधो यद्विषं समर्थं कारणे सत्यपि कदाचिन्नोपपद्यत इति चेत् । न, तत्तर्हि तत्कार्यं स्वातन्त्र्यात् । यद्भाष्यम् ।

सर्वावस्थासमानेष्वपि कारणे यद्विषयता ।

स्वतन्त्रे कार्यमेवं स्यान्नतत्कार्यं तथा सति ॥

अथ न तज्ज्ञाये भवतीति तत्कार्यमुच्यते । कि[42b]न्तु तदभावेन भवत्येवेति ध्वनितरेकप्राधान्यादिति चेत् । न । यदि हि स्वयं भवन् भावयेदेव हेतुः स्वकार्यम्, तदा तदभावप्रयुक्तोऽस्याभाव इति प्रतीतिः स्यात्^१ । नो चेद् यथा कारणे सत्यपि कार्य-
स्वातन्त्र्यात् भवति, तथा तदभावेऽपि स्वातन्त्र्यादेव न भूतमिति शङ्का केन निवार्यते^२ । यद् भाष्यम्^३

तज्ज्ञायेऽपि न भावयेदेवभावेऽभाविता कुतः ।

तदभावप्रयुक्तोऽस्य सोऽभाव इति तत् कुतः ।

तस्माद् यथैव तज्ज्ञाये नियमेन न भवति । तथैव तज्ज्ञाये नियमेन भवेदेव । अथवचनं न तत्कारणतामात्मनः क्षमते ।

यच्चोक्तं प्रथमकार्योत्पादनकाले हि उत्तरकार्योत्पादन^४स्वभावः । अतः प्रथमकाल एवा-
शेषाणि कार्यणि कुर्यादिति । तद्विदं मत्ता मे वन्त्येत्वादिवत् स्ववचनविरोधादयुक्तम् । यो
हि उत्तरकार्यजननस्वभावः स कथमादौ कार्यं कुर्यात् । न तर्हि तत्कार्यकरणस्वभावः । न हि
नोऽनोत्पादनस्वभावः पीतादिकमपि करोतीति ।

अत्रोच्यते । स्थिरस्वभावत्वे हि भावस्योत्तरकालमेवेदं कार्यं न पूर्वकालमिति कुत
एतत् । तदभावाच्च कारणमायुत्तरकार्यकरणस्वभावमितिऽपि कुतः ।

किं कुर्वः । उत्तरकालमेव तस्य^५ जन्मेति चेत् । अस्तु स्थिरत्वे तदनुपपन्नमान-
यस्थिरतामादिशतु ।

स्थिरत्वेऽप्येव एव स्वभावस्तस्य अवुत्तरक्षण एव करोतीति चेत् ।

उत्तेवानीं प्रमाणप्रत्याशा । भूमादशा^६ग्निरित्यत्रापि स्वभाव एवास्य यदिवानीमत्र निर-
ग्निरिव^७ धूम इति वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मात् प्रमाणप्रसिद्धे^८ स्वभावावतम्बनम् । न तु
स्वभावावतम्बनेन प्रमाणव्याप्तेरिव । तस्मात् यदि कारणस्योत्तरकार्यकारकत्वम्^९भ्यु-
त्थम्य कार्यस्य प्रथमक्षणभाक्षित्वमात्मन्यते,^{१०} स्यात् स्ववचनविरोधः । यदा तु कारणस्य
स्थिरत्वे कार्यस्योत्तरकालत्वमेवाज्ञतमतः कारणस्यायुत्तरकार्यजनकत्वं वस्तुतोऽसम्भवि
तदा प्रसङ्गसाधनमिदम् । जननव्यवहारगोचरत्वं हि जननेन व्याप्तमिति प्रसाधितम् । उत्तर-

१. स्यात् omitted T.

२. कार्यस्वा० S.

३. निवार्यते T.

४. आह for भाष्यम् T.

५. जनन for उत्पादन T.

६. तस्य omitted T.

७. यत्र omitted S.

८. अत्र omitted T.

९. प्र omitted S.

१०. करणत्व T.

११. मादक्यते T.

कार्यजननव्यवहारयोचरत्वं च त्वदभ्युपगमात् प्रथमकार्यकरणकाल एव घटे धमिणि सिद्धम् । अतस्तन्मात्रानुबन्धिन उतराभिमतस्य कार्यस्य प्रथमे क्षणेऽस्तम्भवादेव प्रसङ्गः क्षिप्यते । न हि नीलकारकेऽपि पीतकारकधारोरे पीतसम्भवप्रसङ्गः स्ववचनविरोधो नाम । तदेवं शक्तः सहकार्यनयेक्षितस्याद् जननेन व्याप्तः^१ । अजनयंदश्च शक्ताः[43a]वत्तत्पविष्टदधर्मा-
प्यासाद् भिन्न एव ।

ननु भवतु प्रसङ्गविपर्ययवलादेककार्यं प्रति शक्तशक्तत्वतक्षणविष्टदधर्माप्यासः । तथापि न ततो भेदः सिध्यति । तथा हि बीजमङ्कुरादिकं कुर्वन् यदि येनैव स्वभावेनाङ्कुरा-
दिकं^२ करोति तेनैव क्षित्पादिकं तथा क्षित्पादीनामप्यङ्कुरस्याभावाप्यासितः । नानास्व-
भावत्वेन तु कारकत्वे^३ स्वभावानामन्योन्याभावाव्यभिचारिकादेकत्र भावाभावी परस्परविहङ्गी
स्यातामित्येकमपि^४ बीजं भिद्यते । एवं प्रदीयोऽपि तैलधन्यवर्त्तितवाहादिकम् । तथा पूर्वरूप-
मप्युत्तररूपरसगन्धादिकानैकैः स्वभावाः परिकल्पितं^५ करोति । तेषां च स्वभावानामन्यो-
न्याभावाव्यभिचारान्निवृत्तानां योगे प्रदीयादिकं भिद्यते । न च भिद्यते ।

तत्र विष्टदधर्माप्यासो भेदकः । तथा बीजस्याङ्कुरं प्रति कारकत्वं गर्दभाद्विहङ्गानादिकं
प्रत्यकारकत्वमिति कारकत्वाकारकत्वे अपि^६ विहङ्गी धर्मी^७ । न च तद्योगेऽपि बीजमेव ।
तदेवमेकत्र बीजे प्रदीये रूपे च विपक्षे परिवृत्त्यमानः शक्ताःशक्तस्त्वादिविष्टदधर्माप्यासो न
घटादेर्भेदक इति ।

अथ ब्रूमः । भवतु तावद् बीजादीनामनेककार्यकारित्वाद्ब्रूमभूतानेकस्वभावभेदः, तथापि कः
प्रस्तवो विष्टदधर्माप्यासस्य । स्वभावानां ह्यन्योन्याभावाव्यभिचारे भेदः प्राप्तावसरो न
विरोधः । विरोधस्तु यद्विधाने यन्निवेधो यन्निवेधे च^८ यद्विधानं तयोरेकत्र धमिणि परस्परपरि-
हारस्थिततया स्यात् । तद्वैकः^९ स्वभावः स्वाभावेन विहङ्गो युक्तो भावाभावकः । न तु
स्वभावान्तरेण । घटत्ववस्तुत्ववत् । एवमङ्कुरादिकारित्वं तदकारित्वेन विहङ्गं न पुनर्वैस्त्व-
न्तर^{१०}कारित्वेन । प्रत्यक्षव्यापारद्वयाय यथा नानाधर्मरूपासितं भावमभिन्नं^{११} इत्यवस्था-
पयति^{१२} तथा तत्कार्यकारिणं कार्यान्तरकारिणं च । तद् यदि प्रतिवोगित्वाभावादन्योन्याभावा-
व्यभिचारिणायपि स्वभावावविहङ्गी तत्कारकत्वान्याकारकत्वे वा विषयभेदादविहङ्गे तत्
किमायातनेककार्यं प्रति शक्तशक्तयोः परस्परप्रतियोगिनोर्विहङ्गयोर्धर्मयोः । एतयोरेपि
पुनर्विरोधे विरोधो नाम दत्तजलाञ्जलिः ।

भवतु तद्वैककार्यविशेषैव सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरोधः । केवलं यथा तदेव कार्यं प्रति स्व-
चिह्नेन शक्तिर्वैशान्तरे चाशक्तितरिति देशभेदावविहङ्गे शक्त्यशक्ती तत्केकत्रैव कार्यकालभेदा-
व्यविहङ्गे । यथा^{१३} पूर्वं निःक्षिपः स्फटिकं स ए[436]व पश्चात् सखिम् इति चेत् ।

1. जनयन् प्राप्तः T.	2. अङ्कुरं करोति S.	3. १ स्वभावेन कारकत्वेभावा T.
4. एकत्वेऽपि T.	5. कल्पितं S.	6. अपि omitted T.
7. च omitted S.	8. तत्रैकः T.	9. शतराया T.
10. निप्रमवस्था० T.	11. एकैव यथा omitted T.	

उच्यते । नहि धर्मं परिभाषामात्रादेकत्र^१ कार्यं देशभेदादधिकृत्य शक्यपक्षगती वृत्तः । किं तु विरोधाभावात् । तद्देशकार्यकारित्वं हि तद्देशकार्यकारित्वेन विरुद्धम् । न पुनर्देशान्तरे^२ तत्कार्यकारित्वेनान्यकार्यकारित्वेन वा । यद्येवं तत्कालकार्यकारित्वं तत्कालकार्यकारित्वेन विरुद्धम् । न पुनः कालान्तरे तत्कार्यकारित्वेनान्यकार्यकारित्वेन वा । तत्कथं कालभेदेऽपि विरोध इति चेत् ।

उच्यते । द्वयोर्हि धर्मयोरेकत्र धर्मिभ्यनवस्थितिनिवयः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधः । स च साक्षात्परस्परप्रत्यनीकतया भाषाभाववद् वा भवेत् । एकस्य वा निव-
मेन प्रमाणान्तरेण बाधनाप्रत्यक्षसम्बन्धः वा भवेदिति न कचिदर्थभेदः । तदत्रैकधर्मिणि तत् कालतत्^३कार्यकारित्वापारे कालान्तरे तत्कार्यकारित्वस्यान्यकार्यकारित्वस्य वा^४ नियमेन प्रमाणान्तरेण बाधनाद्विरोधः । तथा हि यत्रैव धर्मिणि तत्कालकार्यकारित्वमुपलब्धं न तत्रैव कालान्तरे तत् कार्यकारित्वमन्यकार्यकारित्वं वा ब्रह्माण्डपुष्पसंहृतुं^५ शक्यते, येना नयोर्विरोधः स्यात् । क्षणान्तरे कथितप्रत्यूषिपर्यवर्तुमुभ्यामवश्यम्भावेन धर्मभेदप्रसाधनत्^६ ।

न च प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धिः । तत्पौरुषस्य निर्मूलितत्वात् । अत एव यज्योऽपि पक्ष-
कुक्षौ निक्षिप्तः । कथमसौ^७ रफटिको वराकः कालभेदेनाभेदप्रसाधनाय वृष्टान्तीभविष्य-
मर्हति । नचैवं समानकालकार्यणा देशभेदेऽपि धर्मभेदो युक्ता^८ भेदप्रसाधकप्रमाणामावात् ।
इन्द्रियप्रत्यक्षेण निरस्तविभ्रमाशङ्कनाभेदप्रसाधनाच्चेति न कालभेदेऽपि शक्यपक्षयोर्विरोधः
स्वतन्त्रमभावाद्यवहस्तवितुं शक्यः, सम्यग्प्रमाणयोरप्रवृत्तेरिति ।

तस्मात् सर्वत्र विरुद्धधर्माप्यसत्सिद्धिरेव भवेदिति । विप्रतिपक्षं प्रति तु विरुद्धधर्मस्याप्यासाद्
भेदव्यवहारः साध्यते ।

ननु तथापि सत्त्वमिदमनैकात्मिकमेवासाधारणत्वात् सत्त्वमिदमनैकत्वेकत्वाद् वा । यथा हीवं
कमाद्यनविद्युत्तावधौकाशिवृत्तं तथा^९ सापेक्षत्वानापेक्षत्वयोरेकत्वानेकत्वयोरेव व्यापकयो-
र्विवृत्तौ क्षणिकादयि । तथा हि उपसर्पणप्रत्ययेन देवदत्तकरपल्लवादिना सहचरो बीजक्षणः
पूर्वस्मृत्येव पुण्ड्र्यात् समर्थो जातीयपक्षेण आच्छातिलक्षण्य जनक[44a] इष्यते । तत्र च
समानकुक्षुलजन्मसु ऋणु बीजसन्तानेषु कस्मात् किञ्चिदेव बीजं परम्परयाऽङ्कुरोत्पादा-
नुगुणमुपजनयति बीजक्षणं नाप्ये बीजक्षणाभिप्रसन्तानान्तःपातिनः । नहि उपसर्पणप्रत्ययात् प्रत्येव
तेषां^{१०} समानासमानसन्तानवर्तिनां बीजक्षणानां कचिन्तु परम्परालिख्यः । अप्योपसर्पणप्रत्य-
यात्^{१०} प्राज्ञ न तत्सन्तानवर्तिनोऽपि जनयन्ति, परम्परयाऽङ्कुरोत्पादानुगुणं बीजक्षणं बीज-
मात्रजननात् तेषाम् । कस्यचिदेव बीजक्षणस्योपसर्पणप्रत्ययसहस्रं आच्छातिलक्षणोत्पादः । हन्त

1. मात्रादेवकार्ये T. 2. वा omitted T. 3. तत् omitted S.
4. कार्या० omitted T. 5. वा omitted T. 6. किं पुन for कथमसौ T.
7. प्रयुक्तो T. 8. सापेक्षित्वा० T. 9. प्रानेतेषां T.
10. उपसर्पणाप्राङ् S.

तर्हि तदभावे^१ साधुपक्षोऽपि न जनयेदेष । तथा च^२ केवलानां व्यवहारसम्भवादाद्याति-
शयोत्पादकमङ्कुरं^३ वा प्रति क्षित्पादीनां परस्परपेक्षाणामेवोत्पादकत्वमकामेनापि^४ रचोक्तसंशयम् ।
अतो न तावदनपेक्षा क्षणिकत्व सम्भविनी । नाप्यपेक्षा युज्यते समसमयक्षणयोः सधेतरो-
विषाणयोरिषोपकार्योपकारकभावाभोगात् इति नाशितः प्रथमो व्यापकाभावः । अपि चान्यो
बीजक्षणीजपेक्षोऽङ्कुरादिकं कुर्वन् यदि धेनेव रूपेणाङ्कुरं करोति तेनेव क्षित्पादिकं तदा
क्षित्पादीनामप्यङ्कुरत्वाभावापत्तिरभिन्नकारणत्वादिति न तावदेकत्वसम्भवः ।

ननु रूपान्तरेण करोति । तर्वाहि बीजत्वाङ्कुरं प्रत्युपादानसम् । क्षित्पादिकं तु प्रति
सहकारित्वम् ।

यद्येवं सहकारित्वोपादानत्वे किमेकं तत्त्वं नाना वा । एकं चेत् कथं रूपान्तरेण जनकम् ।
नानात्वे त्वनयोर्बीजाङ्गोदोऽभेदो वा ।

भेदे कथं बीजस्य जनकत्वं तस्मादमेवाङ्कुरादीनामुत्पत्तेः । अनेदे वा कथं बीजस्य न
नानात्वं भिन्नतादात्म्यात् । एतयोर्वैकल्यमेकतादात्म्यात् ।

यद्युच्येत क्षित्पादो जनपितृत्वे तदुपादानं पूर्वमेव क्षित्पादिवीजस्य रूपान्तरमिति ।
न तर्हि बीजं तदनपेक्षं क्षित्पादीनां जनकम् । तदनपेक्षत्वे तेषामङ्कुरोद्भूतं^५ वानुवपत्तेः ।
न चानुपकारकाप्यपेक्षन्त इति त्वयैवोक्तम् । न च क्षणस्थोपकारसम्भवोऽप्यत्र जननात्
तस्याभेदत्वादिपनेकत्वमपि नास्तीति द्वितीयोऽपि व्यापकाभावो न^६ सिद्धः । तस्मादसा-
धारणानेकान्तिकत्वं^७ गम्यवस्त्यवदिति । यदि मध्येतानुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणोऽपेक्ष-
णीयादयः कार्येणानुविहितभावाभावाच्च^८ सहकरणाच्च ।

गम्यनेव क्रमेणाक्षणीकोऽपि भावोऽनुपकार[44b]कानपि सहकारिणः क्रमवन्तः
^९क्रमवत्कार्येणानुक्रुतान्वयस्यतिरेकानवेक्षिष्यते । करिष्यते च क्रमपरसहकारिवशः क्रमेण
कार्याणीति व्यापकानुपपत्त्येवसिद्धेः । सन्दिग्धप्रतिरेकमनैकात्मिकं सत्त्वं अणिकत्व^{१०}
सिद्धाविति ।

अत्र भूमः । कीदृशं पुनरपेक्षार्थमादाय अणिके सापेक्षानपेक्षस्त्वनिवृत्तिरुच्यते । किं सह-
कारिणमपेक्षन्त इति सहकारिणाऽप्युपकारः कर्तव्यः ।

अथ पूर्वोक्तस्थितस्यैव बीजादेः सहकारिणा सह सम्भूयकरणम् । यदा पूर्वोक्तस्थितस्यैवजन-
येऽय^{११}मितितावत्स्थस्य करणमात्रमपेक्षार्थः । अत्र प्रथमपक्षस्यासम्भवादनपेक्षैव अणिकस्य
कथमुभयस्यावृत्तिः । यद्यनपेक्षः क्षणिकः, किमित्युपसर्गप्रत्ययानावेऽपि न करोति । करोत्येव
यदि स्यात् । स्वयमसम्भवो तु कथं करोतु । अथ तदा तादृशाऽस्तीदिति न कश्चिद्विशेषः ।

१. यदभावे S.

२. च omitted S.

३. पादम S.

४. मकामके T.

५. अङ्कुराङ्कुर T.

६. नाशितः T.

७. नैकान्तिक सत्त्वं T.

८. च omitted S.

९. क्रमवत् omitted T.

१०. त्वं omitted T. ११. अपेक्ष S.

ततस्तद्वृत्^१स्वभावसम्भवेऽप्यकरणं^२ सहकारिणि गिरपेक्षतां न क्षमत इति चेत् ।
असम्भवेत् । यथेतस्यानसम्भवेऽप्यकर्तुस्तत्स्वभावताया विरहात् । स चाद्यातिशयजनक-
त्यलक्षणः स्वभावविशेषो न समानासमानसन्तानवतिषु बीजक्षणेषु सर्वेऽप्येव सम्भवी ।
विश्वं कोटिचिदेव कर्मकरकारस्तत्सहस्ररेषु^३ ।

नन्वेकत्र क्षेत्रे निष्पत्तित्वनादिवृत्तकमानौपेकत्र कुक्षूने क्षिप्तानि सर्वाण्येव बीजानि
साधारणरूपाण्येव प्रतीकन्ते । तत् कुतस्तयोऽप्येकबीजसम्भवी विशेषोऽप्येषामिति चेत्^४ ।

उच्यते । कारणं सन् सर्वत्र कार्यं द्विविधम् । दृष्टमदृष्टं चेति^५ । सर्वास्तिकप्रसिद्धमेतत् ।
ततः^६ प्रत्यक्षपरोक्षसहकारिप्रत्ययसाकल्यमसर्वविदा प्रत्यक्षतो न शक्यं प्रतिपत्तुम् । ततो
भवेदपि कारणतामपीश्वरमित्येवासादृशः स्वभावभेदः कोटिचिदेव बीजक्षणानां येन त एव
बीजक्षणा^७ आद्यातिशयमङ्कुरं वा परम्परया जनयेवुः । नान्ये च^८ बीजक्षणाः ।

ननु येनसर्वत्रप्रत्ययसहस्ररेषु स्वकारणशक्तित्वेवाद्यातिशयजनकत्वलक्षणो विशेषः
सम्भाव्यते स तत्रावश्यमस्त्येति कुतो लभ्यमिति चेत् । अङ्कुरोत्पादादनुमितावाद्यातिशयलक्षणात्
कार्यादिति सूच्यते । कारणानुपपत्त्येस्तहि तदभाव एव भविष्यतीति चेत् । न । दृष्ट्यादुप-
समुदायस्य कारणस्यादर्शनेऽप्यभावसिद्धेः कारणानुपपत्त्येः सन्निग्धासिद्धत्वात् । तदवयवैः

वाग्विस्पर्शकतः क्षणस्य न भिदा^९ भिन्ना[45a]न्यकालक्षणात्
भेदे चेति मतद्वये निमित्तकं यस्यास्त्वोक्षी जित्वरः ।
तत्रैकस्य जलं निमित्तविरहः कार्याङ्गमन्यस्य वा
सामग्री तु न सर्वत्रक्षणसह। कार्यंस्तु मानानुगम् ॥

इति तथैव नोपकारोऽपेक्षार्थं इत्यनपेक्ष्यैव धागिकस्य सहकारिणो नोपपत्त्यावृत्तिः । अथ सम्भूय-
करणमपेक्षायाः, तदा यदि पूर्वस्थितस्येति विशेषणपेक्षा तदा क्षणिकस्य नैवं कदाचित्पि-
पेक्षवाक्षीया ।

अथ पूर्वस्थितस्येत्यनपेक्ष्यनिमित्तावस्थितस्यैव करणमपेक्षार्थस्तदा सापेक्षत्वं, नामपेक्षा ।
तथा च नोपपत्त्यावृत्तिरित्यसिद्धः प्रबलो स्यात्कालानुपपत्तिः । तत्रैकत्वानेकत्वयोरपि
व्यापकयोः क्षणिकायावृत्तिरिति सिद्धा । तत्तद्व्यावृत्तिभेदमाश्रयोपादानत्वादिकावृत्तिरन्यथा-
भवेदपि परमार्थत एकेनैव स्वरूपेणानेकार्थविध्यादानुभवव्यावृत्तेरभावात् ।

यद्यपि बीजस्यैकेनैव स्वभावेन कारणत्वे क्षित्यादीनामङ्कुरस्याभावात्पारिपर्य्या कारण-
भेदेऽपि कार्यभेदेऽपि^{१०} कार्यस्याहेतुकारणप्रसङ्गाविरयुक्तम् । तत्सङ्गतम् ।
कारणैकत्वस्य कार्यभेदस्य च बहुनेन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रसाधनात् । एककारणजन्यत्वैककारणो-
पपत्तिः प्रतिवृत्तत्वात् । प्रसङ्गस्यानुपपत्त्यात् ।

1. तादृश T.	2. स्वभावेऽप्य T.	3. सहस्ररेषु T.
4. विशेषो बीजक्षणानामिति T.	5. इति omitted S.	6. तत् T.
7. बीज omitted T.	8. च omitted S.	9. भेद S.
10. ऽपि omitted T.		

यत्न^१ कारणभेदे कार्यभेद इत्युक्तं तत्र सामग्रीस्वरूपं^२ कारणमभिप्रेतम् । सामग्री-
सजातीयत्वे न कार्यविजातीयतेरर्थः । न पुनः सामग्रीमध्यगतैर्नैकेनानेकं कार्यं न कर्तव्यं नाम ।
एकमात्रनैकीत्युक्तैः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चैवं प्रत्यभिज्ञानात् कालभेदेऽप्यभेदसिद्धिरित्युक्त-
प्राप्यम् । न चेष्टिद्वयप्रत्यक्षं निश्चयेन सप्रतिषेधं दृश्यमर्थद्वयभेदमेवोपलभ्यतीति क्वचिदुक्तव्यम् ।
येन तत्रापि भेदशंका स्यात् । शंकायां वा बहुप्रत्यक्षस्याप्यवसाये सर्वप्रमाणो^३च्छेदप्रसङ्गादिति ।^४

नापि सत्त्वहेतोः सन्निधयव्यतिरेकित्वम्^५, क्षिपादेर्द्वयान्तरस्य जीवत्वभावात्वेनास्मा-
भिरस्वीकृतत्वात् । अनुपकारिण्यपेक्षायाः प्रत्याक्षप्रज्ञानात्^६ । व्यापकानुपलम्भस्यासिद्धत्वाद्योयात् ।
तदेतौ द्वयपि व्यापकानुपलम्भावनिद्धौ न शणिकात् सत्त्वं निवर्तयत^७ इति नापम-
साधारणो हेतुः ।

अपि च विद्यमानो भावः साध्येतरयोरनिवृत्ततामव्यव्यतिरेको गन्धवतादिवदसाधारणो
युक्तः । प्रकृतव्यापकानुपलम्भाच्च सर्वव्याप्येक्षिपेवासती[45b]उभान्यां वादिभ्या-
मुभयस्याद्विनिर्वातितत्वेन निराश्रयत्वात् ।

तत् कवमसाधारणानैकान्तिकी भविष्यतीत्यर्थं^८ १०प्रत्यापि^{११} निर्दग्धेन ।

तदेवं शक्तस्य श्वेदयोगात् समर्थव्यवहारमोचरत्वं जननेन स्वाप्तमिति प्रसङ्गविवर्धयोः
सर्वे हेतोरपि^{१२} नानैकान्तिकत्वम् । अतः अणभङ्गसिद्धिरिति स्थितम् ।

इति साधर्म्यदृष्टान्तेऽन्यद्वयव्याख्या
अणभङ्गसिद्धिः समाप्ता ॥

कुतिरियं महापण्डितरत्नकीर्तिपादानामिति ॥^{१३}

1. यत्न T.

2. स्वरूप^० T.

3. निवो^० T.

4. प्रमाणस्यो^० T.

5. इति omitted S.

6. नापि सन्निधयव्यतिरेकः S.

7. स्थानात् S.

8. निवर्तत इति S.

9. भविष्यत्य^० S.

10. A adds बहु ।

11. प्रत्याप T.

12. सत्त्वहेतो T.

13. इति omitted T.

क्षणभङ्गसिद्धिः

व्यतिरेकात्मिका

[45b]

महत्ताराय ॥

व्यतिरेकात्मिका व्याप्तिराक्षिप्तान्वयकृषिणी ।

वेधम्यवति दृष्टान्ते सत्त्वहेतोरिहोक्तते ॥

यत् सत् तत् क्षणिकम् । यथा घटः । सन्तश्चामी विषादास्त्वबीभूताः पदार्था इति स्वभावहेतुः ।

न तावदस्यासिद्धिः सम्भवति । यथायोगं प्रत्यक्षानुमानप्रमाणप्रतीति³ धर्मिणि सत्त्व-
शब्देनाभिप्रेतस्वार्थकिपाकारित्वलक्षणस्य साधनस्य प्रमाणतन्निमित्तत्वात् ।

न च विपद्धानिकात्मिकते । व्यापकानुपलब्धतात्मना विषये¹ व्यापकप्रमाणेन व्याप्तेः प्रसा-
धनात् । यस्य क्माकमी न विद्येते न तत्स्वार्थकिपासाधनम् । यथा शक्तिविवाहस्य । न विद्येते
चाक्षणिकस्य क्माकमाविधि[4]व्यापकानुपलब्धः । न तावदयमसिद्धो हेतुः । अक्षणिके
धर्मिणि क्माकमसङ्ख्यावायोगात् । तथाहि प्राप्तापरकालयोरेकार्थं नित्यत्वम् । तस्य क्माकम-
योगे क्षणद्वये[5]त्ववर्थ भेदः । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधात् कुतोऽक्षणिके क्माकम-
सम्भवः । क्षणद्वयेऽपि भेदे क्माकमयोगः । अत्रेहि प्रथम एव अ[5]ये शक्तत्वात् ।
भावितोऽपि कार्यस्य करणप्रसङ्गे कार्यं कार्यान्तरकार्ये क्माकमाराधकाशः । न चाक्षणिकस्या-
कमेनैव सकलत्वकार्यं कृत्वा स्वात्स्न्यम् । अत्रान्तरेऽपि अत्रतयात् पुनस्तत्कार्यकरणप्रसङ्गात् ।

तस्मादक्षणिकमिति पूर्वपरकालयोरभेदः । क्माकमयोग इति पूर्वपरकालयोर्भेदः । अनयो-
श्च परस्परपरिहार[6]स्थितिसंशयो विरोधः ।

तदयमक्षणिके धर्मिणि क्माकमाभावत्वज्ञानो हेतुरसिद्धो वक्तव्यः । क्माकमयोगि-
त्वाक्षणिकत्वयोर्विरोधादेव⁵ ।

1. सत्त्वे S.

2. स्वभावो S.

3. प्रतीति T.

4. विपर्यय S.

5. For यस्य क्माकमी [45b.3] ... विरोधादेव [45b.6]

S has the following:—

व्यापकं स्वार्थकिपाकारित्वस्य क्माकमिकार्यविषयत्वमेव । न पुनः कारणगती कार्यगती वा
क्माकमावश्य व्यापकौ । कृत्वा कारणलक्षणस्य क्माकमस्य क्षणिकेऽग्रन्भवत् । कार्यगताभ्यां
क्माकमाभ्यां कारणशक्तेर्व्याप्तिप्रयोगात् । तस्मात् कारणगतया क्माकमिकार्यविषयतया
व्याप्यमाना कारणशक्तिः क्माकमव्याप्तेत्युच्यते । विषयेन विषयिनिर्देशात् । व्यवहार-
लाप्यार्थम् । ततश्च यद्यपि सर्वत्र क्माकमी सत्त्वस्य व्यापकविषयानुच्यते । तथापि क्माकमि
कार्यविषयत्वमेव व्यापकं बोद्धव्यम् ।

ननु यदैकमेवकार्यमङ्कुरादिकमुत्पद्यते, तदा कार्यं कार्यगतक्माकमव्यवस्थेति चेत् ।

नापि विरुद्धः । सपक्षे भावात् ।

न नानैकान्तिकः । कमाकमाभावस्यार्थविशेषासम्भवाभावेन व्याप्तिरभावात् ।

येनैव हि प्रत्यक्षात्मना प्रमाणेनापदप्रकाराभावाद्बहिर्विभूताभ्यां कमाकमाभ्यां विधि-
भूतस्यार्थविशेषासम्भवेत्य व्याप्तिः प्रसाधिता, तेनैवार्थविशेषासम्भवाभावेन कमाकमाभावस्य
व्याप्तिः प्रसाधितेति स्वीकर्तव्यम् । नहि बहुनाशना भूमादेर्व्याप्तितापकप्रमाणान्तरं भूमाद्यभावेन
बहुनाशभावस्य व्याप्तिसाधकं किञ्चित् प्रमाणं शरणभूतमस्ति । तस्माद्बहिर्विधेरेव व्याप्तिसा-
धकं प्रमाणमभावस्योरपि व्याप्तिसाधकमिति व्यापकस्य दुरतिक्रमत्वात् सत्त्वाभा[2]वेन
कमाकमाभावो व्याप्ति एवेति नानैकान्तिक इत्यनयो व्यापकानुपलम्भः । तदपमस्यणिकाद् विनि-
वर्तमानः स्वव्याप्यं सत्त्वं नित्यत्वं क्षणिकं विश्रामयतीति सत्यहेतोः क्षणभङ्गसिद्धिरित्यनयो[1] ।

ननु व्यापकानुपलम्भतः सत्त्वस्य कथं स्वस्याप्यप्रतिबन्धसिद्धिः, अस्याप्यनैकदोषबुद्धत्वात् ।
तथा हि न तावदर्थं प्रसङ्ग[3]हेतुः । साध्यधर्मिणि प्रमाणसिद्धत्वात्, पराम्पुषम-
सिद्धत्वाभावात्, विपर्ययपर्यवसानाभावाच्च । अथ स्वतन्त्रः, तदाश्वसिद्धः । अक्षयिकत्वा-
श्वस्यासम्भवात्[4] । अप्रतीतवद्धा । प्रतीतिर्हि प्रत्यक्षेणानुमानेन विकल्पमात्रेण वा स्यात् ।

उच्यते । यद्यप्येकमेव कार्यं भिन्नकालकार्यमप्येव कमस्तदभावाच्चाकम् । तत्कारित्व-
मेव कमाकमकाचित्वम् । तथाप्यनेक्षणीयविषयभेदात् कमाकमयोरसादकर्ममेव । तिनृप-
त्यवत् ।

कः पुनरसौ व्याप्तिप्रसाधको व्यापकानुपलम्भ इति चेत् ।

उच्यते । यस्य कमाकमिकार्यविषयत्वं नास्ति न तत् शक्यम्, यथा क्षणविषाणम् ।
नास्ति च नित्यादिमतस्य भावस्य कमाकमिकार्यविषयत्वमिति व्यापकानुपलम्भः ।

न तावदपमसिद्धौ वक्तव्यः । नित्यस्य धर्मिणः कमाकमिकार्यविषयत्वेन व्यापकेन सह
विरोधसङ्गात् । तथाहि पूर्वोक्तकालस्योक्तत्वे नित्यत्वं क्षणद्वयेपि भेदे कमाकमित्वम् । ततश्च
नित्यत्वं चेत्क्षमिष्यत्वं भिन्नत्वं चत्सूक्तं भवति । एतयोश्च परस्परपरिहारस्थितिरक्षयतया
विरोधः । तत् कथं नित्ये कमाकमसम्भवः ।

1. For येनैवहि प्रत्यक्षात्मना [45b.6].... क्षणभङ्गसिद्धिरनयो [46a.2] S has
the following:-

तथाहि न तावत् कमाकमाभ्यामप्य प्रकारोऽस्ति येनार्थविशेषासम्भवाभावां कमाकमाभ्यामर्थ-
विशेषासिद्धिर्न स्यात् । तस्मादर्थविशेषासम्भवात्सिद्धतया तयोरेकतरप्रकारस्य । उभयोरभावे
नाभावादर्थविशेषासम्भवेति ताभ्यां तस्य व्याप्तिरिति । पक्षीकृते च तयोर्भावानैवार्थविशेषा-
सक्यभावात्सिद्धौ कथमनेकान्तः । नहि व्याप्यव्यापकबोध्यव्यव्यापकभावात्सिद्धिमुद्भव व्याप्याभावेन
व्यापकाभावस्य व्याप्तिरितिद्वानुपायान्तरमस्तीति निरवयो व्यापकानुपलम्भः । सत्त्वस्य क्षणिक-
त्वेन व्याप्ति साधकत्वेन ।

2. स्यात्त्वाभावात् T.

प्रथमपक्षे वे साक्षात् पारम्पर्येण वा स्वप्रतीक्षितक्षणार्थकारित्वे[4] यौलः साधारणो हेतुः व्यापकानुपलम्भश्च स्वरूपासिद्धिः स्यात् । अर्थकिदाकारित्वे कमाकमयोरन्यतरस्या¹-वदपम्भावात् ।

अस्तिमपक्षे तु न कश्चिद्वेतुरनाध्ययः स्यात् । विकल्पमात्रसिद्धस्य धर्मिनः सर्वत्र सुलभ-त्वात् ।

अपि च, तत् कल्पनाज्ञानं प्रत्यक्षवृष्टभावि वा स्यात्, लिङ्गजन्यं वा, संस्कारजं वा, सम्बन्धवस्तुकं वा, अस्त्यु[5]कं वा ।

तत्राद्यपक्षद्वेक्षणिकश्च सत्त्वावगाहता । कथं वायकावतारः ।

तृतीये तु न सर्वदाऽक्षगिकसत्तानिवेधः । तदपितसंस्काराभावे तत्स्मरणायोगात् ।

चतुर्थे तु सम्बन्धधाध्ययत्वं हेतुदोषः ।

पञ्चमे च तद्विषयस्याभावो न तावत् प्रत्यक्षतः सिध्यति । अक्षगिकात्मनः सर्वदेवत्वमतेऽप्रत्यक्षत्वात् न चा[6] नुमानतस्तदभावस्तत्र² तिष्ठन्तिङ्गानुपलम्भादिधाध्यासिद्धिस्ता-द्युद्धता³ । एवं वृष्टान्तोऽपि प्रतिहन्तव्यः ।

स्वरूपासिद्धोऽप्यर्थं हेतुः । स्थिरस्यापि कमाकमिसहकार्यपेक्षया कमाकमाभ्यामर्थक्रियोप-पत्तेः । नापि कमयौगवधपक्षोक्तदोषप्रसङ्गः । तथा हि कमिसहकार्यपेक्षया कमिकार्यकारित्वं तावदविरुद्धम् ।

तथा च शंकरस्य[46b1] संक्षिप्तोऽयमभिप्रायः । सहकारिसाकल्यं हि सामर्थ्यम् । तद्वैकल्यं चासामर्थ्यम् । न च तयोराधिनित्यतिरोभात्पाभ्यां तद्वतः क्षणित् क्षतिः । तस्य ताभ्यामन्यतरात् । तत्कथं सहकारिणोऽन्यपेक्षकार्यकरणप्रसङ्ग इति ।

विशोचनस्याप्यर्थं संक्षिप्तार्थः । कार्यमेव हि सहकारिणमपेक्षते । न च कार्योत्पत्तिहेतुः । यस्मात् द्विविधं सामर्थ्यं निजमागत्युक्तं च [2]सहकार्यन्तरम्, ततोऽक्षगिकस्यापि कमवत्सह-कारिणान्तरादपि कमवत्कार्यनाशतद्विषयपक्षेऽन्यतरात् भावानां प्रतिक्षेपमन्यापरवन्नुपवादिषु-मिति ।

न्यायभूयणोऽपि सपत्तिः । प्रथमकार्योत्पादनकाले हि उत्तरकार्योत्पादनस्यभावः । अतः प्रथम-काल एवाशेषाणि कार्याणि कुर्यादिति चेत् ।

तद्विदं माता मे[3]वन्म्येत्यादिबन्तु स्वरूपविरोधावयुक्तम् । यो हि उत्तरकार्यजनन-स्यभावः स कथमादौ तत् कार्यं कुर्यात् । न तर्हि तत्कार्यकरणस्यभावः । तर्हि नीलोत्पादन-स्यभावः पीतादिकमपि करोतीति ।

वाचस्पतिरपि पठति । नन्वयमशक्तिकः स्वरूपेण कार्यं जनयति । तच्चास्य स्वरूपं तृतीया-
विधिव्ये क्षणेन द्वितीयेऽपि क्ष[4]मे सति तदापि जनयेत् । अकुर्वन् वा तृतीयाविध्वपि
न कुर्वति । तस्य तादवस्थत्वात् । अतएवस्थे वा तदेवास्य क्षणिकत्वम् ।

अत्रोच्यते । तस्य स्वरूपेण कार्यं जनयति न तु तेनैव । सहकारित्वात्तदेव ततः कार्यो-
त्पत्तिर्जानात् । तस्माद् व्याप्तिव्याकृत्यकारणभावोऽयमेकत्रत्ययोगव्यवच्छेदेन ।
अन्यत्रायोगव्यवच्छेदेन[5] नात्यसोद्देश्यः । तस्यैव लौकिकवरोक्षकाणां सम्प्रतिपत्तेरिति
न कमिकार्यकारित्वपक्षोक्तदोषावसरः ।

नाप्यशक्तिके योगपक्षपक्षोक्तदोषावकाशः । ये हि कार्यमुत्पादितवन्तौ द्रव्यविशेषास्तेषां
व्यापारस्य नियतकार्योत्पादनसमर्थत्वं¹ निष्पादिते कार्ये² अनुवर्तमानेष्वपि तेषु द्रव्येषु निवृत्तार्था-³
वृत्ता सामर्थ्यो[6] जायते । तत्कार्यं निष्पादितं निष्पादयिष्यति । नहि दण्डादयः स्वभा-
वेनैव कर्तारो येनामी निष्पत्तेरात्म्य कार्यं विदधुः । किं तर्हि व्यापारावेतिनः । न चेयता
स्वरूपेण न कर्तारः । स्वरूपकारकत्वनिर्वाहपरतया व्यापारसमावेशादिति ।

किं च कमाकमाभावश्च भविष्यति । न च सत्त्वाभाव इति सन्निवृत्त्यतिरेकोऽप्ययं
व्यावकानुपलम्भः । न हि कमाकमा[47a.1]भ्यामप्यस्य प्रकारस्याभावः सिद्धः । विशेष-
निषेधस्य धोषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् ।

किं च प्रकारान्तरस्य वृत्त्यपे नान्यस्तनिषेधः । अवृत्त्यपे तु नासत्तानिषेधो विप्रकर्ष-
कामिति न कमाकमाभ्यामर्थविद्यासामर्थ्यस्य व्याप्तिसिद्धिः । अतः सन्निवृत्त्यतिरेकोऽपि
व्यावकानुपलम्भः ।

किं च दृष्ट्यादृष्टसहकारिप्रत्ययसत्ताकलङ्घनः । अमर्त्योपस्थान्यन्तपरोक्षत्वात्[2] तेन
व्याप्तं सत्त्वमपि परीक्षमेवेति न सावत्प्रतिवन्धः प्रत्यक्षतः सिध्यति । नाप्यनुमानतः ।
तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावादिति ।

अपि च कमाकमाभ्यामर्थविद्याकारित्वं व्याप्तमित्यतिमुभायितम् । यदि कमेन व्याप्तं कथ-
मक्रमेणः अत्राक्रमेण न तर्हि क्रमेण । कमाकमाभ्यां व्याप्तमिति तु श्रुता व्याप्तेरेवाभावः
प्रदर्शितो भवति । नहि भवत्यभिर्भूमभावाभावाभ्यां व्याप्त इति । अतो व्याप्तेरनेकान्ति-
कत्वम् ।

अपि च किमिदं बाधकमशक्तिकानामसत्तां सामयति । उतस्मिन्शक्तिकान् सत्त्वस्य व्यति-
रेकम् । अथ सत्त्वशक्तिकत्वयोः प्रतिबन्धम् ।

न पूर्वो विकल्पः । उक्तक्रमेण हेतोराश्रयासिद्धत्वात् ।

न च द्वितीयः । यतो व्यावकानुपलम्भिता व्या[4]प्यनिवृत्त्यतिरेकसम्भार्यः ।
सा च यदि प्रत्यक्षेण प्रतीक्यते तदा तद्धेतुः स्यादिति सत्त्वमनैकान्तिकम् । व्यावकानुपलम्भः
स्वरूपासिद्धिः । अथ सा विकल्प्यते तदा पूर्वोक्तक्रमेण पञ्चधा विकल्प्य विकल्पो दूषणीयः ।

1. सामर्थ्यस्य T.

2. कार्यं omitted T.

3. निवृत्तादुना T.

4. ति पूर्वो बङ्गभाषा correction in the margin (Separate hand) in T.

अतएव न तृतीयोऽपि विकल्पः । अतिरेकासिद्धौ सम्बन्धासिद्धेः ।

किं च न भूतलवचनाक्षणि[5]को धर्मो दृश्यते । न च स्वभावाभ्युपगमने व्यापकानु-
पलम्भः कस्यचित् दृश्यस्य प्रतिपत्तिमन्तरैर्मान्तर्भावयितुं शक्यत¹ इति ।

किं चाख्याभावधर्मत्वे आध्यात्मसिद्धत्वमितरेतराश्रयत्वं च । भावधर्मत्वे विरुद्धत्वं च² ।
उभयधर्मत्वे आनेकान्तिकत्वमिति न प्रथो बोधजातिमतिपतति³ ।

यत् पुनस्तत्तत्क्षणिकत्वे क्रमधीनपक्षाभ्या[6]मर्थक्रियाविरोधादिति । तत्र विरोधसिद्धि-
मनुसरता विरोध्यपि प्रतिपत्तव्यः । तत्प्रतीतिमान्तरौघकत्वाद् विरोधसिद्धेः । यथा तुहिन-
दहनयोः⁴ सापेक्षप्रवृत्तावप्येव । प्रतिषेधो वाक्षयिकः प्रतीत्यमानः प्रतीतिकादित्वात् स
श्रेय स्यात्, अजनकस्याप्रमेयत्वात् ।

संवृत्तिसिद्धेर्नाशयित्वेन विरोधसिद्धिरिति चत् । संवृत्तिसिद्धमपि वास्तवं काल्पनिकं
[47b.1] वा स्यात् ।

यदि वास्तवं कथं तस्यासत्त्वम् । कथं चार्थक्रियाकारित्वविरोधः । अर्थक्रियां कुर्वन्ति
वास्तवमुच्यते ।

अथ काल्पनिकम् । तत्र किं विरोधो वास्तवः, काल्पनिको वा । न तावद् वास्तवः ।
कल्पितविरोधविरोधत्वात्, व्यप्यापुत्रविरोधत्वात् । अथ विरोधोऽपि काल्पनिकः । न तर्हि
सर्वस्य अतिरेकः दारणाधिक इति क्षणभङ्गो दत्तजलाञ्जलिरिति ।

अथमेव बोधप्रवन्धोऽहम्द् गुरुभिः⁵ संगृही[2]तः ।

निर्यं नास्ति न वा प्रतीतीविवक्षतेनाशवासिद्धता

हेतोः स्वानुभवस्य आक्षतिरतः क्षिप्तः सखीजि च ।

शून्यं च द्वितयेन सिध्यति न वास्तवापि सत्ता यथा

नो नित्येन विरोधसिद्धिरसत्ता शक्या कदादेरपि ।

इति । [क्षणभङ्गाध्याये]

अथोच्यते । इह वस्तुन्यपि धर्मधर्मव्यवहारो दृष्टो यथा गवि गोत्वम्, पटे शुक्लत्वम्
तुरगे गमनमिवादि । अ[3]वस्तुन्यपि धर्मधर्मव्यवहारो दृष्टो यथाशशविषाणे तीक्ष्ण-
त्वाभावे व्यप्यापुत्रे शक्तत्वाभावे गगनारविन्दे गन्धाभाव इत्यादि । तत्रावस्तुनि धर्मित्वं
नास्तीति किं वस्तुधर्मण धर्मित्वं नास्ति । आहोस्विदवस्तु धर्मेषाणि ।

प्रथमपक्षे सिद्धताधनम् । द्वितीयपक्षे तु स्वयञ्चनविरोधः । यदाहोर्बुधः ।

धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मान[4]सिद्धा

आधाविधिष्यदहतिः किमिहास्ति नो वा

कदाप्यस्ति चेत् कदाप्यस्ति न दूषणाति

नास्त्येव चेत् स्वयञ्चनप्रतिरोधसिद्धिः ।

1. शक्य इति S.

2. च omitted T.

3. अभिपत्ति I.

4. दहनतुहिनयोः T.

5. ज्ञानधीमिषः ।

अवस्तुनो धर्मित्वस्वीकारपूर्वकत्वस्य व्यापकस्याभावादा^१ भवति सिद्धिपूर्वकस्यानुपपत्तप्रसङ्ग इत्यर्थः । येनैव हि वचनेनावस्तुनो धर्मित्वं प्रतिषिध्यते । तेनैवावस्तुनो धर्मित्वाभावेन धर्मो भ[5]मिष्यमभ्युपगतम्^२ । परन्तु प्रतिषिध्यत इतिव्यक्तमिदमोऽवरचेष्टितम् । तथा ह्यवस्तुनो धर्मित्वं नास्तीति वचनेन धर्मित्वाभावः किमवस्तुनि^३ विधीयत, अन्यत्र वा, न वा वचनविधीयते इति प्रश्नः पक्षः ।

प्रथमपक्षेऽवस्तुनो न धर्मित्वनिषेधः । धर्मित्वाभावेन धर्मैव तत्रैव विधानात् ।

द्वितीये^४ऽवस्तुनि किमायातम् । अन्यत्र धर्मित्वाभाव[6]विधानात् ।

तृतीयस्तु पक्षो व्यर्थ एव निराश्रयत्वाविति कथमवस्तुनो धर्मित्वनिषेधः । तस्माद्यथा प्रमाणीयत्वात् प्रमेयत्वास्वीकारपूर्वकत्वेन व्याप्तः, वाचकशब्दोऽप्यालो वा वाच्यस्वीकार-पूर्वकत्वेन व्याप्तस्तथाऽवस्तुनो धर्मित्वं नास्तीति वचनोपपत्त्योऽवस्तुनो धर्मित्वस्वीकारपूर्वक-त्वेन व्याप्तः । अन्यथा तद्वचनोपपत्तस्य व्यर्थत्वात् । तद् यदि वचनोपपत्त्यो व्याप्यमेतदा-ऽवस्तुनो धर्मित्वस्वीकारोऽपि व्यापकत्वमो दुर्गारः । अत्र न व्यापकत्वमो, तदा व्याप्यस्यापि वचनोपपत्तस्यासम्भवं इति [483.1] भक्तवान् अतादायातमिति कथं न स्ववचन-प्रतिरोध^५सिद्धिः ।

यदाहृत्वा^६ । न ह्यवस्तुनं परं बोधयितुमोक्षः । वृत्तं वा बोधयितुं परिहर्तुमिति महति संकटे प्रवेशः ।

अवस्तुप्रस्तावे तद्वचनानां मूलतश्च युज्यत इति चेत् । अहो महर्द्धदग्धम् । अवस्तुप्रस्तावे स्वयमेव यथाशक्ति वसित्वा भग्नो मूलतश्च स्वाध्यासेति परिभाषया निःसर्तुमिच्छति । न चावस्तुप्रस्तावो [2] राजवृद्धेन विना चरणमर्धनादिनाऽनिष्टिमात्रेण वा प्रतिवेष्टुं शक्यते । ततश्चात्रापि क्वाकमभावेन साधकत्वे सत्त्वाभावेन च साध्यत्वे सन्निधयेन ह्यवस्तुभावेन व्यावस्था-त्मनो वा क्षणिकस्य धर्मित्वं केन प्रतिषिध्यते^७ ।

त्रिविधो हि धर्मो द्रष्टः । कश्चित् वस्तुनिपतो नीलादि । कश्चिदवस्तुनिपतो यथा सर्वो-पाहृत्वाविरहः । कश्चिदुभयस[3]धारणो यथाऽनुवर्तयिष्यमात्रम् । तत्र वस्तुधर्मोऽवस्तुनो धर्मित्वनिषेध इति युक्तम्^८ । न स्ववस्तुधर्मो । स्ववस्तुधर्मो वा । स्ववचनस्यानुपपत्तप्रसङ्गा-दित्युक्तमिदमभावे सन्निधेऽपि^९ वाऽवस्तुधर्मो धर्मित्वमव्याहृतमिति नात्रमाश्रयसिद्धौ व्याप-कानुपपत्तः ॥

अक्षयिकाप्रतीता^{१०} वाश्रयसिद्धौ हेतुरिति युक्तमुक्तम् । तदप्रतीतो तद्व्यवहारायोगात् । केवलमसौ व्यवहाराङ्गभूता प्रतीतिरवस्तुनोरेककथा न भवति । शास्त्राचारमर्थेण वस्तु-

1. स्वाभावे S.

2. The sentence is diffective in S.

3. अवस्तु S.

4. स्वव्यवहारात् वचनोपपत्तस्या omitted T.

5. विरोध T.

6. यदाहृत्वाः omitted S.

7. प्रतिहृत्यो S.

8. इत्युक्तं T.

9. अपि omitted S.

10. तावदभावे^{१०} S.

सामर्थ्यभाविनी हि वस्तुप्रतीतिः । यथा प्रत्यक्षमनुमानं प्रत्यक्षपृच्छभावी च विकल्पः । अवस्तु-
नस्तु सामर्थ्याभावादिकल्पमात्रमेव प्रतीतिः । वस्तुनो हि वस्तुबलभाविनी प्रतीतिर्यथा सा[5]-
क्षात्प्रत्यक्षम्, परम्परया तत्पृच्छभावी विकल्पोऽनुमानं च । अवस्तुनो न वस्तुबलभाविनी प्रतीति-
स्तत्कारकत्वेनावस्तुत्वेहातिप्रसङ्गात् । तस्मादिकल्पमात्रमेवावस्तुनः प्रतीतिः । नह्यभावः कश्चि-
द्विग्रहवान् यः साक्षात्कर्तव्योऽपि तु व्यग्रहर्तव्यः । स च व्यग्रहरो विकल्पादपि सिध्यत्येव ।
अन्यथा सर्वजनप्रसिद्धोऽ[6]वस्तुव्यग्रहरो न स्यात् । इत्यते च । तद्वन्वितप्रतिषेधानुबन्धा-
दित्यकामेनापि विकल्पमात्रसिद्धोऽक्षणिकः स्वीकर्तव्य इति नाप्यप्रतीतिरवाद्याभावासिद्धो
हेतुर्वक्ष्यते । तत्तद्व्याक्षणिक्त्वमपि विकल्पमात्रसिद्धत्वे यदुक्तम्,

न कश्चिद्वेतुरनाथयः विकल्पमात्रसिद्धस्य धर्मिनः सर्वत्र सृजन्त्यादिति ।

तदसङ्गतम् । विकल्पमात्रसिद्धस्य धर्मिनः सर्व[48b1]त्र सम्भवेऽपि वस्तु-
धर्मेण धर्मिस्थायोगात् । वस्तुधर्महेतुत्वापेक्षया आश्रयसिद्धस्यापि हेतोः सम्भवात् । यथात्मनो
विभूत्वसाधनार्थेभूयस्यस्तं सर्वतोऽपलभ्यमानगुणरवारिति साधनम् । विकल्पपदार्थं हेतुवन्मात्रात् ।
पूर्वं सन्निगम्यवस्तुकः । समर्थिते तु हेताववस्तुक इति ब्रूमः ।

न चात्र सन्निगम्याश्रयत्वं नाम हेतुदोषः । आस्तां तावत् । सन्निगमस्यावस्तुनोऽपि विक-
[2]ल्पमात्रसिद्धस्यावस्तुधर्मापेक्षया धर्मत्वप्रसाधनात् । वस्तुधर्महेतुत्वेऽप्येव सन्निगमाश्रयस्य
हेत्वाभासस्य व्यवस्थापनात् । अथेह निबुध्यते मयूरः कोकादित्यदिति । अवस्तुकविकल्प-
विषयस्पातत्वं तु व्यापकानुपलम्भादेव प्रसाधितम् । एवं दृष्टान्तस्यापि व्योमोत्पन्ना-
देर्धर्मित्वं विकल्पमात्रेण प्रतीतिरसाधगन्तव्या । [3] तदेवमवस्तुधर्मपेक्षयाऽवस्तुनो धर्मित्वस्य
विकल्पमात्रेण प्रतीतेरसाध्वन्नोत्तमशब्दवाचाप्यमाश्रयासिद्धो हेतुः । न च दृष्टान्तक्षतिः ॥

न चैव स्वरूपसिद्धः । अक्षणिके धर्मिणि प्रजाक्रमयोर्धर्मोपक्रमोद्योगात् । तथाहि यदि
तस्य प्रथमे क्षणे द्वितीयादिवक्षणभावि कार्यकरणसामर्थ्यमस्ति तदा प्रथमक्षणभावि^३कार्यवत्
द्वितीयादिवक्षणभावायपि कार्य^४ कुर्वति । [4] समर्थस्य क्षेपायोगात् । अथ तदा सहकारि-
साक्षत्पलक्षणसामर्थ्यं नास्ति । तद्विकल्पलक्षणस्यासामर्थ्यस्य सम्भवात् । नहि भावः स्वरूपेण
करोतीति स्वरूपेणैव करोति । सहकारिरहितत्वादेव ततः कार्योत्पत्तिदर्शनादिति चेत् । यदा
साधयनी मिलिताः^५ सन्तः कार्यं कुर्वन्ते तदैकार्यकरणलक्षणं सहकारित्वमेवा[5]मस्तु को
नियेष्टा । मिलितैरेव तु तत्कार्यं कर्तव्यमिति कुतो सन्न्यते । पूर्वोपरिकालयोरेकत्वभावात्
भावस्य । सर्वदा जननाजननयोरेक्यतरनियमप्रसङ्गस्य पूर्वोपरत्वात् । तस्मात् सामग्री जनिका,
नेकं जनकमिति स्थिरवादिनां मनोराशयस्याप्यविषयः ।

किं कुर्मो दृश्यते साधयेमिति चेत् । दृश्यतां किं तु पूर्वस्थितादेव [6] पाचात्
सामग्रीमध्यप्रविष्टाद् भावात् कार्पोत्पत्तिरन्यस्मादेव विनिवृत्तामग्रीमनुपगम्यत्वात् क्षणादिति

1. व्योमादे S. 2. प्रतीतिः T. 3. कार्यकरण-भावि marginally
added separate hand T. 4. कार्य added separate hand T. 5. मौलिताः S.

विवाद्यपक्षेतेत् । तत्र प्रागपि सम्भवे^१ सर्वदेव कार्योत्पत्तिर्न वा^२ कदाचिदपीति विरोध-
मसमाधाय तत एव कार्योत्पत्तिरिति साध्यानुवादमात्रप्रवृत्तः कृपामर्हेति ।

न च प्रत्यभिज्ञानादेवैकत्वसिद्धिः । तत्पौरुषस्य लूनपुनर्जातकोदाह[49a.1]
शक्यतीत्यन्वादी निर्देननात् । विस्तरेण च प्रत्यभिज्ञानपुण्यगममाभिः स्थिरसिद्धवृत्तौ प्रति-
पादितमिति तत एवावधार्यम् ।

ननु कार्यमेव सहकारिणोपेक्षते । न तु कार्योत्पत्तिर्हेतुः । यस्मात् द्विविधं सामर्थ्यं निज-
मानमुक्तं च सहकार्यन्तरं, ततोऽजगत्कस्यापि कथयत् सहकारिणानात्वादपि कथयत्कार्य-
नानात्वमिति चेत् । भवतु तावत् निजानामुक्तमेवेन द्विविधं [2] सामर्थ्यम् । तथापि तत्
प्रातिस्विकं वस्तुस्वतन्त्रं सद्यः किपाथमेकमवस्थाभ्युपगन्तव्यम् । तद्यदि प्रागपि, प्रागपि
कार्यप्रसङ्गः । अथ पश्चादेव, न तदा स्थिरो भावः ।

न च कार्यं सहकारिणोपेक्षते इति युक्तम्, तस्यासत्त्वात् । हेतुश्च सन्नपि यदि स्व-
कार्यं न करोति, तदा तत्कार्यमेव तत्र स्यात् । स्वातन्त्र्यात् ।

यच्छोक्तम् । यो हि उत्तरकार्यजनकस्वभावः [3] स कथ्यमादी कार्यं कुर्वति । न तर्हि तत्कार्य-
करणस्वभावः । न हि नीलोत्पादकस्वभावः पीतादिकमपि करोतीति ।

तदसङ्गतम् । स्थिरस्वभावत्वे भावस्योत्तरकालमेवेदं न पूर्वकालमिति कुत एतत् । तद-
भावाच्च कारणमप्युत्तरकार्यस्वभावमित्यपि कुतः ।

किं कुर्मः । उत्तरकालमेव तस्य जन्मेति चेत् । स्थिरत्वे तदनुपपद्यमानमस्थिरता[4]-
माविद्यात् । स्थिरत्वोपेक्षेण एव स्वभावस्तस्य यदुत्तरक्षण एव कार्यं करोतीति चेत् । न,
प्रमाणबाधिते स्वभावाभ्युपगमाद्योपावृति न तावदक्षगिकस्य कमिकार्यकारित्वमस्ति । नाप्य-
कमिकार्यकारित्वसम्भवः । द्वितीयेऽपि क्षणे कारकस्वरूपसङ्गत्वे पुनरपि कार्यकथाप्रसङ्गात् ।

कार्यं निष्पन्ने तद्विषयव्यपारभावाद्गुणा सामग्री [5] न निष्पातितं निष्पादयेदिति चेत् ।
न, सामग्रीसम्पन्नात्मन्ययोरपि सद्यः क्रियाकारकस्वरूपसम्भवे जनकत्वमवधारयमिति प्रागेव
प्रतिपादनात् । कार्यस्य हि निष्पादितत्वात् पुनः कर्तृमदावयवमेव कारणमतमर्थमावेदयति । तदय-
मक्षगिके कमाकमिकार्यकारित्वाभावात् न सिद्धः^३ । न च कमाकमाभ्यामपरप्रकारसम्भ-
[6] यो येन ताभ्यामव्यापत्ती समिदम्पद्व्यतिरेको हेतुः स्यात् । प्रकारान्तरसङ्ख्यां तस्यापि
द्वयत्वाद्बुद्धवत्^४ प्रकारद्वयवृत्तयेऽपि स्वपक्षेऽप्यनास्थासप्रसङ्गात् । तस्मादन्योऽप्यव्यक्तोऽस्त्विति-
र्नापरः प्रकारः सम्भवति । स्वरूपाप्रविष्टस्य वस्तुनोऽभस्तुनो वाऽतस्त्वभावत्वात्^५ । प्रकारान्तर
स्यापि कथमवस्थाप्राविष्टत्वात् । तथातीन्द्रियस्य सहकारिणोऽवृत्त्य[49b.1] त्वेऽव्यवयोगव्यव-

१. सम्भवेदिति T.

२. च T.

३. नासिद्धः T.

४. दृष्टादृश्यत्वं S.

५. काऽव्यत्वात् S.

नष्टेन द्रव्यसहकारित्वमित्यस्य सत्त्वस्य द्रव्यकामाकमाभ्यां ध्यातिः प्रत्यक्षादेव सिध्यति । एवं कामाकमाभ्यामर्थक्रियाकारित्वं ध्यातिरिति कामाकमयोराख्योपपद्यच्छेदेन स्थितत्वादेस्तत्कार-
द्रव्यपरिहारेणार्थक्रियाकारित्वमन्यत्र न गतमित्यर्थः । अतएवेतयोर्विनिवृत्तौ निवर्तते¹ ।

नितोचनस्यापि विकल्पवशे प्रथमदूषण[2]माश्रयातिद्विदोषपरिहारतो निरस्तम् ।

द्वितीयं चातङ्गतम् । विकल्पत्वानेन व्यतिरेकस्य प्रतीतत्वात् । नष्टाभावः कश्चिद्विषय-
वान् यः साक्षरकर्तृभ्यः, अपितु विकल्पादेव व्यवहर्तव्यः । न ह्यभावस्य विकल्पादस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिर्वा सर्वथा । उभयथापि तद्व्यवहारहानिप्रसङ्गात् । एवं वैधर्म्य-
दृष्टान्तस्य हेतुव्यतिरेकस्य च वि[3]कल्पादेव प्रतिपत्तिः² ।

तृतीयमपि दूषणभूतञ्जलम् । व्यापकानुपलम्भेन निर्दोषेण सत्त्वस्य क्षणिकत्वेन³
व्याप्तेरव्याहतत्वात् ।

तदर्थं व्यापकानुपलम्भोऽक्षयिकस्यासत्त्वम् । सत्त्वस्य ततो व्यतिरेकं क्षणिकत्वेन
ध्याति च साधकव्येकव्यापारात्मकत्वादिति स्थितम् ।

तनु व्यापकानुपलम्भिरिति यष्टानुपलम्भित्वात् तदा न तस्य साध्यबुद्धिजनक[4]त्व-
मवस्तुत्वात् । न चाध्योपलम्भिव्यापकानुपलम्भिरभिधानं शक्या भूतलादिवदन्यस्य कस्य-
चिदनुपलम्भेरिति चेत् । तदतङ्गतम् । धर्म्युपलम्भेरेवान्यत्रानुपलम्भितया व्यवस्थाप-
नात् । यथा हि⁴ नेह शिक्षया वृक्षाभावादित्यत्र वृक्षापेक्षया केवलप्रदेशस्य धर्मिण उप-
लम्भिवृक्षाऽनुपलम्भः⁵ । शिक्षापेक्षया च केवलप्रदेशस्य धर्मिण[5] उपलम्भिरेव
शिक्षापावा⁶ अभावोपलम्भिरिति स्वभावेहेतुपर्यवसायिव्यापारो व्यापकानुपलम्भः । तथा⁷
निरपेक्ष धर्मिणो विकल्पबुद्ध्यवसितस्य कर्मकारित्वाकर्मकारित्वापेक्षया केवलप्रवृत्तादेव⁸
कर्मकारित्वाकर्मकारित्वानुपलम्भः । अर्थक्रियापेक्षया च केवलप्रतीतिरेवार्थक्रियाज्योत्⁹
प्रतीतिरिति व्यापकानुपलम्भान्तरा[6]वस्य¹⁰ न कश्चिद्विशेषः ।

अध्यवसायपेक्षया च बाह्येऽक्षगिके वस्तुनि व्यापकाभावाद् व्याप्याभावसिद्धि-
व्यवहारः । अध्यवसायश्च समनन्तरप्रत्ययबलादापाताकारविशेषयोगादगृहीतेऽपि प्रवर्तन-
शक्तिर्वोध्यव्यः । ईदृशद्वयाध्यवसायोऽस्मिन्नवादेऽतिसिद्धौ निर्धारितः । स चापिसंवादी
व्यवहारः परितर्तुमशक्यः । यद् व्यापकशून्यं तद्व्याप्यशून्यमिति । एतस्यैवार्थ[50a.1]-
स्यानेनावि क्लेशेन प्रतिपादनात् । अयं च न्यायो यथा वस्तुभूते धर्मिणि तथाऽवस्तुभूते
ज्योति को विशेषः । तवाह्येकज्ञानसंतर्गम्य¹¹ विकल्प एव । यथा च हरिणशिरसि

1. निवर्तते S.	2. प्रतीतिः S.	3. निर्दोषत्वस्य क्षणिकत्वेन S,
निर्दोषे सत्त्वस्य B.	4. हि omitted S.	5. वृक्षा S.
6. शिक्षाभावो S.	7. S adds हि ।	8. कमेव S.
9. क्रियाविशेष S.	10. रादस्य T.	11. मानमात्र S.

तत्रैकज्ञानसंसर्गि भृङ्गमुपलब्धं शशशिरस्यपि तेन सहैकज्ञानसंसर्गित्वसम्भावयन्नेव भृङ्गं निर्विध्यते, तथा भीमाश्वधरिनिष्ठितनिर्यानित्यभावे कणाकमी स्वधर्मिणा साधमेकज्ञानसंसर्गिणी [2] दृष्टी, यदि नित्ये^१ भवतः नित्यग्राहिणामे स्वधर्मिणा नित्येन सहैकगृह्येवातामिति सम्भावयता एकज्ञानसंसर्ग^२द्वारकमेव प्रतिविध्यते । कथं पुनरेतस्मिन्नि^३र्यज्ञाने कणाकमयोरस्तकुरणमिति यावता^४ कणाकमकोटीकृतमेव नित्यं विकल्पयाम इति चेत् । अतएव व्यापकावतारो विपरीतारो^५मन्तरेण तस्य वैयर्थ्यात् । कालान्तरेऽप्ये^६[3]ककृतया^७ निरपक्षम् । कणाकमी च अगद्वये भिन्नकृतया । ततो नित्यस्य कणाकमिकाव्यक्तेश्च परस्परपरिहारस्त्विति^८लक्षणतया युवोरो विरोध इति कथं नित्ये कणाकमयोरन्तर्भावः । अगन्तर्भावाच्च शुद्धनिरपेक्षत्वेन दूरीकृतकणाकमसमारोपेण कथमुल्लेखः । ततश्च प्रतियोगिनि नित्येऽपि विकल्पय^९नामे ए^{१०}[4]कज्ञानसंसर्गिलक्षणप्राप्ते नित्योपलब्धिरेव निरपेक्षद्वयानुपलभ्यमानस्य कणाकमस्यानुपलब्धिः^{११} । तत एव चार्थकिपात्रकतेरनुपलब्धिः । तस्माद् व्यापकविधेतिवत्सुपलब्धितया न व्यापकानुपलभ्यमानरावस्य विशेषः ।

नन्वेतद्वस्तुपरिणीकोपयोगि वस्तु^{१२}पिष्टानत्वात् प्रमाणव्यवस्थाया इति चेत् । किमिदं वस्तुपिष्टा[5]नत्वं नाम । किं परस्परवाधि वस्तुनः सकाशादागतत्वम्, अथ वस्तुनि केनचिदाकारेण व्यवहार^{१३}कारणत्वम्, वस्तुभूतपरिणामप्रतिपक्षत्वं वा ।

यद्यपि पक्षस्तदा कणाकमत्वार्यकिपात्रादिव व्याप्तिग्रहणमोचरवस्तुप्रतिपक्षत्वस्यैवापि^{१४} न क्षीणम् ।^{१५}

न^{१६} द्वितीयेऽपि पक्षदोषः सम्भवति । अथभङ्गि^{१७}वस्तु साधनोपायत्वादस्य ।

न^{१८} चान्ति[6]मोऽपि विकल्पः कल्पयते । तस्यैव नित्यविकल्पस्य वस्तुतो धर्मिभूतस्य कणाकमयद् बाह्यनित्योपादानशून्यत्वे नार्थकिपात्र्यद् बाह्यनित्योपादानशून्यत्वे^{१९} प्रस्थापयत् । पर्युदात्तवृत्त्या बुद्धिस्वभावभूताल्लङ्घिकाकारे वस्तुभूते धर्मिणि प्रतिपक्षत्वसम्भवात् ।

अत्रमेव न्यायो न यत्ता यन्प्रानुत्तर्धतयाभावाकिपात्री घोष्यः । एतेन यथा वृक्षाभावादि^{२०}रत्नमर्वावि[50b. 1]त् शक्यते^{२१} न तथावमिति श्रिलोचनोऽभि^{२२} निरस्तः ।

न च कणाकमत्वस्वयो दोषजान्ति नातिकामति, अभावधर्मत्वेऽपि आश्रयासिद्धिदोषपरिहारात् । यत्त्वेन प्रमाणांतराभिप्रायानामसत्त्वसिद्धौ कणादिविरहस्याभाव-

1. नित्येऽपि यदि S.	2. ग्राहिणा S.	3. संसर्गिणा S.
4. रेतस्त्व S.	5. यावता omitted T.	6. रीतरूपादोप S.
7. मन्तरेणैक S.	8. स्थित S.	9. अपि कल्पयमाने S.
10. नार्थ.....तन्मतेः S.	11. कल्पयति S.	12. व्यवहारे T.
13. अस्य omitted S.	14. S adds च ।	15. शून्यत्व ^{१०} S.
16. द्वित्वादि S.	17. शपयो T.	

धर्मता¹ सिध्यतीत्युक्तम्, तद्वास्तव्यापि दुरनिधानम् । नित्यो हि धर्मो । असत्त्वं साध्यम् । अन्तिकार्थकारित्वाकन्तिकार्थकारित्वविरहो² हेतुः । अस्य चाभावधर्मत्वं ना-
[2]म असत्त्वालक्षणस्यसाध्याविनाभावित्वमुच्यते । तच्च क्रमाक्रमेण सत्त्वरूप व्याप्ति-
सिद्धौ सत्त्वरूप व्याप्त्वाद्याभावेन क्रमाक्रमस्य व्यापकस्य विरहो व्याप्तः सिध्यतीत्यभाव-
धर्मत्वं प्रागेव विध्योर्ध्वगतिताधनात्³ प्रत्यक्षादनुमानादेकस्माद्वा⁴ प्रमाणान्तरात् सिद्धमिति
नेतेरन्तराश्रयदोषः⁵ ।

न च सत्तापामिबसत्तापामपि तुल्यः प्रसङ्गो [3] भिन्नव्यापकत्वात् । वस्तुभूतं
हि तत्र साध्यं साधनं च । तयोर्धर्म्यपि वस्तुत्वेव⁶ युज्यते ।

वस्तुनस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धिः । तदीरभावे निवर्त्तनाश्रयासिद्धिरिति
युक्तम् । असत्तासाधने त्ववस्तुधर्मो हेतुरन्तर्बुद्धिकल्पमात्रसिद्धे धर्मिणि नाश्रयासिद्धि-
दोषेण युवधितुं शक्यः । तथा क्रमशः क्रमदीनपक्षाभ्यामर्थकारित्वविरहो[4]धः सिध्य-
त्येव ।

तथा विकल्पादेवाशङ्कितो विरोधो सिद्धः । विकल्पोऽस्ति सित⁷श्चास्य स्वभावो
नापर इत्यपि व्यवहर्तव्यम् । अन्यथा तदनुभावेन क्रमाक्रमविरहितत्वाविनिर्बन्धादिक-
मुक्तम्⁸ । तत्स्वरूपस्यानुल्लेखोऽप्युल्लेखः⁹ इत्यशङ्किकणशविषाणाविशब्दानुस्मरणप्रसङ्गः ।
अस्ति च । अतो यथा प्रमाणाभावेऽपि वि[5]कल्पसिद्धस्य¹¹ धर्म्यानुतादेः सौन्दर्यावि-
निवेद्योऽनुकल्पस्तथा विकल्पोपनीतस्यैवाशङ्किकरूपस्य तत् एव¹² प्रत्यक्षीकारेण सह विरोध-
व्यवस्थायां कीदृशो दोषः स्यात् । यदि चाशङ्किकानुभवाभावाद् विरोधप्रतिषेधस्तर्हि
अन्तर्बुद्ध्याद्यनुभवादेव सौन्दर्याविनिवेद्योऽपि¹³ माभूत् ।

नन्वयं विरोधस्यापारमार्थिक[6]त्वम् । तद्द्वारेण अणभङ्गसिद्धिरप्यपारमार्थिकी
स्यादिति चेत् । नहि विरोधो नाम वस्तुन्तरं किञ्चिदुभयकोटिवत्तत्वात्सम्बन्धाभि-
धानमिष्यते, अस्माभिरुपपद्यते वा । येनैकस्त्वन्विनो वस्तुत्वाभावेऽपारमार्थिकं¹⁴
स्यात् । यथा त्विष्यते तथा पारमार्थिक एव । विशद्वाभिमतयोरन्योन्यस्वरूपपरिहारमात्रं
विरोधार्थः । स च¹⁵ भावाभावयोः पारमार्थिक[5]त्वम् । एक एव¹⁶ । न भावोऽभावक-
माविशति । नाप्यभावो भावरूपं प्रविशतीति दोऽयमन्ययोरसंकरनिग्रमः स एव पार-
मार्थिको विरोधः । कालान्तररूपतया हि नित्यत्वम् । क्रमाक्रमी क्षणद्वयेऽपि निम्न-
रूपतया । ततो नित्यत्वक्रमाक्रमिकार्थकारित्व¹⁷योर्भावाभाववद् विरोधोऽस्त्येव ।

1. S adds न ।	2. त्वाभावी T.	3. साधकात् S.
4. त्मकाडा S, देकाडा T. The letter sums to be replaced by देकस्माद्वा ।		
5. त्वदोषः S.	6. वस्तुभूत एव S.	7. रवस्तुनि T.
8. लोपित T.	9. मयुक्तम् S.	10. दन्वस्योल्लेखा omitted T.
11. सत्यस्य S.	12. तत् प्र S.	13. अपि omitted T.
14. दत्तपार्थ S.	15. पारमार्थिकः S.	16. तन्न S.
17. क्रमेण S.	18. वारकस्य S.	

ननु नित्यत्वं^१ कर्मयोगवत्त्वत्वं च विरुद्धौ धर्मौ^२ विध्य नापरो विरोधो नाम,
क[२]स्य वास्तव्यत्वमिति चेत् । न, न हि धर्मान्तरस्य सम्भवेन विरोधस्य वारमाधि-
कत्वं शून्यः । किन्तु विरुद्धयोर्धर्मयोः सङ्काशे । अथवा विरोधनामधर्मान्तरसम्भवे-
ऽपि यदि न विरुद्धौ धर्मौ^३ क्व वारमाधिकविरोधतत्त्वः^४ । विरुद्धौ चेद्धर्मौ^५ तावत्तत्र
तात्त्विको विरोधव्यवहारः । किमपरेण प्रतिज्ञामात्रसिद्धेन विरोधनाम्ना वस्तुवत्त[३]-
रेण ।

तदर्थं पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

नित्यं नास्ति न वा प्रतीतिविवक्षतेनाश्वयासिद्धता
हेतोः स्वानुभवस्य च क्षतिरतः क्षिप्तः सपक्षोऽपि च ।
शून्यश्च द्वितयेन सिध्यति न वा सत्ताऽपि सत्ता यथा
नो नित्येन विरोधसिद्धिरसत्ता^६ शक्या क्रमादेरपि ॥ इति ।

अथ सिद्धातसंक्षेपः ।

धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा
वाचादिधिष्यत्यहृतिः [४]किमिहास्ति नो वा ।
व्याप्यसिद्धि चेत् कथमियसिद्धि न दूषणानि
नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः ॥

तदेवं नित्यं न क्रमिकार्यकारित्वाक्रमिकार्यकारित्वाभ्योवीति^७ परमार्थः । ततश्च
सत्ताप्राप्तमपि नैवेति परमार्थः^८ । ततश्च क्षणिकाक्षणिक^९परिहारेण राशस्तत्राभावाक्ष-
णिकाप्रवर्तमानमिदं सत्त्वं क्षणिक एव विश्राम्यत्वे^{१०}न व्याप्तं सिध्यतीति सत्त्वात्
क्षणिकत्वसिद्धिरविरोधिनी ॥

प्रकृतिः^९ सर्वधर्माणां यद्विधान्मुक्तिरिष्यते ।

त एव तीर्थेतिर्माथो क्षणभङ्गः प्रसाधितः ॥^{१०}

इति कृतिरियं रत्नकीतः ॥

१. नित्यत्वक S.

२. सङ्काशः S.

३. च धर्मो S.

४. रसत्ता T.

५. इति omitted S.

६. नैव परमार्थतः S.

७. क्षणिक omitted T.

८. विश्राम्यते न S.

९. प्रकृतेः S.

१०. S adds the following:-

विपक्षे बाधनाद्धेतोः साध्यात्मत्वं प्रसिध्यति ।

तत्सिद्धौ द्विविधा व्याप्तिसिद्धिरवामिधीयते ॥

इति वेधर्म्यदृष्टान्ते व्यतिरेकरूपव्याप्य

क्षणभङ्गसिद्धिः समाप्ता ॥

कृतिरियं महापण्डित-

रत्नकीतिपादानाम् ॥

प्रमाणान्तर्भावप्रकरणम्

[51a.5] प्रमाणद्वितयादन्वयप्रमाणन्यवृणम् ।

नापूर्वमुच्यते तत् प्रयोगेनात्र मुह्यते ॥

इह खलु प्रमाणमात्रे न केचिद् विप्रतिपद्यते । अन्ततस्तदन्वयिकस्यापि सं[6]प्रति-
पत्तेः । प्रमाणमात्रोच्छेदवादी च तत्तदार्थक्य प्रतिविधानावस्मद्वगुरभिरवज्ञातः ।

प्रमाणमप्रमाणं चेद् विचारावसरो हतः ।
ब्रूयता नियतं किञ्चित् साध्यं वा बाध्यमेव वा ॥
तत्रावृणक्ति ब्रूयानस्य स्लाषा सदसि कीदृशी ।
नानुमायाः परा युक्तिः किं सिद्धं तदनादरे ॥
स्वीकृता तेन सेतवस्मात्तन्मत्या बाधनं यवि ।
अत्रापनेऽस्याः स्वीकारात्तद्विषया वा[51b1]पनं कथम् ॥
साध्यं न किञ्चिदिति चेद् बाधा याऽत्रापि साध्यता ।
साऽपि नेति बन्धो वदथ प्रश्नमात्रेऽपि किं फलम् ॥
फलं यवि शिवः स्वापि नाग्यलज्जावबोधनात् ।
वाचः प्रत्यापने शक्ता नाक्षयूमापि सुन्दरं ॥
सं[६]ती माननिष्ठं चेद् विचारोऽप्येव संवृतिः ।
संवृतावपि नेष्टं चेद् यदन् जेता यथा तथा ॥
संवृतिदय विना मानं बाह्यमात्रेण न सिध्यति ।
मानतो यवि दुर्दारः प्रमाणस्य परि[2]ग्रहः ॥

आचार्योप्याह ।

अनिष्टेरचेत् प्रमाणं हि सर्वेष्टीनां निवृत्तनम् ।

भावभावव्यवस्थां कः कर्तुं तेन विना प्रभुः ॥ [प्र. वा. 4.215]

इति ।

तदेवं प्रमाणमात्राप्रतिषेधे प्रत्यक्षं तावदावी शङ्कनीयम्, तन्मूलत्वावपरप्रमाणोपपत्तेः ।
न च चावर्कोऽयन्मानमनवस्थाप्य स्थातुं प्रभवति । व्यावहार्यकरणत्वात् ।

तच्छास्त्रे हि प्रत्यक्षेतरसामान्य[3]योः प्रमाणेतरविधानं लक्षणप्रणयनतो विधात-
व्यम् । तच्च लक्षणं प्रत्यक्षे धर्मिणि लब्धे प्रामाण्ये प्रत्येतत्तत्त्वे स्वभावाद् हेतुः । पर-
बुद्धिप्रतिपत्ती च कायादिव्यापारः कार्यहेतुः । परलोकप्रतिषेधे च दृश्यानुपलम्भोऽङ्गी-
कर्तव्यः इति कथमनुमानापलापः ।

यवानार्यः

प्रमाणेतरसामान्यस्वितरेरन्यथियो गतेः ।

[4] प्रमाणांतरसामान्यप्रतिपत्तिरुक्त्य कस्यचित् ॥

अथ च ।

अथैव्याप्तसम्भवेऽभावात्प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।

प्रतिपक्षस्वभावस्य तद्वैतुष्यं समं द्वयम् ॥

इत्यनुमानमपि प्रमाणम् । प्रमाणं च प्रमाणांतरागृहीतनिश्चितप्रवृत्तिविषयार्थतया तत्प्रापणे शक्तिः ।

तन्वस्तु प्रापणे शक्तिः प्रामाण्यं, परमसी नार्थादुत्पद्यते । अथि स्वयं [5] संना-
धि[ति] चेत् । किमिदमर्थदर्शनम् । अर्थस्य धर्मो दृश्यत्वम् । ज्ञानस्य धर्मो द्रष्टृत्वम् ।
प्रथमपक्षे नीलत्ववद् दृश्यत्वस्यापि साधारणत्वादेकबोधराज्यः सर्वबोधरः स्यात् । न हि
प्रतिपक्षमवर्थाभावे नीलत्वप्रसङ्गात् । द्वितीयपक्षे तु कथमन्यस्मिन् ज्ञानस्वभावे द्रष्टृत्वे
सत्त्वमप्यसम्भवे[द्ध]रूपार्थस्य प्रत्याशा स्यात् । द्रष्टृत्वं च [6] द्रष्टव्यमन्तरेणानुपपद्यमानं
तदाक्षिपतीति चेत् । ननु ज्ञानार्थयोक्त्यस्ति साहचर्यप्रलती द्रष्टृदृश्यत्वव्यवस्था[न]-
येत् । अतन्म्यपक्षे द्रष्टृत्वं दृश्यत्वं च न सम्भवतीति किं केनाक्षिप्यताम् । भवतु वा
प्रकारान्तरेणापि द्रष्टृदृश्यभावस्तथापि भेदे सत्त्वमभिचारस्तदुत्पत्तिरेव प्राप्तिनिमित्तम् ।
सा च प्रापणशक्तिः प्रत्यक्षानुमानयोरपिशिष्टेति प्रमाणे एव ।

[52a.1] नन्वप्यदपि शाब्दीपमानादिकं प्रमाणमस्ति । तथा हि शाब्दाच्चो-
दनाकारतद्विकृष्टेऽर्थे स्वर्गादी यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदपि शाब्दं ज्ञानं प्रमाणमेव । प्रापयि-
तोचितवाक्यप्रसूतं च ज्ञानं प्रमाणम् । यथाह कुमारिलः

तच्चवाक्यं कृतो वाक्यादप्यङ्गा प्रत्ययितो[?]यितात् इति ।

तत्र यथा शब्दस्तत्प्राप्तं ज्ञानं प्रमाणं तदोपादानादिवृद्धिः फलम् । यदा तु शब्दस्तत्वात्मन्यनं
ज्ञानं फलमिति । नैपायितस्य पुनः

आप्तोपदेशः शब्दः [न्या. सू. १।१।७]

इति शब्दप्रमाणतत्त्वमसूत्रम् । तत्र शब्द इति लक्ष्यपदम् । आप्तोपदेश इति लक्षण-
पदम् । अत्रार्थः संक्षेपार्थः । आप्तोपदेशः शब्दः प्रमाणमिति । आप्तश्च साक्षा-
त्कृतहेतुोपादेयतत्त्वो यथादृष्टस्य चार्थस्य विरुद्धा[पयि]यथा^१ प्रवृत्त उपदेशा अभिधीयते ।
प्रमाणकलम्प्यवस्था च पूर्ववत् द्रष्ट[3]येति ।

तथा योमांतकानामुपमानं प्रमाणम् । यदुक्तं शबरस्वामिना उपमानमपि सादृश्य-
मसिद्धिदृष्टत्वे बुद्धिमत्प्राचयति । यथा गवयदर्शनं गोः स्मरणस्येति । [शा. भा.]

अस्यापमर्थः । एकत्र दृश्यमानं सादृश्यं कर्तुं । प्रतियोग्यस्तरे दृश्यमानप्रतियोगि-
सादृश्यविशिष्टतयैतत्सादृश्यविशिष्टोऽसौ द्रव्यसविकृष्टोऽयं [4] यां बुद्धिमत्त्वावपत्तिं तदुपमानं
प्रमाणमिति । यत्तयोरध्याहार इति । तस्मात् स्मरतीति स्मरणं मुख्यः । तेनापमर्थः ।
यथा गवये दृश्यमानं सादृश्यं गां स्मरतो मनुष्यस्य एतत्सादृश्यविशिष्टोऽसौ गोरिति बुद्धि-
मुत्पादयतीति ।

न चेदमुपमानं स्मरणं कर्तव्यम् । गवयसादृश्यविशिष्टस्य गोरविशिष्टस्य
च सादृश्य[5]स्य प्रमेयत्वात् । गोसादृश्यो¹ विशेषणविशेष्यभावस्योपमानप्रमाणविषयस्य
गोप्राहिणा गवयप्राहिणा वा प्रत्यक्षेण केनचिद्वग्रहणात् । यदाह भट्टः ॥

प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पायके ।

विशिष्टस्याप्यतः सिद्धेरनुमानप्रमाणता² ॥

[इतो. वा. उप. ३६]

प्रत्यक्षेणावबुद्धे च³ सादृश्ये गवि च स्मृतौ⁴ ।

विशिष्टस्याप्यतोऽसिद्धेरनुमानप्रमाणता ॥

[इतो. वा. उप. ३८]

न च गवयवग्रहणमन्तरेण स्मरणमस्ति । तस्मादुपमानं स्मरणमतः प्रमाणमिति ॥

नैयायिकादीनां सूचमानसूत्रम्,

प्रसिद्धतावच्छात् साध्यतावन्नमुपमानम् [न्या. सू. १.१.६] इति ।

अस्यापमर्थः । प्रसिद्धं साध्यं यस्य तस्माद् गवयादेः साध्यस्य संज्ञासंज्ञितसम्बन्धस्य
साधनं सिद्धिस्तदुपमानफलम् । समाख्यातसम्बन्धप्रतिपत्तिहेतुदुपमानमित्यर्थः । [52b. 1]
अपमस्य प्रपञ्चः । यः प्रतिपत्ता गां जानाति न गवयम्, आविष्टश्च स्वाभिना गच्छारण्यम्
गवयमानवाहाविति, गवयस्यैवावपमस्य मज्जानासौ वनेचरमन्यं वा तमृतं पृष्टवान्, भ्रातः
कीदृशो गवय इति । तेन चाविष्टं यथा गोस्तथा गवय इति । तस्य श्रुततिदेशबाधस्य
कस्याऽपि बद्धव्यापानुपगतस्यातिदेशबाधार्थस्मरणसहकारि यद् गवयतावच्छातनं तत्प्रप-
[2]मत एवासी गवयस्यैवावपमोऽयं इति प्रतिपत्तिं प्रस्तुवानमुपमानं प्रमाणमिति ।

तथावर्षितित्तज्ञं प्रमाणं मीमांसकस्य । अवर्षितिरपि दृष्टः श्रुतो वार्षाण्यथा नोप-
पन्नमानी यदर्थान्तरं परिकल्पयति सार्थापत्तिः । यथा जीवति देववत्ते गृहाभाववर्शनेन
बहिर्भावस्वार्थस्य परिकल्पना । अस्यापमर्थः । प्रत्यसादिभि[3]वद्भिः प्रमाणैः
प्रसिद्धो धोऽर्थः स येन विना न युज्यते तद्वार्थस्य कल्पनमवर्षितिरिति । सा च वट्ट-
प्रमाणपूर्विका वट्टप्रकारवैति ।

1. A marginal note seems to replace सादृश्य by गवय ।

2. विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता Śl. var. 3. अपि Ibid. 4. स्थिते Ibid.

प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणवञ्चकाभावस्वभावमभावात् प्रमाणम् । प्रमेयं घटाद्यभावः ।
नास्तीह घटादीति ज्ञानं घटाद्यभावात्स्मरणं फलम् । यदाह कुमारिलः ।

Shukra. 11

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः [4] प्रमाणाभाव उच्यते ।

सामनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाच्यं वस्तुनि ॥ ११ ॥

[इलो. वा. अभा ११]

प्रमाणवञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुलताद्यवोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ ११ ॥

[इलो. वा. अभा १]

इत्येतानि षट्प्रमाणाणि प्रत्यक्षादीभ्यस्तर्कीर्णस्वस्वप्रमाणपीतिवाच्ययोग्याप्रविष्टस्वभावानि
प्रत्येतज्जानीति ॥

अत्रोच्यते । चोदनायास्तावद् बाह्येऽर्थे प्रति[5]बन्धाभावात् प्रामाण्यम् । प्रयोजनः ।

वक्ष्ये यत्र प्रतिबन्धो नास्ति न तस्य तत्र प्रामाण्यम् । यथा बह्वेऽप्रतिबद्धस्य
रासभस्य । अप्रतिबद्धादेव बहिरर्थे वैदिकाः शब्दाः इति व्यापकानुपलब्धिः । न
तावदयमसिद्धो हेतुः । शब्दानां वस्तुतः प्रतिबन्धाभावात् । प्रतिबद्धस्वभावता हि
प्रतिबन्धः । न च सा निनिबन्धना । सर्वेषां संबंध [6] प्रतिबद्धस्वभावताप्रसङ्गात् ।
निबन्धनं चास्यास्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामग्यप्रोपलभ्यते । अतस्त्वभावस्वातन्त्र्यपक्षेऽपि तत्रा-
प्रतिबद्धस्वभावत्वात् । नहि शब्दानां बहिरर्थस्वभावतास्ति भिन्नप्रतिभासावरोधविषय-
त्वात् । नापि शब्दा बहिरर्थावुपजायन्ते । अर्थमन्तरेणापि पुरुषस्येष्टाप्रतिबद्धवृत्तेः
शब्दस्योत्पाददर्शनात् ।

ननु योध्यतमेव किञ्चित् [53a. 1] प्रतिबद्धस्वभावमुपलभ्यते । यथा चक्षु-
रिन्द्रियं रूपे । चक्षुः क्षतं व्यापार्यमाणं रूपमेवोपलभ्यते । तथैवं वैदिकाः शब्दा-
स्तादात्म्यतदुत्पत्तिविषयता अपि योध्यतामात्रेणातीन्द्रियमर्थं बोधयिष्यति । तत्कार्यं तादा-
त्म्यतदुत्पत्तिविरहमात्रेणाप्रतिबन्धो ज्ञेयं व्यापकानुपलब्धिः सिध्यतीति ।

नैव दोषः । यतश्चक्षुरिन्द्रियमपि रसादिवरिहारेण रूप एव प्रका[2]शकत्वेन
प्रतिनियतं तत्कार्यत्वात् । रूपं हि चक्षुरूपकरोति । न सतामात्रेण चक्षु रूपं प्रकाशयति ।
व्यवहितस्यापि रूपोपलब्धिप्रसङ्गात् । तस्माद् रूपाद् योग्यदेशसन्निहितत्वात् तज्ज्ञान-
जननयोग्यतामात्राद्य चक्षु रूपज्ञानमुत्पादयत्तत्कार्यमिति व्यक्तमवसीयते । अन्यथा तदु-
पकारानुपेक्षस्य तस्यापि तत्प्रकाशतानियमो [3] नोपपद्यते । न ह्युपकार्यत्वाविशेषे चक्षु
रूपस्यैव प्रकाशकम्, न रसादेरिति घटामुपेति नियमः । अन्यमेव तर्हि नियमः
कुतो यद् रूपेणैव चक्षुरूपकर्तव्यम्, न रसादिनेति । यदि वस्तुवशादेव रूपमुप-
करोति न रसादिकम्, हन्त तर्हि यवोरकार्यार्थं प्रति नियमः स्वबुधो रूपेण, तथा शब्दा-
नामपि स्वाभाविक एवास्तु ब[4]हिरर्थप्रकाशननियम इति ।

अत्रोच्यते । न चक्षुः स्वाभाविको रूपोपकार्यतानिधमः । अस्मिन् वस्तुनः स्वाभाविकत्वानुपपत्तेः । तथा हि स्वाभाविकत्वं वस्तुधर्मस्यानुजानातः प्रपञ्चः । किं स्वाभाविक इति स्वतो भवति । आहोस्त्वित् परतः । अबाहेतुतः । यदि स्वतो भवति, तदसङ्गतं स्वात्मनि क्वाविरोपात् । अथाहेतुतः तदयुक्तम् । [5] अहेतो-
र्देशादिनिधमायोपात् । तस्मात् स्वाभाविको रूपोपकार्यताप्रतिनिधमश्चक्षुः । कि-
न्विग्रह्यनस्तहि स्वहेतुप्रतिबद्ध इति सूचः । चक्षुः क्षत् स्वहेतुना जग्यमानं तादृशमेव
जनितम्, यदुपपत्तेश्चमेव भवति । अस्मिन् तादृशमेव स्वहेतुना जनितं यत्तदुपकारक-
स्वभावम् ।

शब्दानामपि स स्वभावः स्वहेतुप्रतिबद्धो [6]येनेते बाह्यार्थाव्यभिचारिण इति
चेत् । न शब्दमेवमभिधातुम् । निर्यावाप्त्युपपत्तेश्चवाच्यताम् । अथ निर्याव-
मभ्युपगम्यापमाक्षेपः परिहृत्मिच्छते, तदपि दुष्करम् । दोषान्तरप्रसङ्गात् । यदि
स्वहेतुर्नैव ते नियमायोपदर्शनशक्तिमन्तो जनिताः, तदाभ्युपगम्यतमयस्यापि स्वायंमवबोध-
येतुः । यथा चक्षुः स्वहेतो रूपप्रकाशरूपत्वमं सत् प्रकाशव [53b. 1] एव रूपमसङ्केत-
विबोधि, न च शब्दानुस्मरितत्वात् प्रागप्रतीतसमयस्यापि विशेषायगमः समस्ति । तस्मात्
स्वहेतुप्रतिबद्धश्चक्षुरादेरिव शब्दानामर्थप्रतिपादननिधम इति निश्चयः ।

अथ स्वहेतुनिर्यावमोदशस्तेषां स्वभावो वस्ती येन ते संकेतविशेषसङ्ख्या एव
कमप्यर्थमवबोधयन्ति । न तहि सङ्केतपरावृत्तौ पदार्थान्तरवृत्तयो भवेयुः । यदि ह्यप-
मन्निहोद्यशब्दः संकेतापेक्षो वागविशेषप्रतिपादकः, कथं सङ्केतात्पदवेनार्थान्तरं प्रतिपादयति ।
नहि क्षित्याद्यपेक्षेण बीजेन स्वहेतोरङ्कुरजननस्वभावोन्नीतपक्षेन रातभः शब्दो जनयितुम्,
तथा शब्दोऽपि यदर्थप्रतिपादननिधमस्तमेव प्रकाशयेत् ।

अथ तत्तत्सङ्केतापेक्षस्तदर्थप्रत्यापनयोग्य एवार्थं जात इत्यु [3]च्यते । तदपि न
प्रस्तुतोपयोनि । न ह्येवमस्य प्रामाण्यमवतिष्ठते । यथा हि सङ्केतेनापुरुषार्थ-
प्रतिपादनमपि सम्भाव्यत एव, तदा न शब्दयानुपकल्पयितुं किमयमनिधमस्तत्स्वैवायं स्य द्योतको
न वेति । तहि वाच्यवाचकतक्षणः शब्दार्थयोः सम्बन्धो भविष्यति । तथा आह,

वाच्यवाचकसम्बन्धाः सन्ति यद्यपि वास्तवाः ।

सङ्केतैरनभि [4]व्यवता न तेषां व्यक्तित्वेऽप्यः ॥

इति चेत् । ननु तस्य वास्तवत्वेऽसङ्केतविबोध्यर्थप्रतिपत्तिर्भवेदित्युक्तम्, सङ्केतापेक्षायां
वार्थान्तरे न प्रवर्ततेऽप्याद्यभिहितम् । अतः पूर्वमेवायं प्रत्याख्यातो वाच्यवाचकतक्षणः
सम्बन्धः । तस्मात् यद्विद्वे प्रतिबन्धः शब्दानामिति निर्णयः ।

ततश्च नासिद्धो हेतुः ।

नापि विरुद्धः । विरयं वध्याप्यमावा [5]त् । तदभावाच्च तस्यैव दृश्यपदर्शनात् ।
नहि विरुद्धस्य साधर्म्यमिति पमिणि सङ्ख्यायो युक्तः । साध्यविषयवत्य तदभावात् ।
न च यदायकमन्तरेण व्याप्यस्य सम्बन्धः । तत्प्रत्युतिप्रसङ्गात् ।

नायमनैकान्तिको हेतुः, विषये बाधकप्रमाणसम्भवत् । प्रामाण्यप्रतिषेधे हि साध्ये प्रामाण्यमेव विषयः । न च तस्मिन् प्रतिषेधभाष्यलक्ष[6]णो हेतुरस्ति । स्वविरुद्धेन प्रतिषेधेन व्याप्तत्वात् । न चत्वं प्रादेशिकः प्रमाणशब्दो ज्ञानेषु निर्विषय एव, सर्वज्ञानेषु प्रामाण्यव्यवदेशाशङ्कात् । निवन्धनं च स्वविषयप्रतिषेधव्याप्यप्रतिषेधेन । तस्मात् प्रमाणस्य प्रामाण्यव्यवदेशविषयत्वं स्वविषयप्रतिषेधेन व्याप्तम् । अतः प्रमाणं धर्मिणि विषये प्रामाण्यस्य विरुद्धव्याप्तत्वेनान्तर्भावेन विषयो व्यय[54a, 1]-च्छेदसिद्धेर्नानैकान्तिको हेतुः ।

न चान्यो दोषः सम्भवती । तस्माद्विरुद्धाशेवदोषेण हेतुना यत् प्रतिष्ठं तनुपादेयमेव तन्नाम् इति गण्डितयोचितारिपारेदेव वेदाप्रामाण्ये वक्षितम् ।

एवं च वैदिकश्रद्धायां प्रामाण्ये निरस्ते तदुक्तं ज्ञानमप्यप्रामाण्यमेव ॥

अन्तर्प्रणीतस्य पुनर्वचनस्याविवक्षिते तत्त्वमनो ज्ञानस्याप्यविवक्षितसम्भवेऽपि न प्रामाण्यमुपगन्तुं शक्यते । परचित्तवृत्ती[2]नामशब्दनिश्चयत्वेनास्तत्वापरिज्ञानात् । वचनस्यापि तत्प्रणीतत्वावतिपत्तेः । प्रयोगश्चात्र,

यद् येन रूपेण न निश्चितं न तत् तेन रूपेण व्यवहित्यते । यथा रज्यतुर्युषः सर्वज्ञत्वेन । न प्रतीयते चाविमलपुरुष व्याप्तत्वेनेति व्यापकानुपलब्धिः ।

नायमसिद्धः । व्याप्ताभिमतस्य तत्त्वानिश्चयात् । तथा हि परचित्तवृत्तयोऽतीन्द्रियत्वात् प्रापञ्चिकमविषयम् इति काव्याव्यवहारतोऽनुमातव्याः । तौ च काव्याव्यवहारौ बुद्धिपूर्वकमप्यापि कर्तुं शक्येते । ततस्तत्प्रतिषेधत्वेनानिश्चयलक्ष्यं काव्याव्यवहारतो विशिष्टपरचित्तवृत्त्यनुमानम् ।

नापि विरुद्धः । तपसो तदुक्तसम्भवात् ।

नायमनैकान्तिकः । प्राभाणिकतदुपलब्धहर्तव्यनिश्चितरूपोऽप्यव्यापकभूतयोर्विशिष्ट[4]भूतयोर्व्यवस्थितप्रापञ्चिकेण प्रत्यक्षानुबलभावात् सर्वोपलब्धारेण व्याप्तेः सिद्धत्वात् । ततः साधनाय दोषप्रपरिहृतात् साध्यं सिद्धमवाच्यमेव । तदेवमास्तवस्य दुर्बोधश्च तत्प्रणीतवानिश्चयादेकप्रहारनिहृतमास्तवचनः प्रामाण्यम् ।

अतो यदेतस्य प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं वाच्यरूपप्रभृतीनां वसितं तदप्राप्ता[5]वसरमेव । एवं प्रत्ययोदितमपि भट्टाभिमतं शाब्दं प्रामाण्यं व्यस्तमिति बोद्धव्यम् । तस्मात् स्थितमेतत् । न शाब्दं बहिर्गते प्रमाणमस्तीति । बुद्ध्याकारे तु तत्कार्यप्रसूतत्वात्तदनुमानमेवेति ॥

मोमांतकोक्तं तादृशप्रमाणं मानमेव न भवति, निविषयत्वात्स्य । इहापि प्रयोगः ।

यस्य न विषयवत्त्वं न तस्य प्रामाण्यम् । यथा केशोप[6]कृतस्य । न सिद्धं च विषयवत्त्वमुपमानतान्तरेति व्यापकानुपलब्धिः । नायमसिद्धो हेतुः, निविषय-

स्वातुपमानस्य । तथा हि सादृश्यविशिष्टः पिण्डः पिण्डविशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य विषयो वर्ण्यते । न सादृश्यस्तु व्यतिरिक्तं सादृश्यं व्यवस्थापयितुं शक्यते । प्रमाणो-
प्रतीतत्वात् ।

अनु सादृश्यं वस्तु दुर्धारमेव । यदाह

सादृश्यस्य च^१ वस्तुत्वं न[54b.1]शक्यमपवाधितुम् ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगो जल्यन्तरस्य तत् ॥

[श्लो. वा. उप. १८]

इति ।

अशोच्यते । यदि सादृश्यातिरिक्तं सादृश्यं वस्तु रूपं स्यात्, तदा दृश्यानु-
पलम्भयस्तमेव । शास्त्रावहितसंस्कारेषां चैकचित्तस्त्वावयवत्वात् । तस्य चास्तित्वे सर्वं
सर्वशास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगदापश्यते । असादृश्यं तत्सादृश्यमुपेयते, तथापि तत्र
प्रसिद्धनिष्ठाभावावसिद्धमेव । सिद्धेन च तेन विषय[2]वस्योपमानस्य सिध्येत् ।
सादृश्यप्रत्ययस्तु स्वहेतोस्तथोत्पन्नेन सादृश्यावस्तुनापि क्रियमाणो घटत एव इति
न सादृश्यमुत्पन्नयितुं प्रभवति । उपमानाप्रमाणवत्त्वादेव सादृश्यसिद्धिरिति
चेत् । न, प्रमाणाविरुद्धयोरेव सादृश्यपिण्डयोर्विशेषविशेषभावस्योपमानविषयत्वत्वात् ।
कथं सादृश्यभावस्योपमानात् सि[3]द्धिः । ततश्च सादृश्यस्यासिद्धेर्न तद्विशिष्टः पिण्डः
पिण्डविशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य विषयः । तदेवमुपमानस्य निर्विषयत्वं सिद्धमिति
नासिद्धो हेतुः ।

नापि चिरुद्धः, सवशे भावात् ।

न चानैकान्तिकः । तथा हि प्रामाण्याभावे साध्ये प्रामाण्यमेव विपक्षः । तस्य
विषयवत्त्वात् स्यात्तं विनिमित्तत्वे सर्वज्ञानप्रामाण्यप्रसङ्गात् । त [4]वयं चिरुद्धव्याप्तो-
पलम्भ्या विषयान्निरवर्तमानो विषयवत्त्वाभावलक्षणो हेतुः प्रामाण्याभावलक्षण एव विधाय-
तीति स्यात्तिसिद्धिः । अतो नोपमानं प्रमाणमिति ।

नैयायिकपरिकल्पितोपमाननिराकरणार्थमप्ययमेव प्रयोगो द्रष्टव्यः, तस्यापि निर्वि-
षयत्वात् । तथा हि सत्तावयवसम्बन्धस्तस्य विषयो वर्ण्यते । स च परमा[5]र्थातो नास्ति ।
स हि सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां निम्नोऽभिन्नो वा । यदि निम्नस्तदा तथोरिति कुतः ।
न च सम्बन्धान्तराविति वक्तव्यम् । तदपि कथं तेषामिति चिन्तायामनवस्थाप्रसङ्गः ।
न च यथा प्रवीपः प्रकाशान्तरमन्तरेण प्रकाशते तथा सम्बन्धोऽपि सम्बन्धान्तरमन्तरेण
सम्बन्धो भविष्यतीति वस्तुनूचितम् । प्रमाणसिद्धे हि वस्तुरूपेऽप्यस्य स्वभाव इति
चिरव्यते । यथा प्रवीपसर्व्व । सम्बन्धस्तु न प्रमाणप्रतीतः । तत्क एवं ज्ञानस्य
यस्य स्वभाव इति, यदा नास्त्येवायमिति । अप्रमाणयोः सम्बन्धः सम्बन्धावैताविति तु
बुद्धिः स्वहेतुवत्त्वात् सम्बन्धवस्तुद्रव्यादपि सम्भाव्यमाना न सम्बन्धाभावेऽपि प्रभवति ।

तस्मात्त्र भिन्नसम्बन्धसिद्धिः । अथाभिन्नः । तदा सम्बन्धितार्थे केवलाधिति न समारम्भासम्बन्धो ना[55a.1]न, यः कश्चित्तुपमानस्य विषयः स्यात् ।

ननु सम्बन्धबुद्धिजनकत्वं सम्बन्धपदार्थाङ्गुलप्रमभिन्नं वा । भेदे च स एव सम्बन्धः । नाग्निं परं विचारः । अथाभिन्नः । तदा यथा सम्बन्धपदार्थस्य स्वभावः सर्वपदार्थसाधारणस्तथा तदपि क्वं तदव्यतिभिन्नं सर्वपदार्थसाधारणमिति स पदार्थाभिमततवदार्थेनैव परैरपि पदार्थैः सह सम्बन्धः स्यात् ।

नचैवं तस्माद्भूतं तत्सम्बन्धबुद्धिजनकत्वं सम्बन्ध[2]पदापदिष्टव्यमिति चेत् । नन्वेतदाशङ्क्य राजकुलपारेः परिहृतमेव । तथा हि

सम्बन्धं हव्यमेव चेन्ननु यथा तं तस्य सम्बन्धिनं
प्रत्यक्षमा जगतीमपि प्रति तथा तत्केन योयोरप्य न ।
सम्बन्धे परतोऽपि तुल्यमस्तिनं तेनैव चेत् संयमो
हेतुः किं न विद्यामकः स च कथं योगः क्वचिन्नापरे ॥

इति । तस्मात् सम्बन्धाभावात् पूर्वोक्तत्वेन न्यायेन [3] साकस्याभावात्सिद्धं नैवाधिक-
स्यापि निश्चितप्रमाणान् प्रमाणमतीतान्तरेणैव व्यापकानुपलम्भेन निराकृतम् ॥

अर्थापत्तिरपि । अवेत्तु सामान्यलक्षणं प्रत्यक्षादिप्रतीतो योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तत्पदार्थस्य परिकल्पनमर्थापत्तिरित्यत्र विचार्यते । यस्यार्थस्य दर्शनाद् योऽर्थः परिकल्प्यते तयोर्वेदि प्रतिबन्धोऽस्ति[4]तदार्थापत्तिरनुमानमेव । अर्थापत्तिरिति नामान्तर-
करणे नास्मान् काचिद्विनापत्तिः । तथा हि प्रमाणपरिदृष्ट्योऽर्थः केचिद्विना नोपपद्यत इति कुतो सम्भवे । यदि परिदृश्यमानपरिकल्प्यमानयोः कश्चित् सम्बन्धः स्यात् । अन्यथा तेन विना नोपपद्यत इत्यहोकार्थाधो न ब्रूयात् । घटपटवत् । स च सम्बन्धः क्वचित् पूर्वमवश्यं प्रत्य[5]क्षानुपलम्भतः, क्वचित्दृश्यत्वेऽपि विपर्ययसाधकप्रमाणबलाद्वा निश्चितव्यः । अन्यथा तेन विनाऽनुपपत्तिज्ञानस्यैवानुपपत्तेः । सति चैवम्, एकं सम्बन्धिनं दृष्ट्वा यत्रत्येन विना तत्रत्यं नोपपद्यते, तस्य द्वितीयस्य सम्बन्धिनः कल्पनमनुमानमेव । तत्र स्वभावप्रतिबन्धे स्वभावहेतुर्बलं साध्यापत्तिः । तदुत्पत्तिप्रतिबन्धे कार्यलिङ्गज्ञेयं । तदुक्तम् ।

अन्यवानुपपत्तयमन्यव्यतिरेकित्वार्थं भवति घट्, तस्माद्वार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति ।

तस्मात् परिदृश्यमानपरिकल्प्यमानयोः सति प्रतिबन्धे नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति । अत्र तयोर्न प्रतिबन्धः, तदार्थापत्तिः प्रमाणमेव न भवतीति मन्तव्यम् । साक्षात् पारम्पर्येण च सम्बन्धाभावात् । यस्य यत्र प्रतिबन्धो नास्ति न तस्य तत्र प्रामाण्य-
मिद्वारिविर्बनिराक[55b1]र्यार्थं यः पूर्वमुपपन्नतः स एवास्मा अपि प्रामाण्य-
निराकरणात् द्रष्टव्यः । सामान्येनार्थापत्ती निराकृतायां प्रायश्चादिपूर्वकत्वालक्षणात्तात्प्रपञ्ची
निरस्तो भवत्येवेति तदर्थं न प्रसङ्गेऽभिधीयते, गति निराकृते साधनेनैव निराकृतवत् ।
तस्माद्वार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति ।

तथा अभावप्रमाणस्यापि प्रामाण्यं नोपपद्यते, तस्यापि निश्चितत्वात् । ततश्च
मीमांसकोपब[3]तिगौरवान्निराकरणार्थमुपन्यस्तो यो विषयवत्त्वाभावत्वस्योऽनुपलम्भः
स एवास्यापि निरासार्थमुपन्यसितव्यः । ननु चात्रासिद्धो हेतुः । तथा हि यदि घटाभावो
वास्तवः प्रमेयभूतो न स्यात् तदा नास्तीह घट इति प्रत्ययः कथमुपपद्यते इति चेत् ।
केवलप्रदेशवाहिप्रत्यक्षादिति सूत्रम् । ननु यदि कैवल्यं प्रवेशास्त्वयं तस्यैव सघटंऽपि प्रवेशे
विद्यत इति तत्रापि तस्य प्रत्ययस्य सङ्गावप्रसङ्गः । अथातिरिक्तः सूक्ष्मत्वेनाभाव
एवाभ्युपगम्यो भवतीति चेत्, न । कैवल्यं तद्विषयत्वमसङ्गीर्णवन्निर्वादिभिः पदैः
प्रवेशस्य घटं प्रत्यनापन्नाधारभावस्य स्वहेतुत उत्पन्नस्य घटप्रवेशादप्य एवात्माभिधीयते ।
स एव चाभावप्रत्ययं जनयतीति किमपरेणाभावेन कर्तव्यम् ।

[4] ननु घटं प्रत्यनापन्नाधारभावस्य प्रवेशस्येति घटाभावयुक्तस्य प्रवेशस्येत्युक्तं
भवतीति चेत् । तद्धि घटाभावोऽपि घटं प्रत्यनापन्नाधारभावः किमभावान्तरेण स्वकपेणैव
वा । प्रयोजनाऽन्वयस्या । अथ तदभावकत्वादभावान्तरेणैव घटाभावो घटं प्रत्यना-
पन्नाधारभावः । यद्येवमसहायः प्रवेशविशेषोऽपि पूर्ववा[5]तवृत्त्या घटाभावकत्वादभावार्थं
विनेव घटं प्रत्यनापन्नाधारभावो युक्त इति किमकाण्डमाहोपुनरपिकया मिथ्या-
प्रजापेनावोधविकल्पं शिष्यबुद्धगलमाकुलपति । तस्माद् भूतलातिरिक्तस्याभावस्यासिद्ध-
त्वाप्राप्तं विषयवत्त्वाभावत्वस्यो हेतुरसिद्धः । प्रमाणपञ्चकाभावादेव तु प्रमेयाभावसिद्धि-
प्रत्याशापि न युज्यते । विप्रतिपत्तिविषयत्वाच्चेनेव प्रमेयाभावसिद्धेरयोषात् ।

विशङ्कानैकान्तिकत्वे च पूर्वमेव हेतोः परिहृते । ततः सिद्धमभावप्रमाणाभि-
मतस्याप्रामाण्यमिति ।

अथवाऽभावप्रमाणवत्स्वरूपमेव निरूप्यताम् । कः पुनः प्रमाणाभावात्माऽभिमतो
भवताम्, किं प्रत्ययवृत्त्या प्रमाणानुत्पत्तिमात्रम् । अथवा पूर्ववास्तवत्वा भावान्तरम् ।
यत्कान्तरमपि अङ्कुरं ज्ञानकुरं वा । ज्ञानक[56.1]पमपि ज्ञानमात्रकमेकज्ञान-
संसर्गवस्तुज्ञानं वेति यद् विकल्पाः ।

तत्र न तावद्विद्वत्किरोऽभावो युज्यते । स खलु निजितलशितविकल्पतया न
किञ्चित् । यच्च न किञ्चित् तत्कथमभावं परिच्छिन्नात्, तद्विषयं वा ज्ञानं जनयेत् ।
प्रतीतं वा तत्कथमिति सर्वमन्धकारनर्तनम् । यवाहुः ।

ननुभावः कस्यचित् प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिहेतुर्वा तस्यापि कथं प्रतिपत्तिरिति ।
[2] नापि यत्कान्तरतापक्षे अङ्कुरोऽभावः सङ्गच्छते । तस्याभावत्वस्य प्रमेयपरिच्छेदा-
भावात् । परिच्छेदस्य ज्ञानव्यवस्थात् । नापि ज्ञानमात्रस्याभावोऽभावो वक्तव्यः ।
वैशकालस्वभावविप्रकुलस्यापि ततोऽभावप्रसङ्गात् । तदपेक्षयापि ज्ञानमात्रत्वात् तस्य ।
अपेक्षज्ञानसंसर्गवस्तुज्ञानस्याभावोऽनुपपद्यते तदास्तमभावप्र[3]माणप्रत्याग्या, प्रत्यक्ष-

विशेषस्वभावनामकरणात् । तस्य चास्मान्निर्दृष्टानुपलम्भाख्यसाधनत्वेन स्वीकृतत्वात् ।
अतो न काचित् विप्रतिपत्तिर्नाम । तस्मादभावप्रमाणरूपकमपि निरूप्यमाणं विशीर्यत
एव यद्यप्यस्य लक्षणमुक्तम्

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उपपत्ते ।

[इतो वा० अभा०]

इत्यादि तदपि याचितकमण्डनम् । तस्मात् स्थितमेतत् । प्रमाणस्य सतोऽप्रवान्तर्भावात्
प्रमाणे एव ॥

प्रमाणान्तर्भावप्रकरणं समाप्तम् ॥

व्याप्तिनिर्णयः

[56a.4] इह दहनाविना धूषादेरपन्तिरेकस्य व्यापितस्तदुत्पत्तिरक्षणा । सा च विशिष्टाव्यव्यतिरेकप्रत्यक्षवर्णविशिष्टप्रत्यक्षानुबलम्बसाधनेति न्यायः । अथ च भद्रप्रभुतयो विप्रतिपद्यन्ते । तथा हि तेऽग्निरिति प्रवेष्टो धूमस्य [5] भूयोदर्शनं तद्विद्युत्तेजो च तथैवादर्शन-मिदमव्यव्यतिरेकित्वं कल्पयामास्रभयः ।

ननु भूयसापि प्रवृत्ते वर्शानावर्शाने घटकुलतावाप्यलम्बो व्यभिचार इति चेत् ।
किमेतावता । तत्राप्यनुमानमस्तु । तद्वदा भूमावापि भा भूत् । प्रथमपक्षस्तावद् व्यभि-
चारादेव निरस्तः । द्वितीयो[पि] व्यभिचारादेव । नह्यन्यस्य व्यभिचारे भूमस्य
किञ्चित् । [6] तस्मादग्निधूमयोरव्यभिचारस्यातम्बत्वे शतमपि तदुपपत्तयः तत्प्रसादक-
विशिष्टप्रत्यक्षात्पलम्बा वा नानुमानोपयोगिनः । सम्भवे वा किं तदुत्तरस्या तदुप-
योगिता विशिष्टप्रत्यक्षात्पलम्बत्वेन वर्शानावर्शानाभ्यामेवाप्यभिचारसिद्धेः ।

तथा च काशिकाकारः¹ । प्राचीनानेकवर्णान्नितसंस्कारसहायेन चरमेण चेतसा
धमस्यग्निनिघृतसं² [56b.1] गृह्यत इति ।

विलोचनसूत्रम् ।

प्रत्यक्षानुपलब्धधीनिर्धोषविषयत्वात् कथं ताभ्यां सामान्ययोः सम्बन्धप्रतिपत्तिः ।।
अयाननिष्ठावृत्तेनाधुमव्यावृत्तस्य सम्बन्धः प्रतीयत एवेति । ननु सोऽपि कस्य प्रमाणस्य
विषयः । न तावत्प्रमाणस्य स्वलक्षणविषयः ।

भवन्ति तदा धूमादिभिः सम्बन्ध्यन्ते । बह्व्यादीनां तु स्फुटमात्रेणानुपाधिकृतः सम्बन्धो न तु स्वाभाविकः । ततोऽनियतः । स्वाभाविकस्तु धूमादीनां बह्व्या[3]दिभिः सम्बन्धः, तदुपाधेरनुपलभ्यमानत्वात् । यद्यपि व्यवहारादवर्तमानात् । अनुपलभ्यमान-
स्थापि कल्पनानुपपत्तेः¹ । न चादुश्यमानोऽपि दर्शनात्तर्ह्यतथा साधकप्राधक्यप्रमाणाभावेन सम्बन्धमान उपाधिः सम्बन्धस्व स्वाभाविकत्वं प्रतिवध्नातीति युक्तम् ।

अथदप्यं शङ्कुवा भाष्यं नियामकमवस्थताम् *Shanku. I 324*

इति तु दत्तावकाशा ली[5]किकमर्पादाति²कमेव शङ्कुपिताची लब्धप्रसरा न यद्यपिप्रास्तीति नाप्यं यद्यचित् प्रवर्तेत । सर्वत्रैव कस्यचिद्वनपंथस्य कस्यचिच्छङ्कुस्यदत्तात् । अतर्पशङ्कुप्याश्च प्रेक्षावतां निवृत्त्यङ्गत्वात् । अन्ततः स्तिग्धाप्रपानीययोगेऽपि मर्यादशानात् । तस्मात् प्रामाणिकतोकाशामनुपलभ्यता यथादर्शनमेव शङ्कुनीयम् । नखवृष्टपू[6]वंमपि । विशेषस्मृत्यपेक्ष एव हि संशयो नास्मृतैर्भवति । न च स्मृतिरननुभूतचरे भवितुमर्हति । तदुक्तं मीमांसायातिकुला । 2. १. ५०५

नाशङ्कु निःप्रामाणिका इति ।

तस्मादुपाधि प्रयत्नेनान्विद्यन्तोऽनुपलभमाना नास्तीत्यवगम्य स्वाभाविकत्वं सम्बन्धस्य निश्चितम् ।

स्थापेत् । अग्न्यस्यावेन सहाकारणेन चेत् स्वाभाविकः सम्बन्धो भवेत्, सर्व सर्वेषु[57a. 1]स्वभावतः सम्बन्ध्येत³ । सर्वं सर्वस्माद् गम्येत । अध्याप्यस्य वेदाभ्युक्त्यर्थं कस्यमात् सर्वं सर्वस्य न भवति, अग्न्यस्याविशेषात् । ततश्च स एवातिप्रसङ्गः । यद्युक्ते न भावस्वभावाः यर्पनयोग्याः । तस्मादग्न्यस्याविशेषेऽपि किञ्चिदेव कारणं कार्यञ्च किञ्चिद्विति⁴ । नन्वेव स्वभावादानुपाधो भिन्नानामकार्यकारणभूतानामपि स्वभावप्रतिबन्धे तुल्य एव । तस्माद् यत्किञ्चिदेतदपि⁵ । केन⁶ पुनः प्रमाणे[2]नेव स्वाभाविक सम्बन्धो गृह्यते । प्रत्यर्थं सम्बन्धिषु⁷ प्रत्यक्षेण । तथा हि । अभिजात-
मणिभेदस्त्वयद् भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहायमितिद्वयमेव धूमादीनां बह्व्यादिभिः स्वाभाविक-
सम्बन्धप्राप्तीति युक्तमुत्पद्यामः⁸ । एवं मानान्तरविवितसम्बन्धेषु मानान्तराप्येव⁹ यथास्वं भूयोदर्शनसहायानि स्वाभाविकसम्बन्धप्रवृत्तये प्रमाणानुपप्रेतव्यानि । स्वभावतश्च प्रतिबन्धा
हेतवः स्वसाध्यैः यदि साध्यमन्तरेण भवेत्, स्वभावादेव प्रत्यवेरिति तर्कसहाया¹⁰
निरस्तसाध्यव्यतिरेकवृत्ति¹¹सन्वेहा यत्र वृष्टास्तत्र स्वसाध्यमुपस्थापयन्त्येवेति¹² ॥

1. ता.टी. adds अतो नियतः सम्बन्धोऽनुमानाङ्ग¹⁰ । 2. काशा ललित्यं प्रमाणमर्पादा ता.टी. ।

3. सहकारेण ता. टी., सहाभावकारणेन Ms. 4. ता.टी. adds तथा च ।

5. किञ्चित् कार्यमिति Ms. 6. भिन्नानां¹⁰ omitted Ms.

7. अपि omitted ता. टी. । 8. क. for केन ता.टी. । 9. प्रत्यर्थसम्बन्धेषु Ms.

10. उपस्थामः omitted ता. टी. । 11. मानान्तरेण स्वभावतश्च Ms.

12. तर्कसहायैरनिरस्त ता. टी. । 13. वृत्ति omitted Ms. 14. शोर्वेति Ms.

अप्रोच्यते । इह खलु भेदे तदुत्पत्तिरेव व्याप्तिः । न चासाधनयो वा स्वतः
एवाविनाभावलक्षणः स्वाभाविकः सम्प्रत्यक्षो भूयोदर्शनमात्रतः सिध्यति । तथा हि, किं
यत्र भूयोदर्शनप्रवृत्तिरस्तत्र नियतत्वव्यवस्था । यत्र वा[4]नियतत्वमस्ति तत्रैव भूयो-
दर्शनप्रवृत्तिः । प्रथमपक्षे घटादपि कुलटा, पाण्डित्यादपि लोहलेख्यत्वं सिध्येत् ।

व्यभिचारदर्शनान्तर्भवमिति चेत् । कस्य पुनर्यव्यभिचारदर्शनम् ? यस्य कस्यचित्,
शास्त्रकारस्य, प्रतिपत्तुर्वा । प्रथमपक्षे प्रतिपत्तुः किमाद्यात् यतो नानुमानमर्थं कुप्यति ।
अ[5]न्वयाज्जस्य तद्विषयप्रत्यक्षीकारेणैव सोऽपि कृतायं इति किमवश्यमनुमानमन्वेष्टे ।
न चातत्त्वबन्धव्यभिचारदर्शनादनुमानम् । आप्तस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रत्यक्ष प्रसाध-
नात् । शास्त्रकारं च पृष्ट्वा दृष्टसम्प्रत्यक्षोऽपि धूमादनुमानस्य इत्यलौकिकम् ।
प्रतिपत्तुस्तु नावश्यं सन्नपि व्यभिचारो गोचरीभवति । नहि यत्र व्यभिचा[6]रस्तत्रैव
तावति काले देशे वावश्यं प्रतीतिमवतरति । अप्रतीक्षमानस्य नास्त्येवेति न नियमः ।
शब्दपि व्यभिचारे दर्शनसामर्थ्यभावात् तस्यादर्शनात् । अतिचिरकालव्यवधानेऽपि
दर्शनात् । जगद्वायव्यव्यभिचारवत् । घटवर्षादिवादी प्रतिपत्तयः प्रवृत्तः । तदैव
क्रमेण वा व्यभिचारं पश्येवेति चेत् । यदि तावदसी कर्माज्जित् प्रवर्तते, प्रवृत्तोऽपि
वा सामर्थ्यभावा[57b.1]व्यभिचारं न पश्येत् । यत्र वा लोहेन व्यापारयेत् ।
व्यक्तं तस्य तावत् तदनुमानमात्रमिति महत्पाण्डित्यम् । तस्मात् यदि व्यभिचारा-
दर्शनादनुमानं तदादृष्टव्यभिचारस्य प्रतिपत्तुर्घटवर्षादिवत्साध्यमस्ति । तथा अदर्शनमात्रेण
व्यभिचाराभावे न सिध्यति । योग्यानुपलक्ष्येरेव सर्वत्राभावसाधनेऽधिकारात् । ततो
बहुलं सञ्चारमात्रेण न व्यभिचारी न वाऽव्यभिचारी निश्चित [2] इति शङ्कावकाशः ।

यद्येवमदृष्टव्यभिचारादपि धूमादनुमानं मा भूत् । न, ईदृशस्य शङ्कावकाशस्य
सर्वत्र तदुत्पत्तिरहिते सम्भवादिति । अथ कदाचित् प्रतिपत्ता प्रवृत्तो व्यभिचारं
पश्यति । न तर्हि यत्र भूयोदर्शनम्, तत्र नियतत्वस्थितिः । तत्र कुतो धूमे
प्रतिपत्तिरिति । भूयोदर्शनस्यान्वयः नियतत्वोपस्थापकत्वधत्तौ मलिनपीथ्य[3]त्वेन
सर्वत्रानाशकात् ।

यद्येवं द्विचन्द्रादीं वक्षुरादिप्रत्यक्षं मलिनपीथ्यमुपलब्धमिति घटादिकमपि नोप-
स्थापयेदिति चेत् । न, इन्द्रिय विषयकार्यं हि प्रत्यक्षम् । न द्विचन्द्रादिविज्ञा-
नोद्देशमर्थकार्यत्वाभावात् । ततो निश्चलक्षणस्य प्रत्यक्षाभावस्तत्वेऽपि घटज्ञानं प्रत्यक्षमेव ।
न चेवं धूमादौ पार्थिवत्वादी च व्याप्तिग्राहकस्य भूयो[4]दर्शनस्य लक्षणमेवो
पनेकज्ञत्वतः स्यात् ।

एत एवार्थकार्यत्वाकार्यत्वे लक्षणभेद इति चेत् । न, घटाविज्ञानस्य
हृद्यकार्यत्वविवादे प्रमाणान्तरतोऽर्थकियात्ताभतो वा निश्चयः, न प्रसिद्धाभावेन ।

न चात्र धूमस्वाग्निसहचारः सद्वानोऽयमवसुहृद्द्वयस्यैव सत्ययो गृहीत इति संशये सवातनसहचारः[5] साधकप्रमाणान्तरसङ्कतिरस्ति, तत्कार्यं वा किञ्चित्पुनरुच्यते । तर्हि आध्यमानत्वावाध्यमानत्वलक्षणयो लक्षणभेदो भविष्यतीत्यपि न वक्तव्यम्, अथवा-
चारप्राहृक्तस्य भूयोदर्शनस्य व्यापित्वासिद्धेः । अत्राधमानं हि प्रत्यक्षप्रतिषेधोऽप्रमाणम् । प्रमाणान्तरसङ्कतिरर्थकिंवालाभो वा पर्यवस्येत्सातिष्ठ इति न भवेत् प्रथमः पक्षः ॥
2. [6] नापि द्वितीयः । नियतस्वाभावोऽपि पार्थिवत्वाद्यो भूयोदर्शनसम्भवादिति न भूयो-
दर्शनवन्मया व्याप्तिः ॥

विलोचनचौष्टोऽपि धूमः । यदि प्रत्यक्षं स्वतन्त्रवर्षिष्यमिष्ययोग्यवच्छेदेनोच्यते तदा सिद्धसाधनम् । अथयोगव्यवच्छेदस्तत्सिद्धः, प्रत्यक्षानुमानादिसर्वज्ञानानां प्राहृक्तत्वमेवभवेन विषयपूर्वविध्यानलिकमात् । यद्धि यत्र ज्ञाने प्रतिभासते तव[58a.1] प्राहृत्म् । यत्र यतः¹ प्रवर्तते तदध्यवसेषम् । तत्र प्रत्यक्षस्य स्वतन्त्रं प्राहृत्म् । अध्यवसेषं तु सामान्यम्, अतद्रूपरावृत्तस्वतन्त्रममात्रात्मकम् । अनुमानस्य तु विषयः । ततश्च साध्यव्यवहारिकप्रमाणत्वेक्षया कपरसगन्धस्पर्शसंस्पर्शादात्मकस्य घटस्य रूपभेदमात्रग्रहणेऽपि प्रत्यक्षतः समुदायसिद्धिर्यवस्था । तथैकस्यातद्रूपरावृत्तस्य ग्रहणेऽपि साध्य[2] साधनसामान्ययोरतद्रूपरावृत्तवस्तुमात्रतन्मनोरथयोगव्यवच्छेदेन विषयभूतयोर्ध्वान्ति-
ग्रहो युक्त एव । अतएव विकल्पानामवस्थेव विषयः । वस्तु तु तेषां परोक्षमेवे-
त्यपि बुज्जनम् । सर्वविकल्पानामध्यवसेयापेक्षया वस्तुविषयत्वात् । शास्त्रेऽपि तथैव प्रतिपादयन्ति । न च मनसा तज्ज्ञातीयानां व्याप्तिग्रहः शक्यः । [3] मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । अन्यथा अध्यवधिराद्यभावप्रसङ्गात् । न च बहिर्व्यभिचारे धूम उपाधिरहितं सम्बन्धमतिक्रामेदिति वक्तुमुचितम् । स्वकीयकल्पितस्वाभाविकसम्बन्धस्य व्याप्तिरकम्पनत्वादिति ॥

यद्यपि² वाचस्पतिजिज्ञितम्, यो यत्रोपाधिना नियतस्तत्र तस्य स्वाभाविकः सम्बन्धः । यथा बह्वे धूमस्य । तदुपा[4] धेर्दृश्यस्यानुपलभ्यमानत्वात् । क्वचिद् व्यभिचारस्य दर्शनाविषयेवं विचार्यते । यस्यादर्शनतः स्वाभाविकः सम्बन्धो व्यव-
स्वावर्णीयः, स ज्ञानु धूमस्वकारावर्णान्तरमुपाधिर्बलवद्वयो यथा बह्नादिबन्धनम् । अर्थान्तरं च किञ्चिद् दृश्यमवृद्धं च किञ्चित्, न तु सर्वमेव दृश्यतानियतम् । ततश्च धूम-
स्यापि वृताशने स्यादुपाधिः[5] न चोपलभ्यते इदमुपाधिमामानुषलभ्यधरनैकान्तिकी, तत्कथम-
दर्शनमात्राज्ञास्येवोपाधिः, यतः स्वाभाविकसम्बन्धसिद्धिः स्यात् । दृश्योपाध्यभावसाधने तु सिद्धसाधनम् । परमदृश्योपाधिशङ्कासम्भवे स्वाभाविकत्वप्रतिरोधस्तदवस्थ एव । क्वचिद् व्याभिचारादर्शनाविषयसम्बन्धमेव । उपाधिवत् व्याभिचारस्याप्यव[6] र्जनमात्रा-
दभावसिद्धेः । व्यभिचारस्य सर्वदेशकालयोः सम्बन्धोऽपि दृश्यत्वेऽपि सर्वदा सर्वत्र सर्वेण सामान्यभावादि निश्चेतुमशक्यत्वात् । प्राहृत्प्राविध्यविचारवदेकाहृत्यदर्शनेऽपि देश-
कालान्तरे तद्दर्शनस्य निवेदुमशक्यत्वात् ।

ननु यदि धूमस्वपेक्षणीयमर्थान्तरमुपाधिः स्यात् कथं धूम इत्येव पावक-
सत्ताविषय इति चेत् । नन्विह[58b1]मेव चिन्तयते कि धूमे सत्यवश्यमग्निः सम्भवो
न वेति । कदाचिदर्थान्तरमुपाधिष्येक्ष्य धूमोऽपि स्वाध्वाग्निरिति किमत्र निवृत्त्यर्थं कारणम् ।
तस्मात् पावकपराधीनोऽयं धूमः परिनिष्ठितः कथं तदभावे भावं हवीकुर्वदित्येव
साधु ।

अथ उपपत्ती जाती वा बल्लिव्यभिचारो न दृष्टः कथं तत्र शङ्क्यते इति
चेत् । तत् किं स्वाध्वाग्न्यपत्ती जाती वा पुनरुत्पत्तिं दृष्टं येन स्वाग्नी शङ्क्यते ।

अन्य[2]बोधोत्पत्तिरिति दृष्टमिति चेत् । इहाप्यन्यत्र भूयः सहचारिणि
पाधिबन्धादौ दृष्ट एव व्यभिचारः । सर्वत्र तु यत् संशयते तत्रैव तस्य दर्शन-
मपेक्ष्यते दृष्टलौकिकम् । यदि धूमपक्षतो व्यभिचारो दृष्टस्तदा धूमसामान्यं व्याप्ती
बहिर्मुखमेव, कथं संशयः । अथ जाती दृष्टस्तदापि व्यभिचारनिवृत्त्येव एव, कथं
संशयः । अतो धूमजातावदुपपत्तीऽपि व्यभिचार उपाधिर्वा दत्तवाद्योग्यतया निवेदु-
मशक्य इति संशयो दुर्वाप्रसङ्गः । स चेदानीमुपाधेर्गर्वविचारस्य वा संशयः स्वाभाविकत्व-
संशयस्वभावः स्वाभाविकत्वविशेष्यं तावदवश्यं प्रतिबध्नाति । तस्मात् स्वाभाविकत्व-
निवृत्त्यप्रतिबन्ध एवार्थतः । निवृत्त्यवयवसंज्ञेन गमक[4]स्व^१ स्वयमधिक्यव्यवहारस्यात् ।
तदेव नुदावपनुत्तविश्वगर्वविचारस्यानुपलब्धिर्वाज्ज्वलितकरी न तपोरभावं साधयति, यतः
सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिः स्यात् । असिद्धा चेदमुपाध्वनुपलब्धिः । यथा बहूना
नेभ्यमेव विना धूमेन सम्बध्यते तथा धूमोऽपि न तेन विनाऽग्निना सम्बध्यते इति
समानमुपाधित्वमिदमप्यनयोऽवयव ।

अथ [5] सिद्धस्याग्नेरित्यनसिद्धिरित्येव धूमताम इदमुपाधिप्रवहता । असिद्धस्य तु
धूमस्य तन्निमित्तात्मतामत्तयाऽप्यभिचारात् स्वाभाविकः सम्बन्ध इति व्यवस्थाप्यत इति
चेत् । एवमपि सर्वं तदुत्पत्तिरापाता । सर्वं स्वाभाविकः सम्बन्धः । न पुनः
प्रतितासिद्धः सहचारभावात्मकः । किं स्वाभाविकत्वावयवविचारः सर्वत्र, सर्वत्राप्य-
[6]भिचाराच्च स्वाभाविकत्वमितीतरेतराध्यवयवमनिवार्यम् । यस्य तु सकृत्तदुत्पत्ति-
प्रतीतिरेव सर्वत्राप्यभिचारप्रतीतिस्तस्य नार्थं प्रसङ्गः ।

यद्येवं मयापि भूयोदर्शनादव्यभिचारसिद्धिरिति चेत् । न भूय इत्यपरिनिष्ठित-
वारसंशयत्वात् किञ्चता दर्शनेन तद्वजानुसारी निवृत्तिमासादयेत् । अस्माकं तु प्रत्य-
क्षानुपलब्धौ परिगणितसंख्यात्वेन । यदाहुः ।

[59a1] प्रागवृष्टी कमात् पश्यन् वेति हेतुकलस्त्वितिम्^२ । इति ।

1. गमकात्प Ms.

2. स्थितिरिति Ms.

Cf. यथाऽस्माकं

प्रागवृष्टीकमात्पश्यन् वेति हेतुफलस्त्वितिम् ।

दृष्टौ वा क्रमशोऽप्यग्रन्वयात्वेन वा स्थितिरिति

व्याप्तिवर्षा ।

१. १०३. ११

असम्बन्धतन्ममानस्यापि कल्पनानुपपत्तेरिति विलपितम् । तद्वानस्याप्य-
साधनम् । अन्वयतन्ममानेऽर्थे च कल्पनाधिक्यात् । नहि दृश्यमानो घटः कल्पित
उच्यते । न च सन्निह्यमान उपाधिः सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वं प्रतिवध्नातीति युक्तम् ।
साधकसाधकाभाव एव संशयस्य स्यात् [2] यत्राप्तत्वात् । अतएव न सर्वत्र शङ्कूपिमाया-
वकाशः । तत्कर्त्तव्यं नार्थं प्रवर्तते ।

प्रमाणविषयेऽपि शङ्का कर्तुं शक्यत इति चेत् । न । स्वीकृतप्रमाणस्य हि
निश्चयशक्तत्वात् प्रमाणस्याविप्रतिलग्नप्रमाणविषये निश्चयस्वीकारमात्ररीयक एव तत्स्वी-
कारः । न च शङ्केत्येव न प्रवृत्तिः । सर्वसंशयेनापि प्रवृत्तेरनिवार्यत्वात् ।
निश्चयात् [3] प्रमाणोपयोग्यत् । तदुपयोगे कदाचिन्मरणवर्जनेऽपि कोटिशो व्यक्तित-
वर्जनात् । न च प्रामाणिकलोकसाधनमिति । प्रामाणिकरेव प्रमाणाभावे संशयस्य
विहितत्वात् । यदादर्शनमाशङ्कनीयमिदमाद्यपि सिद्धसाधनम् । सम्बन्ध दृष्टस्वीकृताये-
वर्धनिवारस्य वा शङ्कितत्वात् । किं च साधकादर्शनेऽपि साधकाभावाद्यपि शङ्का
[4] स्यादेव ।

अथपि स्यादेतदिति विलपितं तदपि निःसारम् । प्रमाणासिद्धे हि कवे स्वाभाविक-
त्वम्बन्धम् । न तु स्वाभाविकत्वम्बन्धेनैव यस्तुत्वरूपस्यवस्था । तद्यपि नियतविषयान्बन्ध-
मप्यतिरेकसाहचर्यप्रक्षानुपलम्भप्रमाणासिद्धे हेतुकत्वभावे स्वाभाविकत्वात् किमापातं स्वाभा-
विकत्वम्बन्धे । यत्र तदुत्पत्तितामयी हृदयेन दूरीकृत् [5] स्याद्व्यतः सहचरितद्वयात् विशेषेणैव
प्रतीतो प्रत्युपाय एव स्वीयान् । तत्सामर्थ्यपक्षेण च तदुत्पत्तिरेव सा । किमाहो-
पुनश्चिकया नामांतरकरणेन । केन पुनः प्रमाणेन एव स्वाभाविकः सम्बन्धो गृह्यत
इत्यादिस्तद्व्यवहारप्रकारः पूर्वमेव निराकृतः । तथा स्वाभाविकत्वासिद्धौ स्वाभाविकत्व-
प्रतिबद्धा हेतव इत्याद्यवसं [6] हारीपि मनोराज्यमात्रम् । तस्माद्वर्धनादरे गम्ये कार्य-
हेतुस्तद्व्याप्तिरिदं प्रापञ्चानुपलम्भादिति स्थितम् । तदेव स्वाभाविकत्वादेन हृदयानु-
लेपनमात्रचिन्नेषपरिहार्यं दूरत इति ॥

व्याप्तिनिर्बन्धः समाप्तो रत्नकीर्तिपादानाम् ॥

स्थिरसिद्धिदृष्ट्याम्

[60b. 1] नमस्ताराय ॥

यद्योगादन्धबद्धिर्ज्ञं संसारे भ्रमदिष्यते ।
सा कृपावशमः पापा स्थिरसिद्धिरपात्यते ॥

इह परे सकल पदार्थस्वैर्व्यवसायनार्थं प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्ति [च] प्रमाणाभ्याचक्षते ।
तथा हि । स एवायं घटस्फटिकादिरिति प्रत्यभिज्ञास्यं प्रत्यक्षमुदीयमानं स्वैय-
मृथापयति । न चेदमप्रमाणमभिधातव्यम् । अप्रामाण्यं हि भवदप्रामाण्यकारणोपपत्त्या
वा भवेत्, प्रामा[2]ण्यलक्षणविरहाद् वा । यद्याहः पक्षः । किमप्रामाण्यकारणम्,
मिथ्यात्वमज्ञानं संशयो वा । न तावदत्र मिथ्यात्वम् । ¹मिथ्यात्वं हि तद्विषये बाधक-
प्रत्ययाद् वा हेतुक्तदोषतो वा सम्भाव्यते । न तावद् बाधगन्धोऽपि सम्भवति । देश-
कालनरागद्वेषव्यसम्भवात् । न चानवगतापि बाधा कदाचिदपि भविष्यतीति शङ्का
युक्तिसती । निर्बीजशङ्कानुपपत्तेः ।

अथर्वं शङ्कुवा भाव्य[3]नियामकमपश्यताम् ।

इति वतावकाशा संशयपिशाची लब्धप्रसूता न क्वचिप्राप्सतीति तार्थं क्वचिप्रवर्तेत । अन्ततः
क्षिणाप्रवानोपयोगेऽपि मरणदर्शनेन सर्वत्र शङ्कानिवृत्तेः । तस्मात् प्रामाणिकलो-
याजामनुपालयता यथावशं तमेव शङ्कुनीयं नादृष्टपूर्वमपि । यतुक्तं कारिकायां 2-60d

नाशङ्का निष्प्रमाणिका ।

इति । बृहट्टीकाध्यायि

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहावज्ञातमपि बाधकम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥

इति ।

अनन्यज्ञासाधनं बाधकमस्तेति चेत् । न । अनुमानस्य परम्परयापि प्रत्यक्ष-
पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षं प्रधानम् । प्राधान्याच्चानुमानस्य बाधकम् । न त्वनुमानस्य ।
प्रत्यक्षात्तरं तु बाधकं भवति । यथा सर्पादिप्रत्ययस्य रज्ज्वादिप्रत्यक्षम् । तत्त्वज्ञानं
न सम्भवति ।

ननु प्रत्यक्षेऽपि बाधके कस्मात् भवति परस्परप्रतिबन्धेन ह्योरप्यप्रत्यक्षता ।
न, अयं विज्ञातमर्थवस्तुविषयाविषयत्वेन समानाभावादेकस्य प्रत्यक्षाभावादादिति न

सद्विवक्ष्यं बाधकप्रत्ययान्मिध्यातवम् । नापि हेतुकतरोपेतः । देशकालनरान्तरेऽप्यविसं-
वादात् । नाप्यज्ञानवशात्प्राप्यकारणमत्रास्ति । प्रत्यभिज्ञानसंवेदनसम्भवा[61]त् ।
न च संशयः । नहि तदेवेदं स्यात् वा नवेति स्फटिकाविवक्षयति मतिः । किन्तु
तदेवेदं स्फटिकाविकिमिति निरस्ता विभ्रमाशङ्का । तत्राप्राप्ताप्यकारणोपपत्त्या प्रत्यभिज्ञान-
स्याप्राप्ताप्यम् । नापि लक्षणक्षयात् । यदेव हि उत्पन्नमसन्निवृत्तमदुष्टकारणजम् देश-
कालनरान्तरेऽवधारितं च तदेव प्रमाणमिति नः सिद्धान्तः । तदुक्तम् ।

तस्माद् दूढं यदुत्पन्नं न विसंवाद[61a. 1]मुच्छति ।

ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम् ॥

तथा बृहद्दीकापि

तत्रापूर्वाव्ययिज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् ।

अदुष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसम्मतम् ॥

इति । एतच्च लक्षणमुक्तन्यायेन प्रत्यभिज्ञानेऽपि सम्भवतीति प्रमाणमेवेदम् । नन्विद-
मेकमेव न भवति कारणभेदात्, विषयभेदात्, स्वभावविरोधाच्च । तथा हि । स इति
संस्कारकार्यम् । अयमिति वेगिद्वयकार्यम् । न च कारणभेदे[2]पि कार्यभेदो विद्व-
यैचिन्माहेतुकत्वप्रसङ्गात् । तथा सत्यपि स्फटिकः स्फटिक इति स्वपदेताभेदे पूर्वदेश-
कालतत्त्वव्यापारदेशकालतत्त्वव्याप्या विरुद्धधर्माभ्यां योमत् स्फटिकः पूर्वापरकालयोभिद्यत
इति विषयभेदो वक्तव्यः । तथा स इति परोक्षम् । अयमिति साक्षात्कारः ।
न चानयोः स्वभावविरुद्धयोर्वहनतुहिनयोरेव शक्या [3]शक्येत्येकता आपादयितुम् ।
अलोकसंरूपप्रसङ्गात् । न चास्य प्राप्ताप्यम्, विकल्पत्वेन वस्तुनिर्भासितत्वात्, स्वातीव-
विशेषाच्च । तस्मात् प्रत्यभिज्ञा एतत्वं स्थापयति भाषानामिति मनोरथमाश्रम् ।

अत्रोच्यते । एकमेवेदं प्रत्यभिज्ञानं समासपातम्, पञ्चरीन्द्रियं केवलमसत्त्वार्थम्,
यद्यपि संस्कारमाश्रम्, संस्कारसञ्जीवीनं तु इन्द्रियं भावविधायि प्रत्यभि[4]ज्ञाम् ।
तद्वावाभावात्विधानात् प्रत्यभिज्ञाभावाभावायोः । नहि नाजीजनद्वयं योजमात्रमद्वकुरमिति
मूढावितहितमपि न जनयति । अथ भवतु देशकालयोस्तत्संज्ञयोर्वा परस्परनानात्वम् ।
न तदवच्छिन्नरूप पञ्चरास्य । तस्य ताभ्यां तत्संज्ञयोर्वा चाप्यत्वात् ।

ततोऽप्यस्य तत्संज्ञयोः कुतस्तदीयत्वमिति चेत् । स्वभावादेवेति संज्ञागपरीभायां
[5]निवृत्तरूपप्रापयिष्यते । न च स्वभावविरोधः, अनुमानस्याप्यनेकत्वप्रसङ्गात् ।
तदपि हि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं च । अविकल्पो विकल्पद्वय । असमारोपः समारोपद्वय । स्वानु-
भावावरुपापिताभेदस्य स्वरूपतद्वाह्यभेदापेक्षया प्रत्यक्षादीनामविरोध इति चेत् । न,
इहापि साम्नात् । न खल्वेतदपि विज्ञानं तत्संज्ञाधिकरणमेकमाश्रमात्[6]रक्तं
स्फटिकं गोचरश्चरविभ्रं नानुभूयते नावसीयते वा । एकत्रेऽपि च वस्तुनस्तद्वनुरञ्जक-
तत्संज्ञाभेदापेक्षया प्रत्यक्षतापरोक्षता न विरोदस्येते, सहसम्भवात् । विज्ञानैकत्वस्य च

प्रमाणसिद्धत्वात् । न च स इति पूर्ववैशकालसंतर्गोऽप्रमिति च सन्निहितदेशकाल-
संतर्ग एकस्य विषयस्येति । यतो युक्तं यत्पञ्चरागस्य स्वकवे परिच्छिद्यमाने तदभावो
व्यवच्छिद्यत इति [6]b.1]तदवयवच्छेदे तत्स्वकवापरिच्छेदान् स्वप्रच्युतिव्यवच्छेद-
स्वभावत्वात् पञ्चरागभावस्य तदनवयवच्छेदे तत्परिच्छेदानुपपत्तेः ।

कस्मात् पुनस्तदवयवे पुष्परगागव्यो व्यवच्छिद्यन्ते । तदभावाविनाभावाविति
चेत्, स एव कुतः । प्रत्यक्षेण कदाचिदपि पुष्परगपञ्चरागयोस्तादात्म्यानुपलम्भादिति
चेत् । यत्र तर्हि तत्तत्तादात्म्यप्रतीतिः, न तत्र तदविनाभावः । समस्ति च तोऽयं
पञ्चराग इति [2] वैशकालावस्थानुगतमेकं पञ्चरागमवभासयन्ती साक्षात्कारयती प्रतीतिः ।
न विकल्पकत्वतास्या अप्रामाण्यम् । अभिज्ञापसंतर्गप्रतिभासत्वप्राप्ताप्ययोरविरोधात् ।
न चेवं स्वार्थम् । अवेशकालावस्थानुगत्यं वैशकालावस्थानुगतत्वेनाधिक्यमिति ।

अथ कोऽङ्गुशकदलीलताम्बादी सत्यपि भेदे प्रत्यभिज्ञानमृत्पञ्चमिति चेत् । उत्प-
द्यतां को बोधः । किमनेन प्रतिपादितं भवति । किं प्रत्यभिज्ञायाः साधारणा-
नैकान्तिकत्वम्, अथ शब्दताम्यादुभयोरप्यप्राप्ताप्यम्, उत संशयावदानामाश्रम् ।

प्रथमः पक्षोऽङ्गुशकदलीलताम्बादी निरस्तः । न हीयमानुमानत्वेनोपन्यस्ता । अनु-
मानत्वेऽप्यबाधितत्वादिति विशेषणे न बोध इति प्रतिपादयिष्यामः ।

नापि द्वितीयः पक्षः । दृष्टान्तमाश्रितः साध्य[4] सिद्धेरयोवात् । कोऽङ्गुशकदि-
विषयस्य चक्षुर्विज्ञानस्याप्यप्राप्ताप्ये यदाविप्रत्यक्षस्याप्राप्ताप्यप्रसङ्गान् ।

संशयमार्थं तु स्वयत्तारोच्येदकत्वाप्राप्त्ययोरप्येवेति प्रतिपादितमिति न तृतीयो-
ऽनपक्षः ।

किंच कोशाद्यो यदि प्रत्यभिज्ञा व्यभिचारिणी, कार्यकारणप्रतीतिः किं न व्यभि-
चारिणी । या व्यभिचारिणी सा कार्यकारणप्रतीतिरेव न भव[5]तीति चेत् ।
यद्यपि या विसंवादिनी सा प्रत्यभिज्ञैव न भवति तदाभासत्वादिति समानम् । प्रत्यभि-
ज्ञानस्य च सति प्राप्ताप्येऽनुमानादिष्वनन्तर्भावे प्रत्यक्षतैव । संस्कारसहृद्येन्द्रियान्मय-
व्यतिरेकानुविधायित्वाच्च । सत्संप्रयोगे ततोन्निवृत्त्या भावाच्च । तदियं प्रत्यभिज्ञाऽनेक-
वैशकालावस्थानुगतमेकं स्फटिकादिकं बोधयन्ती स्वैयं व्यवस्थापयति । [6]
तयानुमानतोऽपि स्विरतसिद्धिः । प्रयोगः ।

विधादाध्यासितः स एवार्थं स्फटिक इत्यादि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो यथार्थः । अबाधित-
प्रत्ययत्वात् । बाधान्वाधितप्रत्ययः स सर्वो यथार्थं उपलब्धः । यथा स्वसंवेदन-
प्रत्ययः । अबाधितत्वाच्च । तस्मादप्येति । अबाधितप्रत्ययपरोऽनुचितक्षयिकत्वसाधन-
बाधकोद्गाराभिव्येयम् ।

अथापरः प्रयोगः ।

विधादाध्यासिता भावाः पूर्वोपर[62a1]कालयोरैकस्वभावाः अबाधितप्रत्य-
भिज्ञया प्रत्यभिज्ञावमानत्वात् । यद्यवबाधितप्रत्यभिज्ञया प्रत्यभिज्ञायते तत्सर्वमभिज्ञम्,

यथा वस्तुवत् दृष्टो नीलोऽर्थः स एव यथा दृष्ट इति नीलोऽर्थः प्रत्यभिज्ञायते ।
तथा चेतो भावाः । तस्मात्तथेति । पूर्वं प्रत्ययस्य धर्मिता । अयुना भावानामिति
विशेषः ।

किं च सहेतुकविनाशस्य स्वैवं सिद्धम् । प्रयोगः ।

विनाशास्पद्यभूता भावा यथास्वं विनाशहेतुसन्निधेः प्राह न विनाशिनः ।
सहेतुकविनाशत्वात् । यद्यहेतुकं तत्तदसन्निधौ न भवति । यथावत्प्रत्ययभावे धूमदिः ।
सहेतुकविनाशाऽन्वामी भावाः । तस्मात्तथेति ।

सहेतुकविनाशात्वं च यदस्यानिधूमयोरेव प्रत्ययानुपपन्नभौ मृदुरविनाशयोरेव
कार्यकारणभावसिद्धौ सिद्धम् । न च विनाशहेतोरसामर्थ्यैवधर्म्यविधानमुचितम् ।
अ[3]द्वकुरादिहेतोरपि तथात्वप्रसङ्गात् । शक्यं हि वस्तुमयस्याविष्णुतायामसमर्थो
जन्महेतुः । भविष्युताया व्यर्थ इति । अपि च अक्षयिकाः सन्तः । कारणवत्त्वात् ।
यत् कारणवत्तदक्षयिकम् । यथा भावविनाशः । कारणवत्तद्वैद्ये सन्तः । तस्मा-
दक्षयिका इति ।

कारणवत्त्वस्य साध्यविपर्यये वृत्तिशङ्काविनाशस्य सहेतुकत्वमेव निवर्तयतीति
प्रसिद्ध्या[4]पित्वाकारणवत्त्वावक्षयिकत्वसिद्धिरिति ।

तथा शङ्कुरः स्थिरसिद्धौ प्राह ।

नीत्यव्यवहतरविनाशी भावः प्रमेयत्वात् । वस्तुव्यावृत्तिवदिति ।

अविद्यमानविवक्षत्वावगन्धव्येव हेतुः । प्रमेयत्वस्य क्षणिकत्वेन विरोधाभावात्
सन्निधय्यतिरेकित्वमिति चेत् । न खलु क्षणिकत्वे कस्मचित्प्रमेयत्वं सिध्यति ।
क्षयस्थितिधर्मणः प्रमाणकालेऽप्याता[5]त् । अतीतस्य च प्रमेयत्वेऽतिप्रसङ्गाविति ।

एवमेव प्रयोगमुपरतुषन् विनोचनोऽप्याह ।

अक्षयिकाः सर्वभावाः । प्रमेयत्वात् । यत् प्रमीयते तदक्षयिकम् । यथा
भावविनाशः । प्रमेयस्य सर्वभावाः । तस्मादक्षयिका इति ।

असिद्धो दृष्टान्तधर्मोति चेत् । न स्वकारणकलापावृत्तिमत्तो भावस्यान्तरेण
निवृत्तिप्रत्ययं सर्ववायव्यानप्रसङ्गा[6]त् । तदेव भावोऽस्ति न पूर्वं न पश्चाद्वि-
रूपि शब्दः क्षणिकधर्मव्यत्ययेऽप्यमाणः क्षणानुपूर्वं सत्त्वाविच्छेदोपजननमन्तरेण शब्द-
त्वात् देवैरपि शक्यः परिकल्पयितुम् । विनाशकालापेक्षया हि अशोऽप्रीयान् कालः ।
तेन सोऽस्यास्तीति क्षणिको वक्तव्यः । इतरथा जन्मविनाशयोरेकस्मिन् काले भवतोः
तुल्यहेतुकत्वेनैकत्वप्रसङ्गः । एकत्वे तु द्वयोरेकतरः प्रहा[62b1]तव्यः ।

तत्र जन्मग्रहणे भावा निःस्वभावाः प्रसज्येरन् । निवृत्तिपरित्यागे च जन्मिनो भावा नित्या इति दुर्निवारः प्रसङ्गः । तत् सिद्धो दृष्टान्तः ।

अनु प्रमेयत्वक्षणिकत्वयो[र]विरोधोऽसिद्धः । सम्बन्धविषयव्यावृत्तिकं प्रमेयत्वमिति चेत् । नैतदस्ति । यत्माद्यर्थं कञ्चित् प्रापयत् प्रत्यक्षं तेन प्रत्या-
सन्नत्वात्प्रापयति । प्रत्यासत्तिरप्य तदुत्पत्तिरेवावकल्पते । न तादृशम् ।
साकारनिराकार[2]बाधयोरप्रकृतत्वात् । अन्वय निराकृतत्वाच्च । सा च निष्प्र-
वस्तुप्रतिभासाक्षिप्ता कार्यकारणभावत्वक्षणा प्रत्यासत्तिस्तुल्यकालं प्रमाणप्रमेययोरनुपपन्नं,
सम्येतरविषयायोरिव । ततः प्रमाणमर्थतया बोधयत्तदधीनोत्पादतया बोधयति ।
कारणभावमात्रानुबन्धितत्वाच्च तस्य पूर्वकालतत्तया भवितव्यम् । अतः पूर्वकालसत्त्वेन
[3] व्याप्तं प्रमेयत्वम् । पूर्वकालसत्त्वं च क्षणिकत्वेऽनुपपन्नमिति स्वायकानुत्पत्त्या
विषयत्वं क्षणिकत्वाद् व्याप्तं नानां प्रमेयत्वमक्षणिकत्वेन व्याप्यत इति असम्बन्धो
व्यतिरेकः । तदेवमनुमानप्रमाणासिद्धोऽक्षणिक इति ॥

एवमर्थापत्तिरप्यसाधिका । तथा हि कार्यकारणभावग्रहणं कमप्योपपत्त्यग्रहणस्मरणं
अभिलाषः स्वयंनि[4]हितप्रत्यनुमागणं दृष्टार्थकुतूहलविरमणं कर्मफलसम्बन्धः संशय-
पूर्वकनिर्णयः कन्धमोक्षः मोक्षप्रदानः शुभोदकं^२ कर्मणि प्रवृत्तिः प्रत्यभिज्ञा कार्यकारणभावः
उपादानोपादेयभावप्रभृतयः स्थिरसत्तामन्तरेणानुपपद्यमानाः स्वयं साधयन्ति । प्रति-
क्षणं भेदे स्वरूपमवितुविनष्टत्वेऽप्यस्य कार्यकारणभावग्रहणात्[5]मुपपत्तेरिति कथं
क्षणभङ्गसाध्यापि ॥

अत्रानिधीयते । अप्रमाणमेवायं प्रत्यभिज्ञास्यो विकल्पो विध्यात्वं च तद्-
विषयत्वबाधकप्रत्ययत् । नन्वस्य बाधकं प्रत्यक्षमसम्भवि । अनुमानं चासमर्थमावे-
दितमिति चेत् । नन्वस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्वाधीनानावबाधार्थं प्रत्यक्षतद्वत्त्वेनापि
किम् । संवादो विद्ये तु बाधकप्रत्यक्षवदनुमानमपि [6] प्राप्तावकाशम् । प्रमाण-
स्यैव सिद्धिबाधयोरधिकारात् । तथा हि मायाकारः शिरसि निमज्जितं योत्कृष्टात्वेन
निःसारयतीति प्रत्यभिज्ञा शिरसि चिच्छप्रसङ्गसङ्गतनानुमानेन बाध्यमाना प्रतीत्येव ।
बाध्यमाना न प्रत्यभिज्ञति प्रस्तुतेऽप्यस्तु । यथाऽव्यन्ताकाशप्रतिभासः सर्वसंप्रतिपत्तावधि
बाध्य एव तद्वदेकताग्रहः सर्वसंप्रतिपत्तावधि बाध्योऽस्तु । तस्मादस्याः प्र[63a1]-
त्यक्षताकीर्तनं याचितकमण्डलमात्रमात्रायम् । कायमतः स्वैवास्थिरस्तु । ततश्चानुमानत्व-
मप्यस्या ष्वस्तम् । उक्तकमेव याचितत्वविशेषणविशद्बाध्यमात्रतायाः प्रसाधनादिति
विशेषणासिद्धो हेतुः । यदापि क्षणभङ्गसाधकं बाधकं नोपपत्तेरस्वास्तदापीयमप्रमाण-
मेव । त्वनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारोपलम्भात् ।

अनुवृत्तं याऽव्यभिचारिणी सा न प्रत्यभिज्ञेत्यादि, पु[2]क्तमेतत् । यदि
कार्यकारणभावप्रतीतिवत्तत्त्वमभेदः प्रतिपादयितुं शक्येत । यथाहान्वयव्यतिरेकग्रहण-

प्रवणप्रत्यक्षानुगतस्मानुवपन्नो निश्चयः कार्यकारणभावप्रतीतेरन्यस्तदाभासप्रतीतिरित्यनयो-
त्तक्षगभेदः, तथा यदि प्रत्यभिज्ञानेऽपि लक्षणभेदो दक्षितः स्यात्, तर्ह्येति वा
शक्यो व्यभिचाराव्यभिचारोपयोगी, तदा [3]भवतु प्रत्यभिज्ञातदाभासयोर्विभेदः । न
त्येवमस्ति । सर्वत्राद्यन्तसद्वदो वस्तुनि पृथग्जनप्रत्यभिज्ञाया एकरसत्वात् ।

संवादिवाच्यवादिष्वे लक्षणभेद इति चेत् । न । अतिशयस्य हि विकल्पस्य
संवादी नाम प्रमाणान्तस्तत्कृतिरर्थकिदाप्रतिष्ठा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः । यदाचदपि
स एवायमिति स्वतन्त्रं काश्चिदसाधयत्वादेव प्रमा[4]गणनस्याप्यभावात् ।

नापि द्वितीयः पक्षः सङ्गच्छते । नहि पूर्वापरकालयोरेकवस्तुप्रतिबद्धा
सिद्धा काचिदर्थकिदा । भिन्नेनापि तत्तत्मानशक्तिना साकृत्तर्ह्यकिदायाः करणाविरोधात् ।
तथा हि यद्येको घटो वारि धारयतीति तत्कालभावमिन्द्रियस्यैव देशान्तरवर्तमानो न
वारिधारणवारणम्, तथा द्वितीयाविवक्षितोपपन्नो यदि वा[5]रि धारयति, कीदृशो
बोधः स्यात् । विसृष्टाकिदायां तु चिन्तैव वास्ति । तत्कथं प्रत्यभिज्ञानस्य
संवाद्यसम्भवः ।

ननु यद्येकं प्रत्यभिज्ञानं विसंवादि दृष्टमिति सर्वमेव प्रत्यभिज्ञानं विसंवादि
शक्यते, तदैकमिन्द्रियज्ञानं केशोष्णरुद्रिचन्द्रादौ विसंवाद्युपलब्धमिति घटादिष्वपि सर्वमेव
प्रत्यक्षं विसंवादि सम्भाव्यताम् । इन्द्रियजन्यत्वस्यैक[6]लक्षणस्य सर्वत्र सम्भवादिति
चेत् । न, तथापि लक्षणभेदस्य सङ्गावात् । तथा हि बहिरर्थस्थिताविन्द्रियाय-
कार्यतया साक्षादर्थकारानुकारित्वं प्रत्यक्षत्वम् । तत्त्वाभ्यासविशेषासाधितपदिप्ता प्रत्य-
क्षेण निश्चीयते । स्वविश्ववर्धकिदाप्रतिज्ञानादिति प्रत्यक्षत्वमनवच्छेदमेव । द्विचन्द्रादौ
त्वर्थविनाकुतेन तिमिरादिविप्लुतचक्षुर्मयिणं तज्ज्ञानं जनितमिति प्रत्यक्षा[63b, 1]-
भासमेव । द्विचन्द्रार्थभावस्तु देशकालतरान्तरे¹ द्विचन्द्रादेरर्थस्य बाधितत्वादव्याहत
इति प्रत्यक्षानासपरिहारेऽपि प्रत्यक्षेणैव क आश्वासविरोधः ।

प्रत्यभिज्ञानेऽपि सर्वमिदमस्तीति न युक्तम् ।

यथा हि पूर्वं पाचकादी वाकादिकिदाप्रतिबद्धा सिद्धा पचाननुभूयमाना रहन-
ज्ञानस्य संवाद्यग्राह्येयमिति । अन्यथा बाह्यार्थोच्छेदाग्निरीहं जनकज्ञायते । न तथा
प्रव[2]नवरमहालयोरेकीभावप्रतिबद्धा काचिदर्थकिदा उपलब्धिगोचरा । पूर्वापरकालयो-
रेकत्वमन्तरेण वा प्रवृत्त्यादिशक्तिर्वैकल्यावपहोऽपि संवादी स्यात् । तद्विषयमनुमान-
बाधितत्वाद् व्यभिचाराशङ्काकलङ्कितत्वाच्च न प्रत्यक्षमनुमानं वेति । कथमतः त्वेव-
सिद्धिरनुमानप्रतिहृतिर्वा ।

यत् पुनर्वीचस्पतिव्याच ।

तत्कारेन्द्रिययोर्मिलितयोरेव प्रत्यभिज्ञानं प्रति कारणत्वमिति, तदयुक्तम् ।
निश्चयानुगोप्यनुत्तरादवयवोक्तानयोः । तथा हि निमीलिते चक्षुषि स इत्यनेन्द्रियविना-

कृतस्वैव संस्कारस्य सामर्थ्येनूपलब्धम् । प्रथमशब्दे त्वयमित्यत्र संस्काररहितस्वैवेन्द्रियस्य सामर्थ्यं दृष्टम् । तस्मात् सामर्थ्यद्वयप्रतिबद्धं ज्ञानद्वयमिदमवधारितम् । कथमुभा-
[4]भ्यां मिलित्वैकमेव प्रत्यभिज्ञानमुत्पादितमित्युच्यते । बीजक्षित्वाद्योस्तु पृथक् सामर्थ्यं न दृष्टमित्येकैव सामर्थ्यस्यद्वयकुरोऽप्येक एवास्तु । तथा पूर्ववैशकालावरदेश-
कालाभ्यां तत्सम्बद्धाभ्यामन्यत्वात् पञ्चरागस्याभेद इत्यप्यसङ्गतम् । विरुद्धयोर्मयोः पञ्चरागावन्त्येवैषि विरुद्धवर्नयोगात् पञ्चरागस्य भेदः कथं [5]मप्युच्यते । जेतो-
र्षवैकत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नहि धर्मधर्मिणोरन्यत्वेऽपि ब्राह्मणावबन्धात्स्वे
एकाधारे भवितुमर्हत् इति पञ्चरागस्य भेदो दुरतिशयः । तथा च न स्वभाव-
विरोधोऽनुमानस्याप्यनेकत्वप्रसङ्गात् । तदपि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं चाविकल्पो विकल्पश्चा-
त्मनारोपः समारोपश्चेत्यप्युच्यते । अनुमानस्य हि [6] परमार्थतः स्वसंवेदन-
प्रत्यक्षत्वमनोऽविकल्पस्यात्मनारोपस्यभावस्याप्रत्यक्षत्वविकल्पत्वसमारोपत्वादेः परावैश्या
प्रसक्तत्वाद् विरुद्धवर्माद्यासाहाय्यात् कथं भेदसिद्धिः । स एवायमिति तु प्रत्यभि-
ज्ञानस्य स इत्यस्पष्टाकारयोगित्वम्, अयमिति स्पष्टाकारयोगित्वमिति विरुद्धधर्मद्वयं
भेदकम् ।

न चैवं वक्तव्यम् । तत्तेदन्तवैश्या प्रत्यभिज्ञानस्याप्येक[64a.1]स्यैव
पारोक्ष्यापारोक्ष्यमविरुद्धमिति । न हीवमेकाकारतया व्यत्यसितम्, येनानुमानवदस्यापि
पारोक्ष्यापारोक्ष्यव्यवस्थामात्रं स्यात् । यावदतीतार्थाकारानुकारी कर्तमानार्थानुकारश्च
स्वधर्मो न भवति तावत्तदर्थगोचरतय नास्ति । कुतः पारोक्ष्यापारोक्ष्यव्यवहारो
भवित्यति । तस्मात् स्पष्टास्पष्टाकारद्वयविरुद्धधर्माभ्यासात् प्रत्यभिज्ञानं प्रत्ययद्वय-
मेतवि[2]ति स्थितम् ॥

तथा सहेतुकविनाशतावद्यप्यप्यसिद्धो हेतुः । जत्पुनरत्रोक्तम् । सहेतुकविना-
शत्वं घटश्चाग्निधूमयोरिव प्रत्यक्षानुपलम्भतो मुद्गरघटविनाशयोरपि कार्यकारणभा-
सिद्धौ सिद्धमिति । तदसङ्गतम् । अग्निधूमयोरपि दृश्यत्वात्, प्रत्यक्षानुपलम्भतो
धूमस्य कल्लिकायैता सिध्यतु । विनाशशब्दवाच्यपस्त्यर्थो [3] न कश्चिद्विदित्या दृष्टः ।
कर्परेव घटमुद्गराभ्यामुत्पन्नमालमुपलक्ष्यम् । यदाहुर्ययः ।

दृष्टस्तावद्वयं घटोऽत्र च पतन् दृष्टस्तथा मुद्गरो
दृष्टा कर्पेरसंहतिः परमतो नाशो न दृष्टः परः ।
तैनाभाव इति श्रुतिः यत्र निहिता किं वात्र तत्कारणं
स्वाधीना पतिष्यस्य केवलमियं दृष्टा कपालावलिः ॥

तदयमभावो दृष्ट्या[4]नुपलब्धिबाधितः कथं प्रत्यक्षतो मुद्गरादिकार्यमवधार्यः ।

यत्पुनरस्मिन्नदृश्यमानेऽपि दृश्यत इति वाग्नानं सा भण्डविद्या । तद्वचनाद्
गृह्यन्मपि पशुरेव । तथा हि

कस्यचित् प्रतिभासेन साध्यतेऽप्रतिभासि यत् ।
प्रतिभासोऽप्य नास्येति नोपपत्तेस्तु गोचरः ॥ इति ।

अथैवं वक्तव्यम् । किमप्येन ध्वनेन, कर्परमेव घटध्वंसोऽस्तु । [5] तथा च सति मुद्गराद्याभावे कर्पराभावात् घटस्यैवमव्यवहृतमिति दुराशा स्वत्वेना । तथा हि यथा नाशशब्देन कर्परमुच्यते तथा यथाभावशब्देनापि कर्परमेवोच्यते तद्वैक्य प्रदेशे घट-
मेकमप्यनीय घटान्तरस्याले तत्प्रपनीतघटरूपाभावव्यवहारो न स्यात् । तत्प्रप्यंसकपात्यो-
स्तवानुत्पावात् । तस्माच्च [6] प्रापनीतघटस्य प्रच्युतिमात्रापेक्षया व्यस्तघटेऽभावव्यवहार-
स्तथा मुद्गरादिकारणाभावात् प्रप्यंसकर्परयोर्नृत्पावेऽपि प्रच्युतिमात्रापेक्षैव प्रतिक्षण-
मन्याव्यव्यवहारो घटरूप सिध्यतीति कुतः स्वयंसिद्धिः । तस्मात् प्रप्यंसकर्पराभावेऽपि
प्रच्युतिमात्रात्मकभावापेक्षयाप्यस्वन्मतमव्याहृतम् । यथाहुर्यः ।

आस्तां कर्परपं [65b.] कितरेव कलशवत्सो न खेयं पुरा
तेन रूपं येषां प्रसिध्यतु ततो भिन्नं नाशेन किम् ।

अथोत्तरम्,

नाशः संध यथोच्यते यदि तथा भावोऽपि कुम्भान्तर-
स्यासेऽभाववचः कर्त्तव्यं मतमतः सिध्यत्यभावेऽपि नः ॥

इति ।

ननु यदि स्वहेतुजनिता नाशो नास्ति, कथं वदचिदेव देशे काले घटी नष्ट
इति प्रतीतिनिवमः । न च मुद्गरादयो नाशस्य हेतुर्बलव्यः । प्रागपि नाश-
सम्भवे नष्टघटबुद्धिसम्भवप्रसङ्गात् । यदाहुः ।

नाशो नास्ति यदि स्वहेतुनिवमः किं देशकाले वदचिन्
कुम्भो नष्ट इति प्रतीतिनिवमस्तेनास्ति कार्यस्य सः ।
नाप्यव्यत् किल कारणं रपयतो वृक्षान्पुराण्यथा
नाशोक्ता न कृता विनष्टघटयोः कोनोद्वरा वार्यते ॥

इति चेत् । तर्हीदानीमर्थपरत्वा प्रप्यंसं प्रसाध्य मुद्गराधीनत्वमस्य साधयितुं [3]-
मारम्भम् । तथा च सति धूमाग्निवत् प्रत्यक्षतः प्रप्यंसस्य मुद्गराधिकार्यत्वं सिद्धि-
मित्युक्तमन्तर्गतमूलपितं व्यालुप्तम् ।

न चार्थापत्तितोऽपि तत्सिद्धिः सम्बध्यते, कुतो नष्ट इति प्रतीतेरन्यथापुनपद्य-
मानत्वात् । विनाशं विनायि हि घटवर्जनवतो मुद्गरकृतकपातानुभव एव नष्ट-
घटावसायतायनः, किमप्येन नाशेन कलेशम् । घटी नष्ट इ [4] ति मुद्गेपद-
निश्चयपूर्वकमुद्गरकृतकपालानुभवमात्राव्यवस्थितेरकानुविधानदर्शनात् । न चेवं सामग्री
पूर्वमप्यस्ति । मुद्गराभावे कर्परपंशतेरेवाभावात् कथं प्रागपि नष्टघटबुद्धिप्रसङ्गः
सङ्गतो नाम । यथाहुर्यः ।

दृष्टेऽम्भोभूति मुद्गरादिजनिता दृष्टा कपालावली
सङ्गतानुवमाद्विनष्टघटधीस्तावत् समुत्पाद्यते ।

सामर्थ्या[३]मिह नाशनाम न किमप्यङ्गं न चास्यामपि
स्वादेवा न कदापि नापि च पुराप्येवा समया स्थितिः ॥

अर्थापत्तिरतो गता अप्यमिदं न ध्वंससिद्धौ प्रभुः । इति ।

अदि नाशानुभवो नास्ति कपालानुभवात् कपालकल्पनेव स्यात् । न नष्ट-
घटवृद्धिरिति चेत् । तदेतदतिसाहसम् । घटनिवचनपूर्वककपालवलयवर्धनादेव नष्ट-
घटवृद्धिः साक्षा[६]देवानुभूयमानायात् । तदपलापे धूमादीनामपि दह्नादिपूर्वकत्वविशेषो
न स्वादित्यतिप्रसङ्गः ।

ननु घटो नष्ट इति वृद्धिविशेषवृद्धिः । सा च विनाशं विशेषणमाक्षिपतीति
चेत् । तदसत्, यतः ।

स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम् ।

उच्यते । न चाविद्यमानमवश्यं वा स्वबुद्ध्या किञ्चिद्व्यज्यति । प्रयोगोऽयम् ।
यस्य न स्वकपनिर्भासस्तत्र कस्यचित् स्वानुरक्त[६५a.1]प्रतीतिरिति मितम् ।
यथा करिकेशरः । नास्ति च स्वकपनिर्भासो ध्वंसस्येति व्यापकानुपलब्धिः ।
नास्या अस्तिद्धिः । अभावस्य स्वरूपेर्नयेदन्त्या निर्भासाभावात् । न च विशुद्धता,
सपक्षे भावात् । नाप्यनैकान्तिकत्वम् । प्रतिभासाभावेऽपि स्वानुरक्तमतीतिहेतुत्वे
शशमिषाणावेरपि तत्तत्त्वं स्वादित्यतिप्रसङ्गः ।

ननु

न ध्वसेन विना विनश्यति जगत् भावेन तार्थं स चेत्
सम्भवासक्य किमस्तु वस्तुनियतं भावानुजोऽती ततः ।
नामात् तेन तु भिन्नकारणतया तत्कारणासम्भवे-
ऽभावात्तेन कृतान्पत्तापि यतिता भङ्गः कुतोऽनुक्षणम् ॥

अथोच्यते । कारणान्तरानुत्पत्त्यमानो ध्वंसोऽभिन्नो भिन्नो वा ।
नाष्टः पक्षः । भिन्नकारणत्वात्, तैरवभ्युपगतत्वाच्च ।

अथ द्वितीयः पक्षः । तदा कः पुनर्भावस्य प्रदेवो येन प्रध्वंसाख्ये [वस्तुनि
स्व[३]हितोरूपमे नियतते नाम ।

वस्तुनरेतदुच्यते । नाभावस्योत्पादे भावस्य परा निवृत्तिः । किं स्वभावोत्पत्तिरेव
तन्निवृत्तिरिति । कथमन्यस्योत्पादेऽन्यस्य निवृत्तिः । अथ स्वभावभेदेक्षरं वाच्यम् । ये
परस्परपरिहारस्थितयः स्वहेतुभ्यो जायन्ते, तद्दि स्वतोऽन्यस्याङ्कुरस्य वल्लिनं कारणमित्यन्यत्वा-
विशेषात् भस्मनोऽपि न कारणम् । [४]स्वभावभेदेन तु कार्यकारणभावसमर्थनं परस्पर-
परिहारस्थितिनियमेऽपि तुल्यम् । यथा चोत्पादस्य पुरस्तादस्तिसमानध्वरहितस्याङ्कुरप्राग-
भावस्यानकारं किञ्चिदवकुर्वन्तीति बीजादयोऽङ्कुरकारभमाणाः प्रागभावं नियतयन्ति ।
तदुत्पादस्यैव तत्प्रागभावनिवृत्तिकथ्यत्वात् । एवं तत्रभावहेतवोऽपि भावरूपेऽकिञ्चित्कार

[5] अपि तदभावमाधानास्तन्निवर्तयन्ति । अत्राद्योत्पादस्यैव भावनिवृत्तिरुच्यते । तेन पूर्ववत्प्रायश्चित्ताकरणप्रसङ्ग इति । तदुचितं स्यात् यदि कार्यकारणयोरिवात्मा-
प्यात्मा प्रमाणप्रतीतः स्यात् । केवलं दृष्टानुपलम्भप्रत्यक्षेणैतस्मिन्नुपलभ्यत इति प्रसापो
यत्कतिमिदं भण्डविद्येत्पुनश्च¹ ।

अप्यापत्तिरपि क्षीयेत्यपि प्रागभावस्य च दृष्टा[6]न्तत्वेनोपपत्तातो भण्डातेह्य-
न्यायः ।

किञ्च कः पुनरत्र विरोधः ।

सहस्रानाभावो यदि तत्र विरोधोऽप्येवमिदोः
सहस्रानासङ्गः क्षणमपि यथा क्षीयतिक्षीनोः ।
स च ध्वंसो ध्वंसान्तरमुपनयन् संप्रति भवेद्
विरोधी सोऽप्यस्य क्षयमिति न नाशः कथमपि ॥

अथवा तिष्ठसत्तानाशेन विरोधित्वे सर्वं सर्वेण विरुद्धं प्रतज्येत । स्वभावात्तन्मन-
स्यदर्शनादेव नि[65b.1]रस्तमिति ।

अप्याप्योपाभावप्रकृतिकतपायं सति तदा
क्षयस्यैवाभावः सह भवतु वा हेतुबलतः ।
अनेन ध्वंसे च प्रकृतहतिरस्य स्वनुदये
बलीयानेकार्यः स्वपक्षपरवाग्रहेण किमिह ॥

तत्त्वसमर्थ किमस्तु यस्त्विति तु प्रसङ्गस्थितोचनप्रस्तावे निराकरणीयः ।

अतएवात्रप्रस्तावे भुवनैकगुरुं भगवतः कीर्तिपादानवगम्यमानः पञ्चुरः पशोरपि
पशुरिति[2]कृपापात्रमेवैव आत्मः ।

यदस्याह जितोचनः । भावश्चतिरिक्तां निवृत्तिमनिच्छद्भिरशब्दा स्वरूपनिवृत्ति-
रवस्थापयितुम् । वा हि तस्य प्राप्तनी काविवक्षसा भवद्भिरर्थकिणानिर्बन्तनयोग्या
दृष्टा संय यद्युत्तरकालमप्यनुवर्तते तर्हि स्वरूपेणैव निवृत्ती भावः कथमवस्थाप्यते ।
तदानीमयं नष्टो नाम यदि स्वहेतुप्रतिलब्धस्वरूपस्य[3]तिरेकिणी तस्य काविवक्षस्यो-
त्पाद्यत, उत्पत्ती संय तस्यात्मन्तरं जातमित्यतावदवस्थमेवास्या² विनाशो
दूमः । तावदवस्थैतावत्स्यैव स्वरूपेण निवृत्ती भाव इत्यस्य शब्दस्य सत्यमर्थं न
विद्यः । स्वरूपनिवृत्तिः क्षत्विजं भवन्ती भाव एव स्यात्, भावावस्था वा ।
तस्यैव स्वकारणेभ्यो निवृत्तत्वावस्थावसानुपपत्तावृत्तत्वेरारभ्य स[4]त्त्वास्तित्वं प्रसज्येत ।
अन्यथा च तदेव निवृत्तेरन्यत्वनिवृत्तिरिति प्रियमनुष्ठितं प्रियेण । तस्मादुत्तुन्य
विध्वंसं नाशोत्पत्तिरेव [न]ष्टत्वमभ्युपगम्यन्त्यमिति ।

1. Cf. वादन्याय pp. 89, 134 and त. टी. p. 1169.

2, 3. तावदस्य in both places—Ms.

तदेतदज्ञानकलम् । तथा हि

स्वकारणादेव यथान्यदेशविच्छिन्नरूपः समुदेति भावः ।
विच्छिन्नप्रतिप्रक्षणवृत्तिरेवं स्वकारणादेव न जायते किम् ॥
अभावतोऽन्तररूपवशात् तत्रा[5]पि वायान्तरमीक्षणीयम् ।
प्रदीपदृष्टान्तमते न कान्तं स्वरूपसम्बन्धोऽनविप्रयोगात् ॥

यथा हि देशान्तरवरावृत्तमनीलाविपरावृत्तं च स्वहेतोर्व्यपन्नं वस्तु तथा द्वितीय-
क्षणान्तरपरावृत्तमपि । यथा वाय्वदेशानवस्थापित्वं तद्देशत्वस्यापि त्वेनाविषयम्,
विषयं च देशान्तरावस्थापित्वेनैव । तथा द्वितीयक्षणानवस्थापित्वं प्रथ[6]मक्षणानव-
स्थापित्वेनाविषयम् । विषयं पुनर्द्वितीयक्षणानवस्थापित्वेनैव । कवलं देशान्तरद्वितीय-
क्षणयोस्तत्प्रत्युत्तिमान्नं व्यवहितुपते । तद्व्योन्वाभावप्रत्यक्षं ताभायोः पदार्थयोः सङ्गाधे-
य्यवार्थम् । अभावात्तरास्वीकारेऽपि भावाभावयोरप्यभिधत्वास्वीकारे तादात्म्यप्रसङ्गात् ।
तस्माद् भावाभावयोस्तादात्म्यमिति । यथार्थकिंशकारित्वस्य तद्देशवति [66a.1]त्वनील-
त्वादिभिन्नविरोधस्तथा द्वितीयक्षणानवस्थापित्वेनाप्योति विवक्षितम् । परमार्थतस्तु धर्म-
धर्मयोस्तादात्म्यं व्यावृत्तिकृतो भेदव्यवहार इति अपोहसिद्धौ प्रसाधितम् । एतच्छोक्त-
कमेनाविषयमापादितम् । एतावति तु तस्य बाह्यलमात्रवृत्ता द्वैविध्यव्यवृत्तितात्मानः
भूताः प्रत्यवन्तीति किमत्र भ्रमः ।

ततश्च व्यतिरिक्तनिवृत्तपुत्पत्तिमन्तरेण स्वरूपनिवृत्तेरुपपत्तेः कथं क्षणा[2]दूर्ध्वं
प्राक्तनस्तत्तावत्स्थितिः । तस्मादुत्पद्यमानं नष्टव्यवहारमात्रमस्तु । न त्वस्यान्यत्
किञ्चिज् जायेत । भावस्य ¹तादवस्थप्रसङ्गात् । अभावः कथं नियम्यत इति चेत् ।
न, तदनुत्पत्तिमात्रविषयस्य वाचानुपपत्तेन च पदवाच्यभावव्यवहारमात्रप्रवर्तनस्येष्टत्वात्
वस्तुत्पत्तेरेव नियम्यतात् ।

ननु केयं वाच्योक्तिः, अभावव्यवहारमात्रमि[3]ष्यते पञ्चाक्षराभाव इति ।
एवं सति विसर्वादिताप्रसङ्गोऽभावव्यवहारस्य । अभावश्च सिध्येति भाव एव प्रति-
षेधव्यः स्यात् । स चाभावः पदवा[४] भवतीति सङ्कटतरमस्य कादाचित्कत्वमात्रहेतु-
कत्वम्, वस्तुत्वं चेति ।

असदेतत् । अभावव्यवहारमन्तरस्वीकारेऽपि प्रच्युतिमात्रापेक्षयापि व्यवहारस्य
व्यतिरिक्तप्रतिपादकतात् । यस्तु तद्विविक्त[4]भूतलादेर्विषयत्वमात्रद्वयोक्तम्, न भूत-
लादेर्वैतन्त्र्यतरात् । न च वस्तुमन्तरे प्रतिपादिते प्रतीते वा घटादि वस्तुभूतमिति
प्रतिपादिते प्रतीते वा भवति । एवं वस्तुमन्तरमेव नाश इति ।

अस्मिन् मते यद् दूषणमुक्तं तत् स्वयमेव परिहृतं स्यादिति, तदप्यसम्बद्धं, कोषमं
हि भूतलमस्य विषय इति कथं न घटादेरभूतत्वयोपः । यैव हि [5]घटादपेक्षया

कैवल्यावस्था प्रदेशस्य स एव घटविरहः । यथादिवाग्देवं केवलप्रदेशप्रतिपादने कथमिव न प्रकृतघटाद्यभावप्रतिपादनम् । कैवल्यं चातहायप्रदेशाव्यतिभिन्नमेव ।

न चेह घटो नास्तीति प्रत्ययस्य घटकस्यपि प्रदेशे प्रसङ्गः । स्वहेतोस्तयो-
त्पन्नस्य सघटप्रदेशस्य केवलप्रदेशाव्यतिवात् । [6] न च प्रत्यभिज्ञानतः । सघटाघट-
प्रदेशयोरेकत्वं पूर्वमस्य निराकरणात् । न च विनाशहेतोरसामर्थ्यवैयर्थ्याभियाने-
ऽङ्कुरादिहेतोरपि तथाविधानुमुचितम् । अस्तिद्धे हि कार्ये हेतोराश्रयणमवयवम् । सिद्धे
चेयं चिन्ता, यदि हेतोर्नित्योऽनित्यो वाऽर्थो ज्ञातः किं नाशकारणेनेति हेतुपुरस्कारेणैव
प्रवृत्तेः ।

न चैवमसिद्धेऽङ्कुरादौ कार्ये शक्यमभि[66b. 1]धानम् । स्वरूपव्यवसायाभावात् ।
तद्धर्मकत्वा[तद्] धर्मकत्वाविषयानुयोगस्य निर्विषयत्वात् ।

ननु स्वयापि भावाभावयोरलक्षणभेदोऽभिहितः । तत्कथमेकत्वं तर्थायानाम् ।
लक्षणभेदादेव भेदव्यवस्था । ततोऽपि चेन्न भेदव्यवस्थितिः, न कथंचित् कुतश्चिद्
भेदव्यवस्थितिरित्यद्वैतप्रसङ्ग इति चेत् । न । यो हि नाशरस्यभावः स एव नाशो
नश्यतीति बहुलाधिकारात् कतरि घटाः प्रसाधत्वात् तं [2] नाशं भावस्वभावमिच्छामः ।
नश्यन् नाश इति प्रसज्यतामा द्विधा कर्तव्यः । तत्वेतत्तावद् अस्तुत्वविरहात् तत्त्वा-
न्यत्वविरहित एवासी भावो न भवतीति तद्भावनिवेयमभावयातां तु भवति । शरशृङ्गा-
द्विज् । संवृती तु यथा कालभेदेन विषयस्वमानः कादाचित्क इव प्रतिभाति तथा
सर्वोपाख्याविरहकत्वया भावाद्भिन्न इव प्रतिभातीति तस्य[3]स्तुत्योपलक्षणभेदाख्यान-
विरोधः । एवं च सति संवृत्या लक्षणभेदे भावाभावयोरभेदव्यवस्था । तत्वेन च
लक्षणकताविरहे भावस्य तैर्नक्यनिवेधात् कथमद्वैतप्रसङ्गोपात्तम् ।

स्यावेत् । न च विवेकाप्रतीती तद्विकृतग्रहणं भवति । तद्विवेकस्य न
भूतलादिवस्वरूपमेव विशेषणत्वादिति । तदेतस्यायवहिष्कृतम् । विशेष[4]यगविशेष्य-
भावो हि सकृत्पाण्डे रूपे बाह्याभेदस्य विकल्पसम्बन्धिज्ञानतर[1]णी वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति
शास्त्रे विस्तरेण प्रतिपादनात् । स च सकृत्त्वोऽभिन्नमपि भावं भिन्नमिव कल्पयति ।
यथा शिलापुत्रकस्य शरीरम्, शरीरे करणादयः । लम्बकर्णो देवदत्त इत्यादि ।
तस्मात् कल्पनाधीनो विशेषणविशेष्यभावः । अभिज्ञेऽपि भा[5]वे भेदविषयापेक्षो
मेव व्यवहारः कथं भेदमित्यतमात्मानमातनोतु ।

स्वतन्त्रवतिरयं राहोः शिर इत्यादिनिर्देश इति चेत् । यदि सत्यमेतत्, तदा
शिरोऽतिरिक्तस्य राहोरिव क्षमातलादेरतिरिक्तस्य विवेकस्य दृश्यानुपलम्भव्यतिचारवयमपि
निर्देशः स्वतन्त्रवतिरेव, तथापि नेति कोषवान् प्रमाणम् । तस्म[1]तघटात् प्रदेशे-

अनु साक्ष्यमप्यविवर्तने कथमवधार्यते । तच्च किमेकदेशेन, सर्वात्मना वा । आद्ये पक्षे[67b.1] सर्वं सर्वस्य वेदनं स्यात् । द्वितीये तु ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् । किंच साक्ष्याद्यविवेकनेऽन्तरं ज्ञानं तुल्यविषयं विषयः स्यादिति चेत् । माभूदयस्य वर्तनम् । आकारविशेषबलादध्यवसितावधार्यकियाप्राप्तेरेवार्थोऽपीदृश इति साक्ष्यव्यवहारो विरुद्धः । अतएव स्पृतगतं परमाणुगतं वा साक्ष्यं न चिन्तयते । ज्ञानाकारस्य स्फुल्लज्ज्वलेऽप्येक-
सामयौप्रतिबद्धपुञ्जभविष्ये[2]षावप्यभीष्टक्रियाकरणान् पुरुषार्थसिद्धेः । साक्ष्यं चैकदेशो-
नैव । न चात्र सर्ववेदनप्रसङ्गः । सर्वेषां ज्ञानं प्राप्तजनकत्वात् । जनकानां च स्वव्यपदेशनिमित्तासाधारण्यकशेषापर्यवस्येन शङ्कायात् । नापि तुल्यविषयावन्तरज्ञानपक्ष-
प्रसङ्गः, तस्य स्वसंवेदनादेव प्रमाणात् सिद्धत्वात् । प्रमाणान्तरस्य तत्र व्यर्थत्वात् । अङ्ग[3]त्वे सत्प्राकारार्पकस्य वस्तुनो प्राप्तावधारितत्वावधार्यस्याभीष्टत्वाच्च । बाह्यार्थस्त्वित्ये-
तेषां चिन्तति सर्वजनयज्ञम् । तदेवमयं प्रमेयत्वादिति हेतुः साकारवादवशे सन्निधत्तवति-
रेकः । निराकारपक्षे चासिद्ध इति स्थितम् ॥

न चार्थस्थिरपि स्थिरात्मसाधनी । कार्यकारणभावपक्षहृणादीनामप्यधीपवतेः ।

तथा हि उपादानोपादेयभाव[4]स्त्वितचित्तसन्निधित्वमप्याभिरूपेयं ध्ययत्वा नुस्वेति कथ-
मात्मानं प्रपृच्छजीवयतु । तत्र कार्यकारणभावप्रतीतिस्तत्त्ववदनाकुला । तयापि प्राग्भावि-
वस्तुनिश्चयज्ञानत्वोपादेयभूतेन तद्वित्तसंस्कारगर्भेण पञ्चाङ्गाविवस्तुज्ञानेनास्मिन् सतीदं
भवतीति निश्चयो जग्यते । तथा प्राग्भाविवस्तुपक्षेऽप्येव केवलभूतलनिश्चायकज्ञानो-
पादेयभूते[5]न तद्वित्तसंस्कारगर्भेण पञ्चाङ्गाविवस्तुपक्षेऽप्येव केवलभूतलनिश्चायकज्ञाने-
नास्मिन्नसतीदं न भवतीति व्यतिरेकनिश्चयो जग्यते । यथोक्तम् ।

एकावसायसमन्तरजातमन्य-

विज्ञानमन्यवकिमर्गमुपादधाति ।

एवं तदेकचिरहानुभयोऽङ्गबाध्य-

व्यावृत्तिषोः प्रथमेति व्यतिरेकबुद्धिम् ॥

अतएव देवदत्तेनामौ प्रतीते यजदत्तेन [6]च धूमे प्रतीते न कार्यकारणभाव-
ग्रहणं सज्ज्ञानयोः उपादानोपादेयभावाभावात् । यत्र त्वेकतन्त्राने ज्ञानक्षययोः उपादानो-
पादेयभावस्तत्र कार्यविग्रहः सुबहः । अन्यथा सत्यपि निष्कारमपि प्रतिगन्धतरि कार्य-
कारणभावादीनामप्रतीतिरेव स्यात् । तथा हि आत्मनः सकाशात् प्रतिसन्धेयबुद्धीनाम-
भेदो भेदो वा भेदाभेदो वा ।

प्रथमपक्षे आ[68a.1]त्मेव स्यात् प्रतिसन्धता । बुद्धय एव वा स्युः प्रति-
सन्धेया इति कः प्रतिसन्धानार्थः ।

भेदपक्षेऽपि बुद्धिभ्यो भिन्नमात्मन्य अङ्गस्यात्मनः कः प्रतिसन्धानार्थ इति न विद्यः ।
बुद्धिधोषात् प्रष्टव्यत्वं प्रतिसन्धातृत्वमिति चेत् । बुद्धिरेव तर्हि प्रष्टी प्रतिसन्धाधी चेति
विषयस्वीकारे तद्योगादस्य तथात्वमिति किमनेन याचितकमण्डनेन । बुद्धीनां कर्तृत्वा-

भावाविति चेत् । तद्वादेनापि सहि तस्या[2]स्मिन् द्रष्टृत्वादिव्यवहारानुपपत्तिः । यदि हि बुद्धिर्हेतोः फलस्य वा द्रष्टुं स्यात् तदानन्तर्वाप्रतिनियमस्य चानुसन्धात्री कल्पिता । तद्योगाद् द्रष्टृत्वस्य प्रतिसन्धातृत्वं चोच्यते इति त्वावपि प्रतिविषयमलम्प्यविशेषायां च बुद्धी सम्बन्धोऽपि न विशेषं व्यवहारयितुमीशः । अप्युना निबन्धनापिगता । अप्युना फलस्य । इदानीं प्रतिसन्धातेति । [3] तथापि च बुद्धिपुत्रविशेषस्वीकारे तु किमपरेणात्मना कर्तव्यम् । तावत्तत्र पर्याप्तत्वाद् व्यवहारस्य ।

स्थिरतमानमन्तरेण संय बुद्धिर्न स्यादिति चेत् । केनैवं प्रतारितोऽसि । अहो मोहमाहात्म्यं यदीदृशानपि परवशीकरोति । तथा हि नैवमिवमन्तरेण यदुच्यते तत् खल्वन्यत्र प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां सामर्थ्याविधारणे सति पुत्रवत् यल्लेखि [4]धूमे । चक्षुरादि-
वद्वा दृष्टकारणान्तरसामर्थ्या कार्यादर्शने पश्चाद् दर्शने च किञ्चिदव्यवधेक्षणीयमस्तीति सामान्याकारेण ।

आद्यः पक्षस्तावदास्तीति व्यक्तम् । द्वितीयोऽपि न सम्भवो । नहि कारण-
बुद्धिसमन्तरं कार्यबुद्धौ तस्यां निश्चयप्रवृत्तत्वेऽवस्थानन्तरं दृष्टं मयेति प्रतिसन्धानम-
दृष्टपूर्वं कदाचित् । यतोऽन्यस्य सामर्थ्यपरिक[5]ल्पनं स्यादित्युदस्य व्यामोहमुक्त-
क्रमेणैव कार्यकारणग्रहणव्यावस्था स्वीकर्तव्या ।

भेदाभेदपक्षस्तु धिक्कार एव । तत्सर्वं तदपेक्षया भेदाभेदविरुद्धधर्माध्यासावेक-
त्वानुपपत्तेः । ततश्च यद्विज्ञं भिन्नमेवाभिन्नं चानिभ्रमिति नैकस्य भेदाभेदो । तथाप्य-
भेदे विश्वमेकमिति युगपदुत्पादस्थितिप्रलयप्रसङ्गः । एवं क्रमिष्यन्तु[6]प्राहृकैः क्रमि-
जार्नरुपादानोपादेयभूतैः साक्षात् पारम्पर्येण क्रमेणामो जायन्त इति निश्चयो जग्यते ।
ऐक्यकालिकानेकवस्तुप्राहृकैरेव तज्जार्नरैकोपादानत्वात् सङ्गविमानि जातानीति विकल्पः कियत्
इति क्रमाक्रमग्रहणमन्यनवष्टम् ।

क्रमनेकज्ञानावेकविकल्प इति चेत् । को दोषः ।

भवन्तु भिन्ना मतपस्तथापि ता

दक्षत्युपादानतर्पकक[68b. 1]ल्पनम् ।

न भिन्नसंख्या फलहेतुबाधनी

न चाप्यस्तानभवा इवाक्षमाः ॥

यदप्युक्तं सङ्ख्येण

अथ पूर्वोत्तरक्षणयोः संबन्धो । ताभ्यां वासना, तथा हेतुकलभावाप्यवसायो विकल्प
इति चेत् । तत् किमिदानीं यत्किञ्चिदाज्ञाङ्गितेन । यत्तदप्यनित्येवं विधिरनुष्ठीयते भवता ।
विकल्पो हि गृहीतानुसन्धानमत्तद्रूपसमारोपो वा स्यात् । न तावत् पूर्वः पक्षः ।
अदृष्टान्वयव्यतिरेकस्य पुरुष[2]स्य हेतुकलभावाग्रहेऽनुसन्धानप्रत्ययहेतोर्वातिनाविशेषस्यैवानु-
पपत्तेः । अगृहीतस्य चानुसन्धानेऽतिप्रसङ्गादिति ।

तत्रैतन्न सम्प्रगालोचितम् । यतो हेतुफलभूतयोः पूर्वोत्तरक्षणयोरेककेन ज्ञानेनानु-
भवेऽनुपादानोपादेयभूतान्धा कसितान्धान्धा हेतुफलत्वे गृहीते एव । केवलं हेतुकाने
कत्राभावात् तद्वि[3]पपत्ताव्यवग्रहणेऽपि फलत्वज्ञेनात् तदवसाय एवाप्रवृत्तः कार्यवर्धनेन
प्रवर्धते । तथा कत्रावलोकेऽपि तत्कार्यता गृहीतेन विकल्पेनानुसम्पीयत इति गृही-
तानुसन्धानक्य एवायं विकल्प इति यत्किञ्चित्तेतत् ।

यथाह महाभाष्यान्कुरः ।

यदि नान्यकमध्यस्थं न पूर्वोत्तरवित्तमत्,
अध्यक्षद्वयसङ्ख्याये प्राक्[4]परावेदनं कथम् ॥ इति ।

तथा स्मरणमभिलाषः, स्वयं विहितप्राप्त्यनुभोगम्, दृष्टार्थदुतुहलविरमणम्,
कर्मफलसम्बन्धः, संशयपूर्वकनिर्णयस्य पूर्वपूर्वाभिनुभवेकोपादानकारणैः समर्पित-
संस्कारफलवत्तरोत्तरार्थानुभवेरेवोपादेयभूतैर्जम्भमानो यदुपपत्त इति किमधिकोनात्मना
परिकल्पितेन ।

उपादानो[5]पादेयभावनिष्पत्तये च न सन्तानान्तरे स्मरणादिप्रसङ्गः सङ्कृतः ।
किमिदमुपादानमिति चेत् । उपपत्ते । यत्सन्ताननिवृत्त्या यदुपपद्यते तत्तत्कोपादान-
कारणम् । यथा मूलस्ताननिवृत्त्योत्पद्यमानस्य कुम्भस्य मृदुपादानमिति शास्त्रे प्रपञ्चितम् ।
न चात्र परलोककतिः ।

यद्व्युक्तम् । चित्तशरीरयोः कियत्कालस्थितिनिबन्ध[6]नस्य दृष्टस्य निवृत्तौ
चित्तस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गः । मरणवेदनया हि चित्तं विकल्पम् । ततोऽधिकृता
चित्तान्तरजननावस्था न सम्भवति । तस्मादुपस्थिते मरणदुःखे सर्वसंस्कारविरोधिनि
चित्तमप्युच्छिद्येतेति नास्तित्वयमायात्ममिति ।

तद्व्युक्तम् । यतो मरणदुःखं चित्तविशेष एव, तस्य चित्तान्तरजननसामर्थ्य-
स्वभावस्य स्वभावावधार्यं शान्तोत्पत्तिरिति । बन्धान्धो[69a. 1]ऽपि संसारचित्त-
प्रवण्वावनाश्वचित्तप्रवणो यः । शुभादिमोक्षयोरपि प्रवृत्तिरवार्था । यतः सत्यप्या-
त्मन्यहमेव भूतो भविष्यामि सुखी चैत्यतमग्रहृक्षणावध्यवसायात् प्रवर्तते । न पुन-
रात्मना यत्कृतितः । स खानाद्यविद्यापरम्परायातः पूर्वोपरयोरेकतवारोपको मिध्या-
सङ्कल्पो बाधितेऽप्यात्मन्यन्याहृतप्रसर इति कथमप्रवृत्तिः । ननु

नैरतम्परावप[2]क्षे [तु] पूर्वमेवाववृष्यते ।

महिनाशात्कर्म न स्वात्मनोऽन्यस्यायथा भवेदिति

अप्रवृत्तिरेवासिधिति चेत् । अस्तु को दोषः । यद्यप्यमात्मन्यहो निविषयोऽपि प्रवृत्ति-
मनाक्षिप्य क्षणमपि स्वात्तु [न] प्रभवति । यथा हि ज्ञातस्यावश्यं मृत्पुनरिति ज्ञातवतीत्य-

प्रतिक्रियमुपाधिभरणे सोरस्ताडभाक्त्वो मरणादौ च प्रत्यः शोकोऽपेक्षा । एवमविद्यो-
द्वेकादेव नैरात्म्ये जानन्नपि प्रवर्तते । न सुखभास्त इति क्रियन् क्रियताम् । अविद्यायाः
प्रवर्तनशक्तेरवार्थत्वात् । प्रत्यभिज्ञा च पूर्वमेव ध्वरता । कार्यकारणभावनियतान्धाद्-
भाविपूर्वभाविता । सा च क्षणिकोऽप्यविद्यया । उपादानोपादेयता च कस्मिन्संबन्धेन-
ज्ञानद्वयेन साभलकृता सत्पक्षभाविना निरचीयत इति, अतः[4]त्वत्वात्तन्नि प्रतिस्त्वात्तरि
कार्यकारणग्रहणावय उपपद्यमाना नान्मानमुपस्थापयितुं प्रभवन्ति । अतोऽर्थापत्तिरपि न
क्षणेति भाव्यहीनमनोरान्यमिव स्थिरसिद्धिविशीर्यत एव । तथा च क्षणमङ्गुलान्देहे सत्त्वा-
दानुमानं प्रस्तावकशरम् ॥

स्थिरसिद्धिद्वयम् समाप्तम् ॥

चित्राद्वैतप्रकाशवादः

[69a. 4] नमस्तारायै ॥

विशेषा स्वपराशेषप्रतिवाविप्र[5] साधनी ।

चित्राद्वैतमताबोधध्वान्तस्तोमकदपिनी ॥

इह कालु सकलजडपदार्थराशी प्रत्यागच्छते निराकृते च निराकारविज्ञानभावे प्रति-
हृते चालीकाकारयोगिनि पारमार्थिकप्रकाशभावे सम्बन्धमुन्मूलिते च साकारविज्ञानालीकत्व-
समारोपे प्रतिसन्तानं च स्वस्ववदबाधितवेहभोगप्रतिष्ठाद्याकारप्रकाशमा[6] प्रात्मके जगति
व्यवस्थिते यस्य यदा यावदाकारचक्रप्रतिभासं यद्विज्ञानं परिस्फुरति तस्य तदा तावदा-
कारचक्रपरिकरितं तद्विज्ञानं चित्राद्वैतमिति स्थितिः । तदेवं चित्रमद्वैतं विज्ञानमिति
चक्षुरपनिह प्रपुनरिष्यतम् ॥

अत्र च विप्रतिपत्तिर्नाम किं चित्रतापामद्वैते विज्ञानत्वे सर्वत्रैवेति विकल्पाः ।

न तावदसौ चित्रस्वरूपानुसारिणी भवितुमर्हति । तन्मात्रस्य सर्वज्ञानुभव[69b. 1]-
सिद्धत्वात्, अन्यथा शशविधाणावाविष जडमिदमलीकं विज्ञानं वेति विप्रतिपत्तीनामनव-
काशप्रसङ्गात् । नापि विज्ञानत्वे विवादः कर्तुमुचितः ।

सहोपलम्भनियमाद्¹

इत्यादिना पूर्वमेव नीलादीनां साकारविज्ञानत्वप्रसाधनात् । अतएव सर्वत्रापि विमतिर-
सङ्गता । साकारविज्ञानसिद्धाद्येव चित्राद्वैतवाद्यतारात् । तस्माच्चित्रत्रतेयमद्वैतवि-
रोधिनीति ध्यामोहादेकत्र एव विप्रतिपत्ति[2]रिति । तत्र प्रसाधनं साधनविदमुच्यते ।

यत् प्रकाशते तदेकम् । यथा चित्राकारचक्रमध्यतो नीलाकारः । प्रकाशते
चेवं गौराधारमधुरमुरभिमुकुमारतातेतरादिविचित्राकारकदम्बकमिति स्वभावहेतुः ।

न तावदस्यातिद्विरभिधातुं शक्यते । प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धसद्भावे विज्ञानात्मक-
नीलाद्याकारचक्रे धमिनि प्रकाशमानतायाः प्रत्यक्ष[3]सिद्धत्वात् । न चास्य हेतोर्वि-
रुद्धता सम्भवति । विविचित्राकारमध्यवर्तिनि नीलाकारे वृष्टान्तधमिनि प्रकाशमानता-
लक्षणस्य साधनस्य वृष्टत्वात् । ननु चैकत्वे साध्ये यदपरमेकत्वाधिकरणं तद्विह वृष्टान्ती-
कर्तुमुचितम् । न चास्य नीलाकारस्य एकता विद्यते, विरुद्धधर्माध्यासप्रसिद्धस्या-

1. Cf. सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेदुःशक्तेरदाविवाद्ये ॥

quoted in SDS.

नेकत्वस्य सम्भवात् । देशकालाकारभेदो हि विरुद्धपर्याय्यात्[4] । ततश्च यथा चिचित्ताकारचकत्वाकारभेदतो भेदस्तथा नीलाकारस्यापि देशभेदतो भेदः । तदर्थं साध्य-
शून्यो दृष्टान्तो हेतुश्च विपक्षे परिदृश्यमानो यदि तत्रैव निपतस्तदा विरुद्धः । तथापि
सम्भवेऽनैकान्त इति चेत् । अत्रोच्यते । यदि देशभेदतो विज्ञानात्मकस्फुल्लनीलाकारस्य
भेदस्तदास्य प्रतिपरमाणुदेशभेदे भेदसम्भ[5]वात् परमाणुप्रचयमात्रात्मको विज्ञानात्मक-
स्फुल्लनीलाकारः स्यात् । तथा च सति सर्वेषां विज्ञान[१]त्मकनीलपरमाणूनां स्वस्वरूप-
निमान्तरत्वेन सप्तमसन्निमान्तरेकपुत्रवत् व्यतिवेदनाभावात् स्फुल्लनीलाशब्दलक्ष-
प्रतिभासाभावप्रसङ्गः । न च स्वस्वरूपनिमान्तरत्वेनाप्यन्येनान्यस्य वेदनं युज्यते, येन
स्फुल्लप्रतिभासः सङ्गतः स्यात् । ग्राह्य[6]ग्राहकलक्षणयोः पुरस्तादपकर्तव्यत्वात्, न
चैवं वक्तव्यम् । परमाणूनां स्वस्वरूपनिमान्तरत्वेऽप्येकोपादानतया प्रज्ञात्वस्य स्फुल्लः स्फुल्ल-
मात्रमात्रं शास्तीति सत्यप्येकोपादानतरे स्वस्वरूपनिमान्तरादेव स्फुल्लव्यवस्थापकस्य
भिन्नस्वात्मनोऽन्योन्यग्राह्यग्राहकभावस्यायोगात् । तादृशत्वेन व्यतिवेदनस्य चानभ्युपगमात् ।

अली अलं वेति

इत्यस्यानुपपत्त्यात् । न च [70a. 1] यथा बाह्यार्थवादे स्फुल्ल-
काकारज्ञानप्रतिभास एव बाह्यरमाणुप्रचयप्रतिभासव्यवस्था मत्पन्तराभावात्, तथा
ज्ञानरमाणुप्रचयव्यवस्था[७] स्फुल्लकाकारयोगिविज्ञानान्तरस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे
वा तस्यैव दृष्टान्तत्वात् । तस्माद् वाच्यं यावत् प्रतिभासस्तत्वात्तावत् स्फुल्लतयैव व्याप्तः ।
अस्फुल्ले परमाणो स्फुल्लनिवृत्तिमात्रे च प्रतिभासस्य दृष्टानुपलम्भ[2]वाचित्वात् ।
यथा प्रसिद्धानुमाने सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्तं कर्माकर्मकारित्वेनापि, क्षणिकत्वाभावाच्च
कर्माकर्मनिवृत्ती निवर्तमानं क्षणिकत्वे निवर्तं सिध्यति, तथाऽत्रापि प्रकाशमानत्वं साधन-
मेकत्वेनापि स्वीत्येनापि, एकत्वानावाच्यं विपक्षः । इरमाणुपुञ्जात्मन एकत्वनिवृत्ति-
मात्रात्मनश्च ह्यविहङ्गोपलम्भात् स्वीत्य[3]ह्य व्यापकस्य निवृत्ती निवर्तमानमेकार्थं
निवर्तं सिध्यति । ततश्च यथा बहुव्यतिपक्षे घटे दृष्टान्तवर्गिणि विपर्ययवाचकप्रमाण-
वतात् सत्त्वं क्षणिकत्वनिवर्तनमवधार्यमाणं तस्मात् पक्षे अजनज्जुसिद्धिः, तथापि नीला-
कारे दृष्टान्तवर्गिणि विपर्ययवाचकप्रमाणवतादेव प्रकाशमानत्वमेकत्वनिवर्तनमवगम्य प्रकाश-
मानत्वा[4]द् विचित्राकारवक्षे साध्यवर्गिण्येकत्वसिद्धिरिति न दृष्टान्तस्य साध्यशून्यत्वम् ।
नापि हेतोर्विरुद्धता । न चानैकान्तिकता ।

नन्वेकत्वं साध्ये तत्प्रवृत्तिद्वित्वं च विपक्षः तस्माच्च विपक्षाद्वैतव्यतिरेक-
प्रतिपत्त्यवसरे किं विपक्षात्मा प्रकाशते न वा । प्रतिभासपक्षे प्रकाशमानत्वस्य हेतोः
साधारणानैकान्तिकता, विपक्षेऽपि दृष्टत्वात् । अ[5]थ न प्रकाशते तदा सनिव्य-
व्यतिरेकित्वम्, कुतो व्यतिरेक इत्यवबेदेवाप्रकाशमानशरीरवत् कथमतः साध्यसिद्धि-
प्रत्याप्ता ।

धनोच्यते । इह द्विविधो विज्ञानानां विषयः । ग्राह्योऽप्यवसेयश्च । प्रति-
भासमानो ग्राह्यः । अगृहीतोऽपि प्रवृत्तिविकयोऽप्यवसेयः । तत्रावयवोऽनुमातरि सकल-
विपक्षप्रतिभासाभावात् ग्राह्यतया विषयो [6] विषयो वक्ष्यते, सर्वानुमानोच्छेद-
प्रसङ्गात्, सर्वत्र सकलविपक्षप्रतिभासाभावात् । ततो व्यतिरेकासिद्धेः । प्रतिभासे
च देशकालस्वभावान्तरितसकलविपक्षसाक्षात्कारे साध्यास्मापि धराकः सुतरां प्रतीयत
इत्यनुमानवैयर्थ्यम् । तस्मादप्रतिभासेऽप्यवसायसिद्धादेव विपक्षादुभायेऽव्यतिरेको निश्चितः ।
तत् किमयमत्र विपक्षप्रतिभासः प्रा[70b. 1]च्यते । यदि पुनरस्याप्यवसायोऽपि न
स्यात्तदा व्यतिरेको न निश्चीयत इति युक्तम् । प्रतिनिपतविषयव्यवहाराभावात् ।

मन्वसम्भवे वस्तव्यवसायसकलविपक्षप्रतिपत्तिसम्भवात् ततो हेतुव्यतिरेकः
संप्रत्येते सशक्य एव । न च प्रतिभासमात्रेण सर्वप्रसङ्गः । अर्थकिपाकारित्वलक्षण-
त्वात् सर्वस्य । स्वभावो तु प्रकाश एव वस्तुत्वम् । अतो विश्वयोरेकत्वप्रति-
द्विष्योः प्र[2]तिभासे प्रकाशमानत्वसाधनस्य विपक्षसाधारणता । अप्रतिभासे च
सन्निवर्धव्यतिरेकित्वमिति चोद्यं बुद्धरमेवेति चेत् । तदेतदसङ्गतम् । तथा हि । धूमा-
विरलरूपदेविपक्षान् व्याप्तो यल्लघादिनियतः सिध्यति, तस्य च वस्तव्यवसायसकल-
विपक्षवशात्सर्वराशेः स्वरूपनिर्भास इति किं निर्विकल्पकज्ञाने कल्पनायां वा । निर्वि-
कल्पे [3]चेत् । प्रतिभास इति च कोऽर्थः । किं निराकारे ज्ञाने सकलविपक्षादि-
स्वरूपस्य साक्षात् स्फुरणम्, यदि वा तर्वापितबुद्धिस्वभावभूतसदृशाकारप्रकाशः, अथ
समन्तरस्यावयवतायाद्बुद्धिगतबाह्यतदुत्पादप्रतिभासः, ग्राह्योऽप्यव-
सदृशान्तीकाकारपरिष्कृतिः ।

न तावदाद्यः पक्षो युक्तः । देशका[4]त्मस्वभावविप्रकृष्टाणां पदार्थानामव्यतिरे-
कान्ते निराकारे च ज्ञाने स्फुरणायोगादित्यवसायस्य शास्त्रे एव विस्तरात् प्रसाधनात् ।
स्फुरणे चासाध्यस्यापि प्रकाशप्रसङ्गानुमानवैयर्थ्यस्य प्रतिपादनात् ।

नापि द्वितीयः पक्षः । देशादिविप्रकृष्टत्वादेव साक्षात्कारसम्पन्नसामर्थ्याभावात् ।

न च तृतीयः सङ्गतः । [5] सादृश्यसम्भवेऽपि समन्तरत्वादेवाभावात्स्य बाह्योऽप्य-
सह प्रत्यासत्तेरभावात् ।

न अनुर्थोऽपि प्रकारः सम्भवति । असत्प्रकाशयोर्विरीयात्, स्फुरतोऽतीवोत्पा-
योगात् । तथाप्यसत्प्रकाश इति किमसदीश्वरादेः क्वापि, भासमानो वा आकारो-
ऽस्तु, सन् वा न कश्चित् क्वातीति विवक्षितम् । तत्र यस्य पदार्थस्य स्वरूपपरिनि-
[6]र्भासः स कथमसत्प्रति प्राणयारिभिरभिधातव्यः । स्फुरतः कोशोद्भूताकारस्य
बाह्यरूपतया बाध्यत्वेऽपि ज्ञानरूपतयाऽर्पित्वस्य आचार्येण प्रतिपादितत्वात् । ग्राह्यकामि-
मतनिराकारप्रकाशास्याप्यवसायविधानप्रसङ्गात् ।

प्रतिभासेऽपि बाधनादसत्यत्वमिति चेत् । किं तद्वाच्यम्, प्रत्यक्षमनुमानं
वा । यद्येकत्र स्वरूपसाक्षात्कारिणि प्रत्यक्षोऽविराजतः [71a.1] कथमन्यत्र बाधको

स्वरूपान्तरप्रकाश एव निर्वातितस्तत्पूर्वकमनुमानं च सुतरामविश्वासभाजनमिति न बाध्य-
वतीति । यदाहुर्युरवः

यस्य स्वरूपनिर्भासितस्वभावसत्त्वं भवेत् ।
बाधालो यदि सापेक्षा प्रत्यक्षानुमयोर्न तु ॥
प्रत्यक्षे पक्षविश्वास एकवाक्यस्य का गतिः ।
तत्पूर्वकमनुमानं च कथमाश्वासगोचरे ॥ इति ।

ननु

दृष्टमेव द्वितन्त्रादिप्रतिभासेऽपि बाधितम् ।
न दृष्टानुपपन्नत्वं तत्प्राप्तमपि बाध्यते ॥

इति चेत् । न । बाध्यस्याप्रतिभासनात् । प्रतिभासितश्चाबाध्यत्वान् । तथा हि ।

बुद्ध्याकारस्य निर्भासो बाधा बाह्यस्य वस्तुनः ।
स्फूर्तविषयविश्वासे च विश्वास इति कीर्तितम् ॥

एतेन भासमानो वा प्राकारोऽसंप्रति द्वितीयोऽपि पक्षः प्रतिक्षिप्यः । प्रतिभासनेव
सत्तासिद्धेरधिपकायकाशाभावात् ।

तथा सन् वा कश्चिन्न [3] इतीति तृतीयसङ्कुल्पोऽपि व्याकुलः । प्रकाश-
व्यस्तत्वात् सत्तायाः । अप्रकाशस्यासत्ताया अस्तत्वात् ॥

ननु प्रकाशो नाम वस्तुनः सत्तासाधकं प्रमाणम् । न च प्रमाणमिच्छावर्षा-
भावः । सर्वकिमाशङ्कितस्तु सत्यम् । तत्प्राप्तकाशास्यापि न विरुध्यत इति चेत् ।
सत्यमेतत् । बहिरर्षवादेऽप्रकाशस्यापि सामर्थ्याभ्युपगमात् । केशोण्डूकादिप्रतिभा[4]से-
ऽध्यवसितसामर्थ्यकिमाशङ्कितविषयोपादेवाभावात्सिद्धेः । सर्वथा बहिरर्षावे तु ज्ञानस्य प्रकणा-
व्यभिचारालाघतेन सत्ये किमर्थकिमया ।

कथमप्यहदः सर्वं प्रकाशादेव नास्त्य चेत् ।
नार्थकिमापि सर्वस्वं क्वचिन्नेद् भासनं न किम् ॥

इति । निविकल्पे तावत् स्वसंवेदनसिद्धस्वाकारमन्तरेण विपक्षावयो न परिस्फुरति ।
प्रथमो विकल्पे [5] प्रतिभासन्त इति द्वितीयः सङ्कुल्पोऽभ्युपगम्यतेऽस्मिन्नपि पक्षे प्रति-
भासमान प्राकारोऽसाधारणोऽतश्चरसंनृप्यतया स्वसंवेदनतावास्ये प्रविष्टत्वानुसृत्य ।

अप्यवसेयतया विपक्षावयो गृह्यन्त इति चेत् । तदापि तेषां स्वरूपस्य निर्भासो-
ऽस्ति न वा । निर्भासे प्रत्यक्षसिद्धतेन । नास्त्यरूपगतिः । शास्त्रेऽपि ।

‘स्वरूपसाक्षात्कारित्वमेव प्रत्य[6]क्षत्वम्’

उक्तम् । तस्य चैतरप्रत्यक्षोदिव्य विकल्पेऽपि स्वीकारे विशद्व्याप्नोवत्तन्मेन
विकल्पस्यान्तरवयोर्दमवास्तत्वात्किमप्येऽपि त्वन्मते प्रत्यक्षत्वमक्षतम्, तत् कथं तस्मिन्नेव
प्रत्यक्षान्तरानुमानाभ्यां बाधाभिधानम् । तयोरपि स्वरूपान्तरप्रकाशपीड्यत्वात् ।

अथ विकल्पभ्रान्तत्वयोर्व्यापकविषययोः सम्भवात् विकल्पे प्रत्यक्षत्वमेवास्मन्निधि ।
नल्पस्याप्रत्यक्षत्वम् [71b.1] सम्भवीति स्वकल्पसाक्षात्कारित्वमसम्भवीत्युक्तम् । अथ
विपक्षविरोधोऽस्मिन् प्रकाशत इति वाचा स्वकल्पसाक्षात्कारित्वं कथितमिति माता ये
वर्ण्येतिवृत्तान्तः । इत्यतः च त्वया विपक्षविस्वरूपसाक्षात्कारित्वं विकल्पस्येति प्रत्यक्षता-
नतिक्रमः । अप्रत्यक्षत्वे वस्तुस्वरूपस्फुरणोपायोऽस्ति । ततश्च प्रतिभासिनोऽपि रूपस्य
सत एव रूपातिर्नासत्प्रपत्तिः । न च तदेव विकल्पे परितस्फुरद्रूपम् [2] उक्तानीदृशरा-
धीनां स्वरूपम् । अतस्त्वं सर्वभावावप्रसङ्गात् । स्वकूपोपस्फुरणोऽप्यसत्त्वेऽप्यत्रापि
प्रकाशित्वमाश्रयसात् ।

ततो यत् साकारत्वे जल्पितम् ।

नित्यावयः सन्त एव स्युः ।

इति तदात्मन एव पतितम् । यदाहुर्यतः

स्वरूपसाक्षात्कारणादध्यक्षत्वं न चापरम् ।
विकल्पभ्रमभूमित्वमत एव हि वाक्षितम् ॥
यदि नाध्यक्षता तस्य रूपनिर्भास एव न ।
ततस्तद [3] सदीक्षादि प्रतिभासित्वप्रसङ्गात् ॥
यदि तु प्रतिभासेत रूपमस्य सदेव तत् ।
तदसत्प्रतिभासीति तच्च भाव्यसदेव यः ॥

अवाध्यवसायेऽध्यवसेयस्वरूपप्रतिभासो नास्तीत्युच्यते । न तदा कथंचिद-
ध्यवसायः । कथमतः प्रतिनियतवस्तुध्यवसायसिद्धिः । किञ्च कोऽयमध्यवसायो
नाम । किं व्यावृत्तिभेदपरिकल्पितस्य प्रकाशांशस्य, स्वाकारो [4] शब्द, अलोका-
कारस्य, बाह्यवस्तुबोध्यस्तुनो वा स्फुरणमध्यवसायार्थः । यदि वा स्वाकारे बाह्य-
रूपी, बाह्ये वा स्वाकारारोपः, स्वाकारबाह्यरूपोऽन्यथा, तयोरेकीकरणमेकप्रतिपत्तिर-
भेदेन प्रतिपत्तिः, भेदाग्रहोऽध्यवसायार्थ इति विकल्पाः ।

तत्र न तावदाविर्भासी पक्षी कल्पनामर्हतः । स्वरूपे सर्वत्रैव स्फुरणस्य निवि-
कल्यवशात् [5] यानुपपत्तिः । इतरथा निविकल्पकज्ञानाभावप्रसङ्गात् ।

अलोकस्फुरणं तु प्राक् प्रत्याख्यातम् । सत्यपि स्फुरणोऽस्तुत्वाभिन्नविकल्पक-
मेतत् । द्विव्यवृत्तिवशात् । अस्तु स्वबाह्ये तत्रिविकल्पकम् । बाह्ये तु अध्य-
वसेये अध्यवसाय इति चेत् । न । तत्सम्बन्धाभावात् । तत्रप्रतिभासाध्य । अन्यथा-
तिप्रसङ्गादित्युक्तप्रमाणम् । बाह्यवस्तुस्वरूपस्फुरणे तु प्रत्यक्षप्रतिपत्तिरेवास्ति [6] विधि
कोऽध्यवसायः । अवस्तुस्फुरणं पुनस्त्रिधा विकल्प्य प्रागेव प्रत्याख्यातम् ।

स्वाकारे तु बाह्यारोपो न सम्भवत्ययम् । तथा हि ज्ञानं केवचिदाकारेण सत्येना-
लोकेन बोधजातं नाम । बाह्यारोपस्तु तदाकारे तत्कृतोऽप्रकृतो वा स्यात् । तत्कृत-
त्वेन तावत् तत्काल एव व्यापारोन्तरमनुभूयत इति कुतस्तदारोपः । कालान्तरे च
सद्यमेवासत् कस्य व्यापारः स्यात् ।

द्वितीयपक्षे ज्ञा[72a.1]नान्तरमपि नाकारारोपस्यासङ्गिनीमुत्पत्तिमन्तरेण
व्यानारात्तरेण स्वचित् किञ्चिद्व्यकरं नाम । तदेतदवर्धमानज्ञानसमुदाकारबोधरीकरणेऽपि
न बाह्यारोपव्यापारमपरं स्पृशति तदाकारत्वेनानुकारमपह्नाय । न च शब्दामुखी-
करणमतिरिक्ती व्यापारः । शब्दाकारस्यापि स्वस्य एवान्तर्भावमिति नाकारादप्यो ज्ञान-
व्यापारः । आरोप्यमाणशब्दासाधर्म्यं बाह्यः । तत्र ब्रूही यदि [2] स्वस्येव स्फुरति
सत्प्रतीतिरेवासीत् । क आरोपः । अथ न परस्फुरति तत्रापि क आरोपः । स्फुरणे
वा अधिकरणभूतस्वाकारातिरिक्तसवारोप्यमाणाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गः ।

तदाकारस्फुरणमेव तस्य स्फुरणमिति चेत् । न । तत्प्यारोपविषयत्वात् ।
नहि मरौचिस्फुरणमेव जलस्फुरणमिति न स्वाकारे बाह्यारोपः । अतएव बाह्ये
स्वाकारारो[3]पो नास्ति, आरोपविषयस्य बाह्यस्यास्फुरणात् । तत एव स्वाकार-
बाह्ययोर्ब्रह्माप्यसम्भविनी । बोध्ययोरप्रतिभासत्वात् । न चैकीकरणमध्यवसायः ।
कोऽप्येकीकरणायः । यद्येकतापत्तौ प्रबोदकत्वं तदारोप्यारोपविषययोः कदाचिदेकी-
भावाभावावसम्भव एव । नहि शशविषाणे कारणं किञ्चित् । न च पूर्वमेक-
मेकतामेतीति ज्ञा[4]यिकवाचिनः शान्प्रतम् । अर्धान्तरोत्पत्तिमात्रं तु स्यात् । न च
तदुत्पत्तिविषयीबरोऽप्यारोपविषयात् स्वाकारात् । न च तावताप्यर्थस्य किञ्चिदिति
कथमेकीकरणम् ।

सर्वैकप्रतीतिरप्यवसायः । तथापि न द्वयोरेकवृत्तिपरितरप्यमतेषामनुभवाभावात् ।
न च द्वयोः प्रतीतिरित्येवाप्यवसायः । नीलवर्तवत् ।

न चाभेदेन प्रतीतिरप्यवसायः । य[5]तः पूर्वदास्यपक्षे ऐक्यप्रतीतिरुक्ता भवति ।
ता च प्रत्युक्ता । अव्यवसेयप्रतिवत्प्रभावात् । भेदेन प्रतीतिनिषेधमात्रेऽपि न बाह्यस्य
प्रतीतिवर्तते कुतस्तदप्यवसायः । यदि हि बाह्यं प्रकाशेत एकत्वेनानेकत्वेन वा सता
असता वा प्रतीतिरिति युक्तम् ।

सर्वाकारतत्त्ववर्धितिरस्कारेण सा प्रतीतिरित्येकप्रतीतिरिति चेत् । तत्त्ववर्ध-
तिरस्कारे तर्हि तद्व[6]त्तिभासनमेव । कस्यचिद्वशस्य प्रतिभासनामिति चेत् । न ।
निराशवाद्भवतुनः । सर्वात्मना प्रतिभासोऽप्रतिभासो वेति यास्यमेवात्र विस्तरेण
परीक्ष्यते ।

न च भेदाग्रहोऽप्यवसायो वक्तव्यः । तथा हि किं बाह्ये गृह्यमाणेऽनुगृह्यमाणे वा ।
न च प्रबन्धः पक्षः । बाह्यग्रहणस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । ग्रहणे वाऽप्यवसायस्य प्रत्यक्षता-
प्रसङ्गात् । अगृह्यमाणं तु बाह्ये प्रवृत्तिनियमो न स्या[72b.1]त् । अन्येषामपि
तदानीमग्रहणान्यथापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

त्रिलोकनोपीत्यमध्यवसायं ब्रूयति । कोऽयमध्यवसायः । किं ग्रहणमाहोस्वित्
करणमुत योजना । अयं समारोपः । तत्र स्वाभासमनयमर्थं कथं गृह्णीयात् ।
कुर्वाव् वा विकल्पः । नहि नीलं पीतं शबवं ग्रहीतुं कर्तुं वा शिल्पकुशलेनापि ।
माप्यगृहीतेन स्वलक्षण्येन स्वाकारं योजयितुमर्हति विकल्पः । न च स्वलक्षणं
वि[2]कल्पग्रहणगोचरः । न च स्वाकारमनयमर्थमारोपयति । न तावद्गृहीतः
स्वाकारः शक्य आरोपयितुमिति तद्ग्रहणमेवित्यप्यम् । तत्र किं गृहीत्वा आरोपयति,
अयं यदैव स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति । नाद्यः । नहि अणिकं विकल्पविज्ञानं
क्रमवन्ती ग्रहणसमारोपी कर्तुमर्हति । उत्तरस्मिंस्तु कल्पेऽविकल्पस्वसंबेदनप्रत्यक्षा[3]-
द्विकल्पाकारावहङ्कारास्वबादनहङ्कारास्वः समारोप्यमाणो विकल्पेन स्वगोचरो न शक्यो-
न्निघ्नः प्रतिपत्तुम् । नापि बाह्यस्वलक्षणकायेन शक्यः प्रतिपत्तुम् । विकल्पाकारे
स्वलक्षणस्य बाह्यस्याप्रतिभासनाविति ॥

वाचस्पतिरपि अध्यवसायं प्रतिक्षिपति । अनर्थं स्वाभासमर्थमध्यवस्यतीति निर्व-
चनीयमेतत् । नन्वेवं[4]मारोपयतीति किं विकल्पस्य स्वरूपानुभवं एवारोपः, उत
व्यापारात्तरं स्वरूपानुभवात् । न तावत् पूर्वं कल्पः । अनुभवसमारोपयोर्विकल्पा-
विकल्परूपतया द्वयकठितवत्तादशम्भवानुवचते । व्यापारात्तरत्वे तु क्वः समानकालता वा ।
न तावत् क्वः । अधिकस्य विज्ञानस्य क्रमवद्व्यापारोयोगात् । अक्षयिकवादिना-
म[5]पि बुद्धिकर्मलोचिरस्य व्यापारानुवचतेः । न क्रमवद्व्यापारसम्भवः । अनुभव-
समारोपी समानकालविति चेत् । भवतु समानकालत्वं केवलम् । आत्मा स्वभाव-
स्थित एव वेद्यः, परभावेन वेद्येन स्वरूपवेदनानुवचते । तथा आत्मा ज्ञानस्य प्राह-
प्राहकाकारोऽनुभूतोऽवेद्यश्च समारोपितः । न त्वात्मा वेद्यमानः समारोपितो ना[6]क्-
समारोप्यमाणः प्रत्यक्षवेद्यः । स च समारोपः ततोऽगतो वा ग्रहणमेव । न च
ज्ञानातिरिक्तस्य ग्रहणं सम्भवतीत्युपपादितम् ।

एवप्रतिभासस्य बाह्याद्भेदाग्रही बाह्यसमारोपस्ततो बाह्ये वृत्तिरिति चेत् ।
स किं गृह्यमाणे बाह्ये न वा । न तावद् गृह्यमाणे । उक्तं ह्येतन्न तद्ग्रहणं
सम्भवतीति । अगृह्यमाणे तु भेदाग्रहेण प्रवृत्तिनियमः स्यात् । अथेवाम [73a.1]पि
तदानीमग्रहादव्यवश्रपि प्रवृत्तिप्रवृत्तादिति । तस्मात् तथा यथायमध्यवसायविचल्यते तथा
तथा विधीयते एव । तथा विकल्पापोषाभिमानग्रहनिश्चयादयोऽप्यध्यवसायवत् स्वाकार-
पर्यवसिता एव स्फुरन्तो बाह्यस्य वार्तामाश्रमपि न जानन्तीत्यध्यवसायस्वभावा एव ।
सद्वप्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि, तत्कथं युक्त्यायम'बहिर्भूतोऽज्ञातस्फुरणमाचक्षीत ।

नन्वेवं विकल्पादीनाम[2]सम्भवे सम्भवेऽप्यनात्मप्रकाशात्त्वानुभूतगमे सर्वजनप्रसिद्ध-
विधिप्रतिषेधव्यवहारोचछेदप्रसङ्ग इति लोकविरोधः । विकल्प इत्यध्यवसाय इत्यारोप
इत्यभिमान इति ग्रह इति निश्चय इत्यादिकं शास्त्रे प्रतिपदं प्रतिपादितम् । तत्सिद्ध्यञ्च

अहिरणीविक्रममप्युपगतमित्याचार्यविरोधः । न्यायविरोधश्च । तथा हि सर्वत्रैव प्रकार-
रविष[3]रीतायैत्यप्युक्तमस्ति । आश्वेत्यप्युक्तमस्ति । स्यात् । तदायं सर्वत्रैवः सर्वत्र
सम्प्रत्ययस्युक्तः भवेत्तुः ।

विकल्पिका बुद्धिर्भ्रान्तिः स्वप्रतिभासैर्जन्यैर्धर्माध्यवसायादिति चेत् । कथ-
मवलीयमानस्तथा सौन्दर्यं न प्रकाशते । प्रकाशमानो वा कथमवलीयमानो न प्रकाशते ।
अथ प्रकाशत एव । तदायंयं तावत्स्वप्रकाशः । अतस्ति आर्थे सार[4]स्यात् ।
अभून्मात्रात्, अविद्यमाने शब्दोऽस्तस्यात्, नित्यः एव इति सर्वत्रैव न च निश्चयः
स्यात् । गौरिति स्वार्थे च स्वैव लक्षणं प्रकाशते । स्वतन्त्रे च सङ्केता-
धीनात् विकल्पिके च सा बुद्धिर्भवति स्यात् । तस्मात्तन्त्रेयव्यतिरिक्तसाधारणेन गौरत्वेन
गौरवद्विरसीकैव साभिमतयेन विप्लवात् प्रख्यातीति तथा प्रकाशमानस्या गौराधीनता-
[5]य इत्येवमस्ति । एवं ह्येते वीर्यं न स्युः । अप्रतिभासमानस्यापि स्वतन्त्रत्वस्य
आत्म्यावसायादिति ।

अजाभिधीयते । न तावन्नीलकण्ठास्त्रिरीषी कपुतीर्तेऽपि बाह्ये प्रक्षि-
पित्वाविसर्गमाणात् । स्वपरवादिदुरतिक्रान्त्यवसायस्वकपनिर्वयनात् । न्यायविरोधश्च
तु गन्धोऽपि नास्ति ।

तथा हि । का पुनरिषं भ्रान्तिरेतत्वातिरिक्तमित्युक्तं वा [6] यद्यभावावि-
धानीमेव सुचितराज्यते ।

न तावदाद्यः वक्षः । अतस्त्वान्तेः प्रत्याख्यानम् । यदाहुर्गुरुः ।

यस्य स्वकपनिर्भासो वाचकाद् यदि तत्र सत् ।

वाचके [च] क आद्यतः स्वकपान्तरभासिनि ॥

अन्वयस्वरूपोपपन्नत्वं तावत्स्वकपनिवारणम् ।

तत्रापि संशयो जातः पूर्ववाचीयत्वमितः ॥

इयमेवाश्रये वाचा नान्यत्वे परा यदि ।

अस्य पूर्वैव भवतु स्वकपनिर्भासं समम् ॥

[173b.1] नान्यावभासिर्नित्यं प्रमाणं किञ्चिदस्ति नः ।

अपि स्वकपनिर्भासि यदा वाचकसम्बन्धः ॥

अनिर्भासि स्वकपत्य हेतुसोपनिर्भासत्वे ।

वाचकश्रुतिनिर्भासिज्येवं चेद् विप्लवो महान् । इति ।

वाचके च

अतस्मिन्तदुद्ग्रहणात् स्वप्रतिभासैर्जन्यैर्धर्माध्यवसायाद् दृष्टव्यस्वरूपयोरेकीकरणम्
भ्रान्तिरकता । तामयं समर्थयितुमसमर्थः,

‘स्वातन्त्र्येवास्तीत्यप्युक्तं भ्रान्तिः’ इति काव्यं विरचय्य विस्तारयति ।

ननु तस्मिन्स्तद्गृहेऽपि भ्रमः स्वाकारण्यवसितज्ञानादतिरिक्तो बहुभिर्बहुधा विचार्य प्रत्यागच्छतः । तत्कार्यं तस्मिन्नपि वर्णे न भ्रान्तिरितिर्वैद्वानामेव मुक्तिप्रसङ्गो न स्वादिष्टि चेत् ।

तत्रेतद् भगवतो भाष्यकारस्य मतविद्वेकविषयवाहुल्यविकोशितमतिकारयति कृपा-
परवशाधियः । तथा हि । समनन्तरप्रत्ययवलायातरव्यतिभास[३] विशेषवेदनमात्रा-
गृहीतेऽपि वरस प्रवृत्त्यावेरोऽध्यवसायः । न चास्ती पूर्वोक्तप्रवृत्त्याः प्रतिफलं शक्यः ।
सर्वप्रायभूतां प्रत्यक्षमभिविस्तृतात् । कश्चिदप्यनुद्दिष्टत्वात् । केवमेव च संसारस्त-
क्षयो मोक्ष इति सर्वेदानीमेव तद्ग्राह्येति । तथा हि । विविधानादिव्यक्तभावशक्त-
प्रतीयकप्रत्ययविशेषावैक्या विकल्पः केन[४] निराकारेणोपजायमान एव बहुमुख-
प्रवृत्त्यनुहृतमर्थेकितान्तमरणाभिन्नावधिप्रकल्पमायते । ततः पुनरार्थैक्यादिनी बहि-
र्यार्थानुक्तानि प्रवृत्तिनिवृत्त्यवधारणानि भवन्ति । पुनश्चनसत्तान्त्रात्मजानां तादृशी
हेतुकत्वमाश्रयं निवर्तयतात् । अनिशिवत्त्वसम्बन्धविकल्पकादेऽपि सत्सत्तातिर्व्याधि-
प्रवृत्तिव्रतवः । [५] तत्र यदुभयथा प्रवृत्तितावयवसामर्थ्यस्य स्पष्टहेतुवलायातमयमेव
प्रवृत्तिविषयकारोऽध्यवसायावरणमा । यथा चन्द्रादिवानस्य भ्रान्तस्वाभ्रान्तस्य
वा तद्ग्राह्यावयवजननमेव ग्रहणव्यापारः ।

स्वविषयेषमर्थनिरेव कार्यतो द्रष्टव्येति

न्यायतः । तथा विकल्पस्वाभाव्यविरहेऽप्यविनाकारेणोत्पन्नमानस्य प्रवृत्त्या[६] पक्षव्येव
बाह्यावसानं नाम । यथा च निर्विकल्पवद्विषयद्रष्टाकारत्वेन तथावसायसाधरी, एक-
मयस्यस्यस्यापि तादृशकारत्वेन विषयान्तरविमुखप्रवृत्तितावधी ।

ननु तथा च तत्रैव तेन प्रतिपाद्यते न च तत्ताने तत् प्रकाशत इति
शपथेनापि न सम्प्रत्यय इति चेत् । असम्बद्धमेतत् । न ह्यव्यवसायाद् बाह्यस्य
पदार्थैर्वस्तुभ्यो बाधक्यकारणात् पूर्वोक्तविषय[७४८.१]स्तुभावस्य क्षणिकदेववस्तुभ्यो वा
बाधविषयात्वादेरप्युक्त्येऽपि सिद्धिप्रतिपक्षो ब्रह्मण्यपि प्रतिविधातुं शक्यः ।

द्विविधो हि विषयव्यवहारः, प्रतिभासादध्यवसायान्न । तद्विह प्रतिभासा-
भावेऽपि परानीहत्वतश्चावादेरध्यवसायमात्रेण विषयत्वमुक्तम् । सर्वथा निर्विषयत्वे
प्रवृत्तिनिवृत्त्याविसकलस्यबहुरोपकल्यप्रसङ्गात् । तत्राप्य तेन च तत् प्रतिपाद्यते
न च नामे [२] तत्प्रकाश इति सङ्कतिरस्त्येव । प्रकाशप्रकाशकभावभावेऽप्यध्यवसेवा-
ध्यवसायकभावौनापि विषयविषयिभावोऽवयतः ।

ननु यदि नाप्यवशेषप्रतीतित्वा गृहीतेऽपि स्वगततायो प्रवृत्तिरिति सर्वथाविशेषन
प्रसज्येत, सर्वप्रागृहीतत्वेन विशेषाभावतः, ततश्च प्राप्तिरपि नाभिव्यक्तस्य निव-
र्धनेत्यनुमानमपि किञ्चुतम् ।

[३] अत्र ब्रूमः । यद्यप्यवरोधेनमूहोत्तं विद्वज्जगद्विद्वद्भिरिति । तथापि निवृत्त-
विधयेन प्रवृत्तिर्न शक्येव । तस्मान्मुत्तममन्तराजस्यवसन्तायातनिमित्ताकारतया निवृत्तशक्ति-
त्वाद्रिकल्पस्य । निवृत्तशक्तयो भावा हि प्रमाणपरिनिमित्तकभावाः, न शक्ति-
साङ्ख्यैर्यन्तृयोगभावाः । अतस्तुल्यमित्युक्तम् । सर्वमातस्येति हि धीमायद्रुक्त्वात्सर्वयोत्पत्तिः ।
[४] तत्रैव तस्य शक्तेः प्रमाणेन विरुध्नात् । तयोर्ह्यपि द्रुतवहाकारस्य विकल्पस्य
बाह्याकाशवैकल्यानिस्तत्त्वमन्तराजस्यो द्रुतवहविषयभावमेव प्रवृत्तौ सामर्थ्यं प्रमाणप्रतीतं
कथयतिप्रसङ्गाभावि । प्रमातृतिष्ठितत्वात् न तद्विषयकत्वापि यद्वैज्येनद्रुतस्वरकारस्त्वं
विकल्पोऽस्तिप्रतिस्वाधीति, तस्मात् तत्रैव प्रवर्तनमापितस्यैतन्निधि[५]कल्पस्य न जलावी ।

ननु च साधुचारोपेन हि स्वात्कारस्य बाह्ये स्वाकारे वा बाह्यस्वारोपः ।
उभयपारस्विकतुल्यः । आरौप्यारोहविषययोः स्वात्कारबाह्ययोर्द्वयोर्ब्रह्मात्मन्येवामिति चेत् ।

न ययमारोपेन प्रवृत्तिर्ब्रूमः । किं तर्हि । स्ववातमपरिपाकवशात्पुन-
जायमानैव सा बुद्धिरवयवस्त्वपि बाह्यं बाह्ये प्रवृत्तिमन्तरोतीति विदुः[६]तैव संस्का-
रानिमिका च । यत् शास्त्रं

न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तिस्तौ धिवस्तथा विभागः

इति । तस्मात्तु क्वाविषयारोहद्वारेण प्रवृत्तिरपि तु त्वाविधाकारोत्पत्तिप्रतिबद्धशक्ति-
निवयवत् । न च विचारकस्य यस्तुद्वारेणनिवयवप्रवृत्तिः सङ्गच्छते । वशेनेति हि
प्रवृत्तिरर्थवैकल्यात् । सर्वविषयप्रतिपक्ष यस्तुतत्त्वमित्यने । स च निवयो यवा-
वर्धनात् यस्तुप्रतिबन्धकः, तथा वि[७४६.१]कल्पविशेषादपि पारम्पर्येण
यस्तुप्रतिबन्धकत इत्यवशेनेति अप्यवशयात् प्रवृत्तिर्विद्यते इति नानुमानमन्यस्त्वित्युक्तम् ।
एतेन तच्च न प्रतीयते, न चानेवाभासनिमित्तमुत्पत्तयो सम्भवोत्पद्यतइति ।
अप्रतिबन्धेति प्रवृत्तिविषयोऽकरणमित्यनेवाविरुध्नाया वदितत्वात् । तस्मादविचार-
रमयोऽतस्तत्त्ववद् एव आन्तरारोहान्तराभावा । तत्त्ववदय मोक्ष इति युक्तम् ।

यदाहर्गुरवः ।

तस्मात्प्रवृत्तेराज्ञेयो विकल्पाकारजन्मनि ।

मत्तो जलाद्यारोपोऽपि सत्तासत्त्वसमश्च सः ॥

सतो यद्यपि तत्त्वेन मारोपो नाम कल्पयितुम् ।

अवधारकतत्त्वेन प्रतिषेद्धं न शक्यते ॥

मरोपी जलवद् यत्त्वयत्तत्त्वमन्तराजस्येवम् ।

अत्र एव हि संतारो निर्वाणं तत्त्वसंस्थितिः ॥

ततश्च यावत् विचारसम्भवो

भवोऽयमन्व[३]त्र स इत्ययं नयः ।

विचारतोलावलिने तु मानेन

भवः शयो वा क इहेति कल्पताम् ॥

तथा चार्थमर्थेयनायपादा अपि ।

न चात्तरं किंचन विद्यतेऽनयोः

समर्थवृत्त्या शम्भकमनोरिह ।

तथापि कर्मक्षयतो विधीयते

शमस्य क्षामः शुभकर्मकारिणाम् ॥

चार्थनाथाऽनुवाचाश्च

निर्वाणं च भवार्थेन हृद्यमेव न विद्यते ।

परिज्ञानं भवार्थेन [4]निर्वाणमिति कथ्यते ॥

इति सर्वैरेव प्रकारैर्विपरितोत्तरकथनं देवनेऽपि श्रान्तिव्यवस्थासम्भवादिति संक्षारः ।

यद्यनुक्तं विकल्पस्यापि पालनं बाह्यम् ग्रहणं चास्य शब्देन संयोज्येति विकल्पवचनं पुष्पेयम् । आत्मनि च शब्दधीनतासीति विकल्पो नाम नास्त्येव । तत्कस्य विकल्पविशेषेति ।

अत्राभिधीयते । इहानिरन्तरप्रत्ययसत्यो यथा [5]कायिकीं पूर्तिं प्रसूयते तथा-
गिनसंघा प्रतीयत इति चाचिकीमपि प्रसूयते । एतदाकारानुष्णकतापकयो मानसीमपि
प्रसूयति । एवं च सति यथा विहस्येनायमर्थो गृहीत इति निश्चयः, तथा शब्देन
संयोज्य गृहीत इत्यपि, अर्थाकारत्वेऽवच्छेदाकारस्यापि स्फुरन्त्यात् । तस्मादनेप्रहृति-
मानवान् शान्तवतावमिवावर्तुं भावप्रदुपाभिमानवान्नेतिव्यवस्थापानुरोधेन विकल्प-
व्यवस्था न तत्कतः । यथाहुरव्यः

न शब्देः संसर्गेः एवमिदमपि अहिर्वा मानसि वा

अभावाकारादीनः स्फुरति पुनरर्थाकृतितयः ।

उभावाप्याकारी यवपि धिय एवाप्यवसिति-

विद्यते तौ बाह्ये वयसि [च] विकल्पस्त्वितिरतः ॥

अभावे प्रतिभावे वा न चारीयोऽपि कस्यचित् ।

प्रतीत्योत्पन्नमेवेन व्यवस्थानाश्रयीदृश्यम् ॥

निधि[75a.1]कस्यादिकल्पस्य भावे लेशानुकारिणः ।

सञ्ज्ञेतकारिष्वचनाद् वृद्धाकारे धिलेधिमि ॥

सञ्ज्ञेतः कृत इत्यास्या तावत् शब्दभृती पुनः ।

प्रवृत्त्यालोचनद्वयात्मभावे चाप्यव्यवस्थितिः ॥

इति ।

तस्माद् वस्तु वा चट्टवददि सन्निव्यवस्तु वा सायकशावकातिकालम्, अथस्तु
वास्तविककालसम्यक्कादिकमव्यवस्थितमिति, अत्रतिथानेऽपि प्रवृत्तिविधौ कृतमित्यर्थः ।
अथमेव चारीऽक्षीकस्याप्यव[2]सायानेवग्रहादीनत्यर्थः सर्वत्र शास्त्रे योज्यः । तस्या-
व्यवस्थापस्याकारविशेषधीनादगृहीतेऽपि प्रवर्तनेयोग्यता नाम यो धर्मस्तथा बाह्याप्यवस्थाप्यो-

सहितप्राहृन्नायकेन संवृत्तः सुपरिहरः, सदा विषयविषयभाषीति तस्य हृदय-
समाधानमेव विषयविषयवस्तुमिति सूक्ष्मम् । यदाह यत्तुकारकः

कथं तद्विषयं ३) पदार्थं तत्र प्रकृत्यादिति ।

[illegible]

जातो मायाभयोऽन्योऽन्यश्चेतसां तस्य वस्तुनः ।

एकस्यैव कृतो ह्येव भिन्नकारणभावि यतः ॥

इति आचार्यः स्मर्यताम् । न च तथा[2]सी भ्रातृभक्षितुमर्हति । यस्तुस्थकवत्स्यैव निर्भासत ।

अस्तीकवृत्तेरिति चेत् । सैवास्तु बाह्यस्यात्फुरतीत्यव्ययतायः कथं तत्र स
इति चेत् । अस्तीकमिति निर्दिष्टं विद्युद्यो बाह्यत्वात्तदव्ययस्याऽभावात्, बाह्यत्वात्फुरणात्
तत्रप्रतिबद्धत्वाच्च । प्रतिबन्धेऽपि तदपेति स्थानं, न पुनस्तत्रव्ययतायः । तत्रफु-
रणत्फुरणयोरेव तदयोवाधिरस्यत्वमिति निर्दिष्टं ॥ ३ ॥ गम्येन । तदेवमपि तत्रास्तीत्येव
विषयत्वात्तदव्ययतायाश्चासिद्धायेव अस्तीक्यो शेषेऽप्यतिशयमुक्तः प्रकाशनातत्तत्तत्करो हेतुयोवात्-
प्रकाशावधिज्ञातात्मकविज्ञाकाद्यकल्पितत्वं तावदप्येव ॥

यदाहुर्गुणैः

भासते यत्तदेवं तद्यथा चित्रे सिततुलितः ।
 भासते चाखिलं चित्रं पीतलोतमुल्लसिकम् ॥
 नामातिङ्गिः प्रकाशयति चित्रे खिलानि [४] वर्णमात् ।
 न च साध्यादिबुधत्वं दृष्टान्तस्यपि बुध्यते ॥
 एकैकानुमित्यभावात् संवित्त्वं परस्परम् ।
 न चैकानुप्रकाशोऽस्ति स्फुलभेभ्य स्फुरत्यतः ॥
 बाह्याभूतां प्रतीकान्ते बुद्धिरेका स्वयंभूती ।
 ज्ञानभूतां क एतद्बु प्रतिभासो भविष्यति ॥
 तस्मात् स्फुरतया भवत्यो निमित्तस्तत्प्रभुलितः ।
 निर्वर्तमानोऽपेक्षयादेकदे विनिवस्यते ॥
 यथा राजर्षिः [५] तीक्ष्णतया भाषाभूतेनिराकिय ।
 अनाभासप्रसङ्गेन विनालीयमानात् तया ॥
 तस्मात्तु साध्या दृष्टान्तो न च प्रकाशिवर्धने ।
 अतो निर्वाक्यो हेतोर्विष्णुसहस्रनामसिद्धिः ॥

संघट्टलोकप्रथ ।

एतदेव यदास्तिमानिमित्तो भासस्तथा व्याप्यते
 स्वीकृत्यैवत्यभूतो न हि स्वयमिदं स्वप्नेऽपि निर्मितम् ।
 तेन प्रत्यक्षमेवैतदुच्यते तदुच्यते [६] कल्पवृक्ष-
 देकत्वेन परीतमाकृत्यवदवार्थं विनिर्मिते ।

इति ।

तत् तच्च दृष्टान्तदण्डमिति कापोरुचयवाप्येकत्वं प्रपञ्चतोऽनुमाणाच्च विरुद्धधर्मा-
 ध्यासकभावात् प्रतिहतम्, तत् कल्पनुमानदेववसिद्धिरिति चेत् ।

उच्यते । यदेतत् प्रपञ्चं तद्यथाचक्रमुपनीयते, तत् किं नीलाचीनामनामभूत-
 मात्रभूतं वा । प्रपञ्चवत्, आस्तां तावदेवामर्तो भवेतिङ्गिः, [76a.1] सत्तामात्र-
 मपि न सिध्येत् । स हि नीलाचिकीर्षो जडो विज्ञानात्तरत्तमाऽनीकद्वयभासो वा स्वी-
 कर्तव्यः । विध्यपि पक्षेऽप्यु प्रकाशप्रकाशकनामाभावात् । तथा हि, जलस्य प्रकाशकत्वं
 नाम किं विद्यमानार्थं व्यवहारार्थेनो वा । प्रपञ्चपक्षे सर्वतर्कदोषप्रसङ्गः सर्व-
 बुद्धज्ञानविद्यमानतायाः सर्वं प्रत्येयिद्विष्टतायाः । तथा नीलाचिभिरपि ज्ञानस्य ग्रहण-
 प्रसङ्गः, तेषामपि विद्यमानत्वतस्तदव्याहृतत्वसम्भवात् ।

अथ ज्ञानत्वे सति विद्यमानत्वमिति लक्षितोक्तं तत्त्वमुच्यते । तत् किं नीला-
 चीनां ज्ञानार्थं कोलापानवाहुता कर्तव्यम्, येन सत्तामात्रेण समत्वार्थं स्फुरतो-
 विज्ञाननीलासोः प्रतिज्ज्ञानादेकत्वं जडवातोपदेकमात्राप्रकाशतादि भवत्युच्यते ।

अथ द्वितीयस्तथा स किं यथावारः अथ[3]साध्यानां ज्ञानान्तरम्, अर्थस्या-
न्तर्भावोक्तं वा स्यात् । प्रथमविकल्पे स्वात्मनि कारितविरोधः । द्वितीयपक्षे
ज्ञानान्तरे यद्यप्यविवक्ष्यम् अर्थस्य न किञ्चित् । तद्विषयस्य चाद्यापि न सिद्धम् ।
तत्प्रत्ययान्तरेव चिन्तयमानत्वात् ।

तृतीये पुनः सङ्कुल्ये नीत्याधिकं कृतमेव स्यात् न प्रकाशितम्, सैन्यवर्ग-
विभिरिव प्रवीणः । प्रकाशस्तु स्वयमेव । तथा च ज्ञानान्तरत्वात् सन्तानान्तरवद-
प्रतिभासप्रसङ्गः ।

अतुर्थे तु विकल्पे अर्थान्तरे कृते नीत्याधिकं तदवश्यमेव । न चाप्यस-
प्रकाशज्ञानस्य ज्ञानस्य स्वीकर्तुमशक्यम् । स्वभावरक्तं प्रकाशनस्याप्येवं विचार्यते-
स्यात् । न चापि तृतीयोः कार्यकारणत्व इव ज्ञानस्येवोपनि स्थानाधिको प्राप्ताप्राप्त-
भावो [4]वस्तवः । प्रभावसिद्धिर्ज्ञानकारणभावस्य प्राप्ताप्राप्तकत्वस्योपपत्तिरपि निव-
क्तुमशक्यमिति यथ नीत्याविराजिनि यत्पूर्ववद्विप्रसङ्गात् प्रत्यक्षतः सम्पद्यते ।

अथात्रभूतं तत् प्रत्यक्षमिति द्वितीयः पक्षः । तदात्मनसंबन्धनमेव भेद-
तात्पर्यमनुगतं भवेत् । तत्र यदि प्रत्यक्षार्थं भिन्नं तथा तृतीयां स्वरक्तवर्तिनमप्यथा-
[6]प्यप्रकाशप्रकाशप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।

(175.2-)

अर्थतर्हीयमानात् तर्हीयमानाकाराणामेवमेव स्वभावभूतं स्वसंबन्धनमित्यस्ते,
तदैवमेव विप्रसङ्गतं विज्ञानमुत्पत्ते, यदनेकाभिमतानां सहोक्तस्थानां नीलतुलाकाकाराणां
स्वभावभूतान्तरवदवसंबन्धनप्रसङ्गं नास्ति । यदातुर्ह्येवः ।

अथात्रमात्रमनकल्पनामि सातापेक्षितारिन्वाधिलक्षणाति ।

सा[76b.1]नामविवक्षितनि सहोक्तस्थेः पूर्वविराजं तु न वैद्यमेव । इति ।

तदेवं वृद्धस्तथाप्यधिकार्यवमप्यपि स्वसंबन्धनप्रत्यक्षसिद्धमेवमनिसिद्धत्वाद्-
विप्रतिपत्ती साध्यानुमानतः साध्यते । अतएव स्वसंबन्धनप्रत्यक्षानुमानाच्च एकस-
हिद्धो न प्रत्यक्षान्तरम् । नापि सिद्धवर्गीयान्तर्भावमनुमानं भेदसाधनाय प्राप्तावसरम् ।
भेदप्राप्तकत्व भिन्नस्य प्राप्यस्यो[2]क्तकमेकाग्रमात्रत्वात् । पक्षस्य प्रत्यक्षविधाधिलक्षणात् ।

ननु व्याप्तास किञ्चित्, तथापि प्रतिभासनेदात् भेद एव, न हि दृष्टेः-
पक्षं नास्ति चेत् । हस्त प्रतिभासस्थेन किमभिप्रेतम्, किमाकारवत् स्फुरणं वा ।
तत्र यदि प्रथमः पक्षः । तदा साहोर्ध्वे प्रत्यक्षे वृद्धाकारः प्रमाणम् । तथा-
चाकारमेवोप्यवर्तते एव । अथवा साह[3]र्ध्वे न सिध्येत् । यदा पुनराकार-
वत्तमेव प्रयोगम् स्वसंबन्धनं च प्रमाणं तथा तर्हीय नीत्यादीनां स्वभावभूतान्तरवद-
त्यथा एकीकृतानां कार्यप्रभावी भेदमाचक्षीत ।

द्वितीयपक्षे तु स्फुरत्वं स्वभावाभूतावच्छेदकत्वमेवोक्तमिति । तथापि अर्थ-
भेदसत्त्वत्वाद् यथोपपन्नमिद्विषयस्यक्षयः समन्वये प्रतीतेरप्यभिप्रायः [१] सादेकावकाशप्रतापः ।
तथा त्रिवैक्यत्वसंवेदनवाच्यत्वेनाकारान्वेदेऽप्यविगतैरप्यविज्ञाततादेव भेदावकाशः ।

यद्यप्येवं विपक्षधर्मोपपत्तौ विज्ञानाकारवक्ष्यम् अप्यत्रोपि न भिद्यतेति चेत् ।
न, बाह्ये धर्मिदेवतयास्य साध्यस्य प्रत्यक्षाद्यभाषितत्वात् । सुव्यापारकक्ष्यको नृकत-
कक्षेण स्वतंत्रवेदनावितिर्लोकत्वेत्येकत्वः [२] एव प्रत्याख्यानम् आत्मकावतार एव नास्ति ।
तस्माद् विज्ञानतत्वे ततोति हेतुविशेषणं कर्तव्यम् । येन बाह्यार्थैव भेदः सिध्यति ।

तनु यत्ति विज्ञानात्मकं विविज्ञानाकारवक्ष्यकं तथा मौलाकार एव पीडाद्याकार-
मूल्यं प्रविशेत् । तथा प्रकाशाकारवक्ष्यकोरभेदो व्यक्तित्वाभावात् प्रकाश एव, आका-
रवक्ष्यमेव वा स्यादिति चेत् । असत्वेत् । तथा हि द्वयोर्व्यक्तयोः प्रतङ्गयोर्विपर्ययो
भेदः, स च बाह्यार्थेऽप्येव युज्यते । तत्र भेदात्कस्येतिद्वयप्रत्यक्षत्वेऽस्तत्वात् ।
विज्ञानभावे स्वभावाभूतावकाशात् स्वतंत्रवेदनमेवैवं प्रमाणम् । ततोऽपि विपर्ययस्य
भेदस्य सिद्धेः प्रतङ्गोऽप्यवच्छेदः दृश्यतेत्येव ।

किं एव स्फुल्वीलाद्याकारोऽपि परमाणुभावे प्रविष्टोदित्यप्रतिपाः [७७४.१] तं
जगत्वाच्येत । अस्ति च प्रतिपातः । तस्माद् यथावद्विज्ञानमिवाकारानामवच्छे-
दकतवेदनात्मनैकत्वम्, न भेदो न संतोषः स्वीकर्तव्योऽप्रतिपत्तप्रतङ्गत् । तथा
कृतकस्वभावित्वावच्छेदकत्वादिभिरभेदे कृतकत्वभेदावकाशमेव वा स्यादित्यपि प्रतङ्गो
यमनस्य ज्ञाप्यते, साधारणवक्ष्यकोरिव लोकोत्तुतोऽभेदोऽवच्छेदकत्वात् ।

व्यावृत्तिभेद एव परमिति चेत् । [२] पक्षेऽं प्रकाशनीलाद्योरप्यप्येव कसो
जागतीत्येकावकाशप्रतङ्गो व्यावृत्तभावः । तदेवं

बाह्यं न लभति निदानुत्तयापि सत्त्वा-
वर्मेकित्वमिदृशं जगत्तात्मनैवे ।
बुद्धिरनु लभति निर्देय निर्देय सत्त्वा-
चिदवकाशतो न निदमेति किमत्र कुर्मः ॥
तन् देशचित्तावस्थितत्वात्तद्विचित्रिणः ।
देवचित्ताह्वानो न भास इत्य[३]पि ज्ञाप्यते ॥

इति चेत् ।

तन्महत्माभूतमप्यतया स बाह्यार्थैव युज्यते ।
बुद्धेः स्वचित्तिनिष्ठाया यः परस्तस्य का पतिः ॥

हन्त तथापि

नीलादिर्व[त्]देकं च कथमेतत् समेतु चेत् ।
 नीलमंशान्तरं चैकं कथं तद्भूति सङ्गतम् ॥
 नेष्टं तदपि चेत् तद्भिद्वेष्यतभिदि भासनम् ।
 न परीक्षाशनं चाणुः कुतस्तस्य तदा भिदा ॥
 या भूदवस्तुभावाद्येत् सो[४]ऽप्यवस्थहती भवेत् ।
 निर्भासादेकतासिद्धौ स्वचित्तोर्वस्तुता स्थिता ॥
 न प्रतीत्यस्तमुत्पादोऽनुत्पत्तौ वास्य बाधकः ।
 एकानेकचित्तोर्गोत्रि स्फूर्तिमात्रेण सत्त्वतः ॥
 किं च वृक्षविरजानमर्हते यत्र विद्यते ।
 प्रतीत्योत्पन्नता तस्माद्विद्धेरन्यसाधनम् ॥
 अतुत्पादोऽन्यनेकान्तोऽकार्यकारणकथम् ।
 हातेऽपि हेतुफलयोः स्फुर[५]द्वयं क्व गच्छतु ॥
 एकानेकतया वस्तुव्याप्तिः सिद्धा यदि क्वचित् ।
 सर्वेशून्यवसमयहेतुरिष्टविषातकुत् ॥
 अथ लोकाप्र[त्ति]द्वयं न सर्वलोकावस्थितम् ।
 वस्तुव्यवस्था शरणं किन्तु मानेन सङ्गतम् ॥
 न चाप्यस्तानुधानाभ्यासनङ्गां क्वचिदीक्षितम् ।
 यस्य राशिरनेकं त्यागापि वस्तु च किञ्चन ॥
 यस्य चैकतरत्वाभ्यां सत्त्वव्याप्तिः स हन्यताम् ।
 अत्रान्तर्भित्तमात्रेण सत्तावादी तु जित्वरः ॥

समाप्तविषयार्द्धतत्त्वप्रकाशवादोऽयम् ॥

ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं [न] तेन ज्ञानान्तराद्ग्रहणमपि शून्यः ।
 तथापि च ज्ञानमयः प्रकाशः प्रत्यक्षवस्तु तवाविरासीत् ॥

सन्तानान्तरदूषणम्

[84b.1] अथेह प्रकाशसहोपलम्भाविस्थापनवलेन जडपदार्थराशावधारते नीलपीताद्य-
लोपपदार्थजाते च स्वचित्तप्रतिभासतन्मनि स्वप्नमायादिवद्वयस्ये सिद्धे सन्तानान्तरसदसत्ता-
निरूपणार्थमिदमारभ्यते ।

एवं हि [2] केचिदाहुः । अस्त्येव सन्तानान्तरमनुमानप्रतीतम् । तथा हीच्छाचित्त-
समनन्तरव्याहारव्यवहाराभ्यासस्य वक्ष्यतात् तदभावे चावर्शनात् । उपलम्भानुपलम्भ-
साधनमन्वयव्यतिरेकशरीरमिच्छाचितेन सह व्याहाराद्याभासस्य कार्यकारणभावमात्मसत्ताने-
वधार्येच्छाचित्तस्याप्रतिसंबेदनसमपेक्षि विच्छिन्नव्याहाराद्याभासदर्शनात् तत्कारणभूतमि[3]-
च्छाचित्तमनुमीयमानं सन्तानान्तरमेव व्यवतिष्ठत इति ।

अत्रेदमालोच्यते । त्विच्छाचित्तं व्यवहाराद्याभासस्य कारणतया व्यवस्थाप्यमानमनु-
मानुर्देशनयोग्यमथ दृश्यावुद्यद्विशेषणानपेक्षमिच्छासामात्रम् । यदि तावदाद्यो विकल्पस्तदा-
मानुर्देशनयोग्यत्वाद्विच्छाचित्तस्यानुमानकालेऽनुपलब्धिरभावमेव सम्यक्तीत्यनुपलम्भाख्यप्रत्यक्ष-
बाधितत्वा[4]त् स्वानुमानावकाशस्तस्य । यदि पुनरिच्छा¹चित्तमनुमानकालेऽनुपलभ्येत,
तदा किमस्यानुमानेन । अथैवमनिधूमयोस्तदुत्पत्तिसिद्धिपनन्तरं नग्निकुञ्जे धूममुपलभमानो
नाग्नित्वयन्मुनिनूयात् । तत्राप्यग्नैरनुपलब्धिबाधितत्वात्, उपलम्भे चानुमानवैकल्यात् ।
नैवम् । अनुमानसमये देशविप्रकर्षवतो बल्लेर्देशनायोग्यत्वेन दृश्यानुपलब्धिवि[5]रहात् ।
अदृश्यानुपलम्भस्य चाभावसाधनत्वविरोधात् । इच्छाचित्तस्य तु नास्ति देशविप्रकर्षः ।
इच्छाचित्तं हि स्वतन्त्रवद्वमेवानुमानानुर्देशनयोग्यम्, तस्य च देशादिविप्रकर्ष इत्यलौकिकमेतत् ।

अथ द्वितीयो विकल्पः । तथा हीच्छाचित्तमात्रं स्वपर²सन्तानसाधारणदृश्यावुद्यद्विशेषण-
पेक्षं व्याहाराद्याभासं प्रति कारणतयावधार्यते । तदवधारणं केन प्र[6]भाषेन । व्याहाराद्या-
भासस्य हीच्छाचित्तसामात्राभावेऽन्वयं प्रतीत्य तदुत्पत्तिसिद्धिगवेषणा । न चेच्छामात्रस्य
स्वपरसन्तानसाधारणस्य स्वसंबेदेनान्वयेन व्याश्रयः शक्योऽवगमः । यथा हि बल्लिमात्रस्य
देशकालव्यवहितस्यापि धूमोत्पाददेशकालयोर्ध्वं स्यादनुपलभ्येतैव ममेति सम्भावितस्यानुमान-
पुष्टवेन्द्रियप्रत्यक्षेण धूमोत्पादात् प्रागभावोऽवधार्यमाणस्तदुत्पत्तिसिद्धिमध्या[85a. 1]
सप्यतीति व्यवहितदेशकालस्यापि बल्लेर्धूममात्रं प्रति कारणत्वावधारणम्, स्वभावविप्रकृष्टस्य
तु जडरभावादिसाधारणस्य सर्वचानुमानपुरुषादाव्याभावप्रतीतिकस्य व्याप्तिवह्निर्भाव एव ।
तथापीच्छाचित्तं परसन्तानसाधारणमपि यावच्छदीह स्यादनुपलभ्येतैव ममेति यदि सम्भा-
वयितुं शक्येत तदा तद्व्यतिरेकसिद्धिद्वारेण कारणतयावधार्यते । केवलस्वभावविप्रकृष्टं चित्त-
मात्रेऽ[2]स्तमितेयं कथ्येति ।

न च परचितं कालविप्रकृष्टं वर्तमानत्वाद्भवम् । अतीतानागतयोरेव कालविप्रकृष्टत्वेन व्यवहारात् ।

नापि देशविप्रकृष्टम्, यस्मिन्नेव हि शुक्लशंखादिदेशे स्वचितं शुक्लाकारप्रतिभासि स्वसंवेदनेन वेद्यते तद्देशकार्येण पीताकारप्रतिभासि परसन्तानभावि चितं न वेद्यते । तत् कार्येण देशविप्रकर्षः ।

अथेच्छाचित्तमात्रं स्वसंवेदनमात्रापेक्षया न स्वभावविप्रकृष्टम् । न ह्यग्निरप्येको येन-वेन्द्रियविज्ञानेन दृश्यते¹ तेनैवाद्यापि दृश्यम् । तत्र यथा चक्षुर्विज्ञानमात्रापेक्षया अग्निमात्रं दृश्यमिति व्यवस्थाप्यते तथाद्यापि स्वसंवेदनमात्रापेक्षया इच्छाचित्तमात्रं स्वपरसन्तानसाधारण्यमपि दृश्यमेवेति ।

अत्रोच्यते । किञ्च मात्रशब्देनानुमातुपुरुषसम्बन्धासम्बन्धाभ्यामपि[4]शक्तिं यस्य कस्यचित् पुरुषस्येन्द्रियज्ञानं वस्तुविषयोक्तुर्वाणमस्य दृश्यतासम्भावनेऽपि नागमित्तमभिमतम् । यद्येवं पिशाचादिरपि दृश्यः स्यात् । सोऽपि हि कस्यचित् पुरुषो योग्यादेः स्वजातीयस्य वा पिशाचान्तरस्य भवत्येवेन्द्रियज्ञानगोचर इति न कश्चित् स्वभावविप्रकृष्टः स्यात् । तस्मान्नुमातुपुरुषसम्बन्धित्वमनपास्य विज्ञानस्य स्वलक्षणविभे[5]द्विनिरासपर एव मात्रशब्दो युक्तः । एतदेवाशङ्क्य धर्मांतरेणाभिहितं ।

एकप्रतिवचपक्षश्चेदं प्रत्यक्षलक्षणम् ।

इत्यादि । तेनैवं दृश्यतासम्भावना—यदीह देशे काले वा स्यात् घटादिनिपमेनोपलभ्येत, मदीयस्य चक्षुर्विज्ञानमात्रस्य विषयीभवेदिति । परचितं तु न शक्यमेवम् । यदीह परचितं स्यात् नियमेन मदीयस्य स्वसंवेद[न]मात्रस्य विष[6]यः स्यादिति ।

यदि चेच्छाचित्तमात्रं तदुत्पत्तिग्रहणसमये दृश्यतया सम्भावयितव्यम्, तदनुमानकाले-ऽपि दृश्यतया सम्भाव्य तदनुपलम्भेनाभावसाधने कथमनुमानं प्रवर्तयितुमिदमारब्धम्, प्रत्यक्षेणैव पक्षबाधात् न च कालभेदेन स्वभावविप्रकर्षोत्तराविति यत्किञ्चिदेतत् । तस्माद्विच्छाचित्तमात्रस्य स्वपरसन्तानसाधारण्यस्य दृश्यतया सम्भावयितुमशक्यत्वात् व्यवहाराद्यु- [85b.1]त्पादात् प्रागनुपलम्भेऽप्यभावसिद्धौ न तदभावप्रयुक्तौ व्याहाराद्यभावः प्रतीयत इति कथं कारणत्वसिद्धिर्यतः कार्यहेतुद्वारेणानुमीयते । इच्छाचित्तविशेषस्तु स्वसन्तानभावी न भवत्येवानुमातुर्दृश्यः । किन्तु तस्य दृश्यानुपलम्भाज्जज्ञातितविशेषे धर्मिणि बाधितस्य कथमनुमानमित्युक्तमेव ।

तदेवमिच्छाचित्तविशेषे स्वसन्तानभाविनि साप्ये पक्षस्य बाधः, इच्छाचित्तमात्रेऽपि [2] स्वपरसन्तानसाधारणे साध्ये यक्षनुपलम्भमात्रेण दृश्यविशेषणानपेक्षेण प्रतिवचसिद्धि-समये तस्याभावः प्रतीयते, तदा पक्षीकृते धर्मिणि तर्वेति स एव दोषः । अथ न प्रतीयते तथा सन्निवृत्त्यतिरेको हेत्वाभातो व्याहारादिरिति स्थितम् ।

एवं तर्हि सन्तानान्तरसावकस्याभावाद् बाधकस्यापि कस्यचिदवशं नाङ्गबन्तु तत्र सन्नेह एवेति केचित् । [3] [तदस्य] बाधकमभिधीयमानमवधीयताम् । यदि हि सन्तानान्तरं सम्भवेत् तथा ततो भेदेन स्वसन्तानस्यावश्यं भवितव्यम् । अग्न्या स्वसन्ताना-
दपि प्रकाशमानास्य परसन्तानाभिमतस्य भेदो न स्यात् । नचाभेदस्तयोरिति स्वसन्ता-
नाद् भेदाभेदाभ्यामवाध्यस्य परसन्तानस्य सामान्यशशविषाणादिवदभाव एवावात इति
कवं सन्नेहः । [4] तस्मात् परसन्तानापेक्षया स्वसन्तानस्य भेदोऽप्यवश्यमभाष्यः । स च भेदः
सन्तानस्य स्वभावः स्वसन्ताने प्रतिभासमाने नियमेन प्रतिभासते । कथमपरया प्रति-
भानाप्रतिभानलक्षणविषयद्वयधीयासेऽपि स्वसन्तानस्य परसन्तानाद् भेदः स्वभावतामासा-
दयेत् ।

न चासौ भेदः प्रतिभासते । भेदप्रतिभासे हि उपगम्यमाने तदवधिभूतस्यापि प[5]र-
सन्तानस्य प्रतिभासो दुरपह्नवः स्यात् ।

अस्माद्भ्रूश्रमितीवं चेत् स्वकवं स्वस्य चेतसः ।

^१सावधेरस्य भासः स्वाश्रया प्राज्ञं तदात्मना ॥

[सा० सं]

भेदेऽप्यनेशमपि नैति कुतो भिन्नः ।

एवमादिकमशेषमिह प्रवचनप्रदीपधौसाकारसङ्गहादिवचनमनुस्तर्यताम् । यथाहि स्वसन्तानभावे
परिस्फुरति शशविषाणावस्फुरतो न भेदः प्रतिभासति तथा [6] परसन्तानादपि स्फुरण-
विरहिणो न भात्येव भेदः । नहि परसन्तानापेक्षया कश्चिद् विशेषणैः स्वसन्तानस्य
परिस्फुरति यो नास्ति शशविषाणापेक्षया ।

न च शशविषाणपरसन्तानापेक्षया समाने स्वसन्तानप्रतिभासे शशविषाणापेक्षया न
भेदो नाप्यभेदः प्रतिभासति । परसन्तानापेक्षया तु भेद एव भातीत्येवमवस्थापयितुं शक्यम् ।

भेदाभेदयोरभेदपरिहा[86a.]रेण हि यथा भेदो व्यवस्थितः तद्वद् भेदप्रतिभासो-
ऽपि भेदाभेदाभावप्रतिभासविलक्षण एवेति नो भवितुम्, न च तत्रानुभूयते । तथापि भेदः
प्रतिभातीति वचनरचन^२मेतत् ।

भाष्यकारव्याधोऽप्यत्र नेऽस्ति १. त दूषणौ विस्तरतोऽवगन्तव्यः ।

यदि चावधिप्रतिभासविरहेऽपि भेदप्रतिभानमिवं परचित्तानु[कम्पया]^३ क्षमितव्यं
[तर्हि] बहिरर्थस्यापि कथमभावः सिध्यति । शक्यं हि तत्रापि [२] सन्नेहमवतारयितुम्, न
बहिरर्थः कस्य चिदाभासते, परसन्तानस्तु परस्य प्रतिभासत एव, ततश्चात्रैव सन्नेहो
न बहिरर्थ इति चेत् । एतदपि सकलं सन्निगद्यमेव । न ह्यवश्यं परसन्तानः परस्यावभासते
कदाचिदसौ तास्तपेव न चासावधभासत इत्यपि वक्तुं शक्यः ।

किञ्च मा नाम भासिष्ट बहिरर्थः कस्यचिदपि तथापि कथं तदभावसिद्धि[3]-
भवेदप्रतिभासाभ्युपगमवादिन इतीयन्मात्रमिह विवक्षितम् । न चात्र कश्चिद् दोषः ।

तस्याद् बहिरर्थेन साधारणं सन्तानान्तरमिति कथं विशिष्टिवादिनामपि सम्मतं भवि-
ष्यति, किञ्च कार्यकारणभावेऽपि विज्ञानद्वयस्य भेदप्रतिभासवादिना बाधितुमशक्यः ।
पूर्वभाविनी हि संवित्तिः परसंवित्त्वपेक्षया भेदं पूर्वत्वं चात्मनो गृह्णात्वेवावधिप्र[4]ति-
भासयतामधिगमेऽपि ।

परभाविवन्पि संवित्तिः पूर्वसंवित्त्वपेक्षया भेदं परत्वं चात्मनोऽधिगच्छत्वेयं सन्तानान्तर-
वदिति नियतपूर्वापरभावतत्त्वे कार्यकारणभावेऽवभासमानेऽवतीत्यमाने च नीलादिचित्ता-
कारवत् कथम्

संवृत्त्यास्तु यथा तथा (प्र० वा० II.4)

इति भगवतो वातिककारस्य वचनेन फलितमत्र मते ।

अपि च विशाकारवत्कं यमिष्यद्वैतशास्त्र[5]नार्यमुपन्यस्य¹ प्रकाशमानत्वादिहेतोर्भेद-
प्राहृक्प्रत्यक्षावहृतविषयत्वबुद्ध्यावयतः प्रतिवादिनो भेदप्राहृकमनुमन्वमानेन सन्तानान्तरसम्बन्ध-
श्च विना कथमुत्तरीतव्यं भवता ।

नन्वेवमपि सन्तानान्तराभावः केन प्रमाणेन सिद्धः । न तावत् प्रपञ्चेन । तस्य विधि-
विषयस्य प्रतिषेधसाधनानधिकारात् । नाप्यनुमानेन । तस्याद्वैत[6]भावसाधननियतस्या-
तीन्द्रियपरचित्ताभावसाधनेऽन्यतारादिति चेत् ।

अत्र ब्रूयः । सन्तानान्तरसम्बन्धे नियतभावः ततो भेदः स्वचित्तस्य । अत्रेदे
स्वसन्तानात् परसन्तान एव स्यात् । यथा च यदुपलभ्यमानं येन रूपेण न भासते न तत् तेन रूपेण
सदृश्यव्यह्वारयोग्यं यथा नीलं पीतरूपेण । नोपलभ्यते च स्वचित्तमुपलभ्यमानं परसन्तानाद्
भिन्ने[न] रूपेणेति भेदस्य स्वचि[86b. 1]ततादात्म्यनिवेद्ये दृश्यविशेषणप्रयोगान-
पेक्षा स्वभावानुपलब्धिपरिपम् ।

नाप्यसिद्धिः । भेदप्रतिभासे तदवधेरपि प्रतिभासप्राप्तेः अवध्यप्रतिभासे तु भेदप्रति-
भासाभावः अशविषाणभेदप्रतिभासाभाववत् सिद्ध एव । एवमनेन प्रमाणेन सन्तानान्तरस्य
स्वचित्तापेक्षया भेदे प्रतिक्षिप्ते अत्रेदे च स्वयमेवास्मभविनि भेदाभेदाभ्यामवाच्यत्वं सिद्धम् ।
सामान्याविषयं वस्तु[2]तापहृतिरिति, कथं बाधकाभावात् सन्तानान्तरे सन्वेहीऽभि-
धीयते । एतच्च शास्त्रीयप्रमेयस्मारणमात्रफलं किञ्चित्लिखितमिति । परमिहस्वयमनुसंगेयम् ।

अपि च सन्तानान्तरे तावद्वैतगृह्णां² सन्वेही भवति ननुमन्यते । भगवतस्तु किम-
वस्थाप्यताम् । सन्वेहीवस्थापने कथं सर्वज्ञता । विद्यमानमेव कदाचित् सन्तानान्तरे भग-
वता नावधार्यते तथाप्यसौ सर्वज्ञ इति कथमेतत् । अनुमानं च सन्तानान्तरविषयं
प्रागेव चिन्तितम् । न चानुमानेन प्रतीतावपि सर्वज्ञता भवितुमर्हति । प्रपञ्चेन परचित्त-
प्रतीती प्राहृक्प्राहृकभावोऽपि परचित्तस्य भगवन्चित्तेन सहायात् इति बहिरर्थवाद एव
मुत्तान्तरेणोच्यतः [4] स्यात्, कथमयं वञ्चयति वादः ।

1. न्यस्यस्य Ms.

2. The rest of the Ms. is written hurriedly and is not legible at places.

अस्मदीयमते तु परचितं नास्त्येवेति तदवधारणकृतो न भगवतः सर्वज्ञताप्रतिबोधः ।
अवचच भेदग्रहणमिमानक्या संबुतिस्तावत् सन्तानान्तरे सन्नेहासद्वबोधनार्थं स्ववचनादि-
रपि प्रवर्तते इति स्ववचनचिरोधोऽपि न सम्भवत्येव । न खलु सन्तानान्तरचिषयः [5]
सर्वथा सन्नेहो नास्त्येवेत्यभिप्रेतमात्मकम् । अपि तु परमार्थेतिरिचमुपदर्शिता । इदं हि
सन्तानान्तराभावात्तदवधारणक्या साधारणमिति नैकविधतः स्ववचनादिचिरोधस्तत्परि-
हारी वा । चित्राकारसम्भवमात्रेणापि च वेदास्तत्त्वाभावापसारी प्राप्यकारेण दर्शितः । तथा च

आत्मा स तस्यानुभवः स च नामस्य कस्यचित्

(प्र० वा० II.326)

इत्यादि वातिक [6] व्याख्यानं [ब्रह्मण्यम्] ।

आत्मयावस्तद्विषयतव इति चेत् । न चित्राकारसंवेदनादित्यनादिविद्वेषकिकलुषा-
शेषा एव तुवाकारोऽपि वेदान्तशिद्धान्त इति [संबुतिः] तद्वचन्यानुत्पत्त्यप्यसौ सन्तानान्तरा-
पेक्षया पठित वतीत्यवस्था स्यात् संबुतिसंख्यान्तःपातिनी शोभावेतीति सकलपनाकुलमिति ।

सन्तानान्तरदूषणं समाप्तम् ।

1. The last line beginning from व्याख्यानम् is mostly illegible.

विशिष्टनामवृत्ति

अपोहसिद्धिः	११५	जितोद्यमः	१३, ३६, ४२, ५६, ७६, ८५, ८६,
अलंकारः	२३, ६७		८६, १०२, १०८, ११४, १२८
अलंकारकारः	४२, १३३	अर्धोत्तरः	६०, १३६
अव्युत्पत्तिसिद्धिः	३८	नरसिद्धिः	३५
आचार्यः	१, ४८, ८२, ८६, ९०, १२६, १३३	नागार्जुनः	१३२
ईश्वरपुत्रम्	१६	निमित्तशाला	२५
उपनिषत्	२७	नैपायिकः	३, २६, ४६, ४७, ४८, ५१, ६०,
कर्मिका	६, ३१, ३३		६१, ६५, ६६
कारणानुपलब्धिप्रस्तावः	१७	न्यायप्रकीर्णकः	१३, १८
वा रेका (इलो.वा.)	६, ७, २६, २७, १०५	न्यायभूषणम्	१६, ५७, ५८, ६७, ७६
कार्यकारणभावसिद्धिः	१०८	न्यायभूषणकारः	१४
काशिकाकारः (मुचरितः)	८, १६, २२, ४२,	न्यायसूत्रम्	२६, ६०, ६१
	६६	प्रवचनप्रदीपः	१४०
कीर्तिपादः (धर्मकीर्तिः)	११४	बृहद्गीता	७, ८, २७, ३८, १०४, १०६
कुमारिलः	१, २५, ३६, ६०, ६२	बुद्धः	७, २२, २८
कुमारिलाः	५६	बीडः	२८, ४७
क्षेमभङ्गप्रपाद्यः	८१	भगवान् (बुद्धः)	६, ११, १६, २१, २२, २४,
क्षेमभङ्गप्रसाधनम्	१७		२५, १४१, १४२
क्षेमभङ्गप्रस्तावः (रत्नकीर्तिः)	२	भट्टः	५, ६१, ६४, ६६
क्षेमभङ्गप्रसाधनम् (रत्नकीर्तिः)	१६	भाष्यम् (प्रज्ञाकरस्य)	२०, ७१
क्षेमभङ्गसिद्धिः	८८	भाष्यकारः (प्रज्ञाकरः)	२८, १३०, १४०, १४२
मुक्तः (ज्ञानधीः)	२६, ६७, ८१, ८६, १११,	भेदप्रतिमासमुपपत्तम्	१४०
	११२, १२५, १२६, १२६, १३१,	महाभाष्यालंकारः (प्रज्ञाकरस्य)	१२०
	१३२, १३३, १३५	माल्याता	१२६
चार्वकः	८६	सोमसंकः	६०, ६१, ६४, ६७
[चार्वक]शास्त्रम्	८६	सोमसोपावर्तिकाकृतम् (कुमारिलः)	३८, १००
चित्राङ्गतसिद्धिः	८५, १३७	मंत्रेयनाथः	१३२
जितारिः	२८, ६४	योगशास्त्रम्	८
लवणतः	११	योगाचारः	१६

रत्नकीर्तिः	५२, ६१, ७६, ८८, १०४	शबरस्वामी	६०
राजकुलपादः	६६	शाक्यः	१३
वाक्यस्थितिः	६, १६, १७, ३३, ३६, ३८, ४१, ४२, ४६, ४८, ५०, ५४, ५६, ५७, ८०, ८४, ८६, १०२, ११०, १२८	शास्त्रम् [ज्ञानधियः साकारसिद्धिः]	२०, ५५, ५७, १०२, ११६, १२०, १२४, १२५, १२७-२६, १३१, १३२
वार्तिककारः (धर्मकीर्तिः)	१४१	सन्तानान्तरबुधधम्	१४२
विज्ञप्तिवादिनः	१४१	साकारसंयतः (ज्ञानधियः)	१४०
विशोकः	४७	मुगतः	५, २१
वेदः	८, २३, २५, ६३	सौगतः	१३, १४, २७, ४६, ५१, ६६, ६७
वेदांगम्	३५	सौगताष्टांगम्	३५
वेदान्तः	१४२	सौगतात्मिकः	१४
वेदाप्रामाण्यम् (जितारेः)	६४	संततपरीक्षा	१०६
वधाकरणम्	८	स्थिरवादी	६६
व्याप्तिवर्ध्या (ज्ञानधियः)	१०३	स्थिरसिद्धिः	१०८
शङ्करः	३५, ४६, ७६, १०८, ११४, ११६	स्थिरसिद्धिबुधधम्	७०, ८४, १२१
शङ्खः	१२६		

अवतरणसूची

प्रथमस्या धोविनी यतिः	धर्मकीर्तेः (प्र.वा.२.५३२)	२०
श्रव लोकप्रसिद्धयैव		१३७
श्रवणयोगभाष्यप्रकृतिगतया	ज्ञानधियः (क्ष.भ.)	११४
श्रमिनीते स्वस्वस्थ	"	१२६
श्रमिणेश्चेत् प्रमाणं हि	धर्मकीर्तेः (प्र.वा.४.२१५)	८६
श्रुत्यादीनां प्रमाणकालः		१३७
श्रुत्यान्तरात् श्रुतिस्मिन्		४६
श्रवणस्वकरोपनवात्	ज्ञानधियः	१२६
श्रवणं प्रतिभाते वा	"	१३२
श्रवणस्वात्मनोऽन्यात्		६०
श्रुतीरितो यता	ज्ञानधियः	११३
श्रुत्यैव यदव्ययम्	धर्मकीर्तेः (प्र.वा.२.३०५)	१८
श्रवणं संज्ञा भाष्यम्	३८, १००, १०५	१०५
श्रवितुः प्रथिः प्रति	धर्मकीर्तेः (प्र.वा.२.५३२)	१६
श्रुत्याद् भिन्नमितीर्षं चेत्	ज्ञानधियः (सा.सं)	१४०
श्रुतेः स्वरूपवत्तदनु समकारः		२
श्रुतेः च संज्ञावत्तदनु	रत्नकीर्तेः	२८
श्रुतिप्रवर्तिका या	रत्नकीर्तेः	६२
श्रवणस्य च निरूप्ये	कुमारिलस्य (इतो.वा.)	२७
श्रुत्याः स तद्वानुसंधः	धर्मकीर्तेः (प्र.वा.२.३२७)	१४२
श्रुत्यादीनां श्रवणः	गोतमस्य (व्यास. १.१.७)	६०
श्रुत्यादीनां कर्मवर्तिनः	ज्ञानधियः (क्ष.भ.)	११२
श्रुत्यादीनां कर्मवर्तिनः	रत्नकीर्तेः	५२
श्रुत्यादीनां कर्मवर्तिनः		४
श्रुत्यादीनां कर्मवर्तिनः	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	२२
श्रुत्यादीनां कर्मवर्तिनः	ज्ञानधियः	१२६
श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः	"	५६
श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः		५
श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	३८, १०५
श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः		५१
श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः		१३४
श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः	धर्मकीर्तेः	१३६

एकानेकतया वस्तु		
एकापवरकस्यस्य	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	
एकावलायसमनन्तरजालम्	ज्ञानश्रियः	६७, १३
एकैन्द्रियप्रमाणेन	कुमारिलस्य (इलो.वा.)	
एकैकानुनिमग्नत्वात्	ज्ञानश्रियः	१३
एको विभुः सर्वविदेकशुद्धिः		
एवमाक्षुष्यमानं हि	कुमारिलस्य (इलो.वा.)	
एवं शास्त्रविचारेषु	" (बृ.टी.)	
कथमन्यद्वैतः सत्यम्		१३
कथं तद्विषयत्वं तत्र	प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा.)	१३
कस्यचिदप्रतिभासेन	ज्ञानश्रियः (अ.भा.)	१३
कथंस्तस्य विपक्षवृत्तिरूपे	ज्ञानश्रियः	७
किञ्च वृद्धजयोताः स्युः	कुमारिलस्य (इलो.वा.)	८
" " "	" (बृ.टी.)	८
किं च पूर्वपरज्ञानम्		१३
किं वा क्षुद्रविशाखाक्षीः	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	८
कुडपादिनिःसृतानां च	" "	१३
पाह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन		१३
षटादिप्रकृतान्नेयवेने		
चक्षुषापि च दूरस्थ-	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	
जातो नामाश्रयोऽप्योष्य	धर्मकीर्तिः (प्र.वा.२.२३५)	३५, १३
ज्ञात्वा व्याकरणं दूरम्	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	
ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित्		
ज्योतिर्विचित्रं प्रकृष्टोऽपि	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	
तस्मै न कीदृशशीलानां		८
ततश्च यावत् विचारसम्भवः	ज्ञानश्रियः	१३
ततो यद्यपि तत्त्वेन	"	१३
तत्र युक्तिं ब्रूयानस्य	"	८
तथापूर्वार्थविज्ञानम्	कुमारिलस्य (बृ.टी.)	१०
तथा वेदेतिहासादि	" "	
तद्वद्विषयो भाषाः	धर्मकीर्तिः (प्र.वा.२.२३१)	१२, ४
तद्भावेऽपि न भावश्चेत्	प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा.)	७
तत्रास्तु साधो दृष्टान्तः	ज्ञानश्रियः	१३
तस्मात् तृण्यविषयीतो		
तस्मात् प्रवृत्तेराशेनः	ज्ञानश्रियः	१३
तस्मात् स्मृततया व्याप्तः	"	१३

३७	तस्मादतिशयज्ञानैः	कुमारिलस्य (बृ.टी)	८
४	तस्माद् बुद्धं यदुत्पन्नम्		१०६
५	तस्माद् भूतवभूतं वा		६
६	तस्मिन् उपानसमाविष्टे	कुमारिलस्य (बृ.टी)	२२
७	तस्मिन्नासितानयान्	" "	२२
८	तुल्ये भेदे यथा जातिः	धर्मकीर्तिः (प्र.वा. ३. १६१-२)	५६
९	यस्य वेदस्य कर्तारः		२३
१०	दशहस्तान्तरं ध्योमनः	कुमारिलस्य (बृ.टी)	८
११	दिवेवा स्वपराशेष-	रत्नकीर्तिः	१२२
१२	दुर्गारवितादिकव-	"	२४
१३	दृष्टे तु साध्ये व्यभिचार एव		४५
१४	दृष्टमेव द्विगन्नावि		१२५
१५	दृष्टस्तावदयं घटीय	ज्ञानधियः (क्ष.भ.)	१११
१६	दृष्टोन्मोभूति मृद्वरावि	" "	११२
१७	दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति	कुमारिलस्य (श्लो.वा)	२६
१८	धर्मैस्तत्पनिषेधस्तु	"	१
१९	धर्मैः काप्रसिद्धस्तुनि	ज्ञानधियः (क्ष.भ.)	८१, ८८
२०	ध्येय आत्मा प्रभुर्बोद्धो	योगशास्त्रे	८
२१	न चागमविधिः कश्चित्	कुमारिलस्य (बृ.टी)	२७
२२	न चागमेन सर्वतः	" (श्लो.वा)	२७
२३	न चान्तरं किञ्चन विद्यते	मिश्रेयनाथस्य (सुप्रालंकारे)	१३२
२४	न चाप्यज्ञानुमानभ्यां		१३७
२५	न चाप्येवं परो नियमः	कुमारिलस्य (श्लो.वा)	२७
२६	न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो विषयः	ज्ञानधियः	१३१
२७	न धर्मत्वेन चिन्ता विनश्यति	" (क्ष.भ.)	११३
२८	ननु देशकितानादिति-		१३६
२९	नान्यथाप्रमाणमन्यथा		१३६
३०	न प्रतीत्यसमुत्पादः		१३७
३१	नरान् दृष्ट्वा स्वसर्बज्ञान्	कुमारिलस्य	२५
३२	न जगद्वैः संसर्गः स्वविद्यपि	ज्ञानधियः	१३२
३३	नकारस्य न बाह्यस्य		६०
३४	नावातिष्ठिः प्रकाशस्य	ज्ञानधियः	१३४
३५	नान्धावनानिनीत्यत्र	"	१२६
३६	नशक्तं निष्प्रमाणिका	कुमारिलस्य (श्लो.वा)	३८, १०५
३७	नाशो नास्ति यदि स्वहेतु-	ज्ञानधियः (क्ष.भ.)	११२
३८	नित्यं नास्ति न वा प्रतीति-	" "	८१, ८८

निरुपद्रवभूताय-	धर्मकीर्तः (प्र.वा. १.११२-३)	१२
निर्वाणं च भवद्वयं	मातार्जुनस्य	१३२
निर्विकल्पाद् विकल्पस्य	ज्ञानधियः	१३२
नीमादिवत्तदेकं		१३७
नेष्टं तदपि चेत्		१३७
नीरात्म्यबाधपक्षे तु		१२०
पक्षाद्योगस्यकष्टेन-		४६
परैष्टसिद्धिर्न परैष्टबाधकम्		५२
पाणिस्पर्शतः क्षणस्य न		७५
प्रकृतिः सर्वधर्माणाम्	रत्नकीर्तः	८८
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः	कुमारिलस्य (इली.वा)	६२, ६८
प्रत्यक्षाद्यवितर्कादि	" "	२१
प्रत्यक्षोपायबुद्धे च	" "	६१
प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे	" "	६१
प्रत्यक्षे यद्यविश्रयः		१२५
प्रमाणद्वयसंवादि		२३
प्रमाणद्वितीयान्य-	रत्नकीर्तः	८६
प्रमाणवचनं यत्र	कुमारिलस्य (इली.वा)	६२
प्रमाणमप्रमाणं चेत्	ज्ञानधियः	८६
प्रमाणेतरसामान्यरिधतेः		६०
प्रसिद्धसाधनत्वात् साध्यसाधनमुपमानम्	गीतमस्य (ग्या.सू. १.१.६)	६१
प्राग्दृष्टौ कमात् पदपन्	ज्ञानधियः (ग्या.च)	१०३
प्राज्ञेऽपि च त्वरः	कुमारिलस्य (बु.टी)	८
फलं यदि ज्ञायः क्वापि	ज्ञानधियः	८६
जलीं जलं वेति		१२३
बाह्याभूनां प्रतीभासः	ज्ञानधियः	१३४
बाह्यं न नश्यति भिदा	"	१३६
बुद्धाकारस्य निर्वातः		१२५
भवन्तु भिन्ना मतयः		११६
भासते यत्तदेकं तत्	ज्ञानधियः	१३४
भूयोदशमस्या हि	कुमारिलस्य (इली.वा)	४२
भेदेऽप्यनेकमपि नेति	ज्ञानधियः (?)	१४०
भ्रमाभ्रमाकल्पनकल्पनाणि	"	१३५
मरीचो जलचद्	"	१३१
मा भूदवस्तुभावाच्चेत्		१३७
यज्जातोयैः प्रमाणेदय	कुमारिलस्य (इली.वा)	६

धर्तिकञ्जदास्माभिमतं
 यथाप्यतिशयो दृष्टः
 यथाश्चलत्परोक्षेऽपि
 यथा सज्जतीयमतत्
 यथा स दृष्टः शरदावि-
 यदा चोपदिशोदेकं
 यदि तु प्रतिभासेत
 अदि नाध्यक्षता तस्य
 यदि नामैकमध्यक्षम्
 यद्योगावन्धवद्विधम्
 यस्मिन्प्रयत्ना नरकप्रभृतिः
 यस्य चैकतरत्वाभ्याम्
 यस्य लेखप्रमेयत्व-
 यस्य स्वरूपनिर्भातः
 ये चार्था दूरविक्षिप्तता
 येऽपि सातिशया दृष्टाः
 रागादिरहिते चारिमन्
 रीतिः सुधानिधिरियम्
 वर्णाकृत्यक्षराकाररूपम्
 वाच्यवाचकसम्बन्धः
 वाच्यं स्वतन्त्रमुदाधि
 विपक्षे बाधनाद्धेतीः
 विश्वमस्तु शुभाश्वमात्
 व्यतिरेकारिमका व्याप्तिः
 व्यवस्थाप्यतोऽनगादेव
 वप्राप्तं भिदा अदि
 शत्रुताभिधमभावेन
 शब्देनाध्यातृताक्षस्य
 शब्देस्तावन्मुखम्
 श्रोत्रगम्येषु शब्देषु
 संकेतः कुत इत्यास्था
 सत्तारोपकृतोऽपि
 सन्निधये हेतुवचनात्
 सम्बद्धं स्वयमेव चेन्न
 सम्भिन्नालापहिंसादि
 सर्वतकल्पना त्वन्य-

प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा)
 कुमारिलस्य (इलो.वा)
 ज्ञानधियः
 प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा)
 कुमारिलस्य (बृ.टी)
 ज्ञानधियः
 "
 प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा)
 रत्नकीर्तः
 "
 कुमारस्य (बृ.टी)
 ज्ञानधियः
 कुमारिलस्य (बृ.टी)
 " "
 " (इलो.वा)
 रत्नकीर्तः
 धर्मकीर्तः (प्र.वा.२.१४७)
 रत्नकीर्तः
 "
 "
 धर्मकीर्तः (प्र.वा.२.१०७)
 ज्ञानधियः (अ.भ)
 प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा)
 ज्ञानधियः (सा.सं)
 ज्ञानधियः
 कुमारिलस्य (बृ.टी)
 ज्ञानधियः
 "
 धर्मकीर्तः (प्र.वा.४.६१)
 रत्नकुलपादस्य
 कुमारिलस्य (इलो.वा)

४३
 ७
 २३
 १३४
 २०
 २२
 १२६
 १२६
 ६७, १२०
 १०५
 १
 १३७
 २१
 १२५, १२६
 ८
 ८
 २४
 २६
 ५८
 ६३
 ६१
 ८८
 २८
 ७७
 १०
 ११७
 २३
 ५५
 ६१
 ७
 १३२
 २४
 ३६
 ६६
 २३
 २६

सर्वतत्तदर्थं कञ्चित्	" "	२७
सर्वतो दृश्यते तावत्	" "	२६
सर्वादिष्टिश्च सम्प्रिया		२६.३८
सर्वानुशयसन्धीह-		२३
सर्वावस्थासमावेशि	प्रज्ञाकरस्य (प्र.वा.भा)	७१
स वेति विद्वन् न च तस्य	सुत ^० श्वेता. उ. ३.१६	२५
सहस्रानाभायो यदि	ज्ञानधियः (क्ष.भ)	११४
सहस्रप्रसीदां पुत्रः	"श्वेदः (१०.६०.१.)	३५
सहोपलम्भनिवमान्	"	१२२
साक्षाद् दुःखवृत्ति-		२
साक्षिण्यमात्रतस्तस्य	कुमारिलस्य (श्लो.वा)	२२
सादृश्यस्य च वस्तुत्वम्	" "	६५
साध्यं न कञ्चित्	ज्ञानधियः	८६
सिद्धं सावृणमिष्टान्-	धर्मकीर्तः (प्र.वा.१.१२)	४८
सुगतो यदि सर्वज्ञः	कुमारिलस्य	५
सूक्ष्मरत्नावयवैश्च	रामकीर्तः	२६
संवृत्तिश्च विना भावम्	ज्ञानधियः	८६
संवृत्ती भावमिष्टं चेत्	"	८६
संभ्रवास्तु यथा तथा	धर्मकीर्तः (प्र.वा. २.८)	१४१
स्वकारणादेव व्यथाम्पदेश-	ज्ञानधियः (क्ष.भ)	१११
स्वप्नेऽपि स्कूटता सर्वेव		५
स्वकारसाक्षात्करणान्	ज्ञानधियः	१२६
स्वकृतसाक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षत्वम्	" (सा.क्ष)	१२५
स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यम्		११३
स्वीकृता तेन सैरप्यमात्	ज्ञानधियः	८६
हेतुमत्ता विलङ्घ्यैत्		४४
हेयोपादेयत्वम्	धर्मकीर्तः (प्र.वा. ३.२१७)	१.१७

३: दीर्घगृह्यावतरणानां कृते विशिष्टनामसूच्यनुसारं

ग्रन्थभाग एवानुसंगेयः ।

विशिष्टशब्दसूची

अकर्तृक	३६	अनाद्यविद्यापरम्परा	१२०
अर्थाधिक	१०८	अनाद्यवचित्तप्रबन्ध	१२०
अक्षेयकियाधर्म	६६	अनुपलब्धि	३, ६
अक्षेयकियाधर्मनिकस्वभाव	६६	अनुवृत्तम्भ	४२, ६७, ६६, ११६
अतद्वृत्तपरावृत्त	४६, ५५, ६१, ६८	अनुवृत्तहोय	३३
अतद्वृत्तपरावृत्तस्वरूप	५६	अनुमा	१२५
अतद्वृत्तपरावृत्तस्वरूप	१०२	अनुमान	६, ६, १०, २५, ३४, ६२, ७७, ७६, ८०, ८३, ८७, ८६, ८१, ८२, ८६, ८६, १०१, १०२, १०५, १०६, १०६, १११, १२४, १२५, १३०, १३१, १३५, १३७, १३८, १४१
अतद्वृत्तपरावृत्तस्वरूप	५४	अनुमानबाधितव्य	११०
अतिवैशेषाद्यर्थ	६१	अनुमानविरुद्ध	३४
अतिवैशेषाद्यर्थ	३८, ४०, ४१, ४३, १०८, ११३,	अनुवृत्तप्रत्यय	५६
	१२६	अनुवृत्तप्रत्यय	१३२
अतीतकाल	२६	अनुत्तन्धान	११६
अतीतभवतिष्ठि	३	अनेकान्त	१३७
अतीतानागतस्कन्धकदम्बक	११	अनेकान्त	५६
अव्ययानुपलम्भ	१६	अनेकान्तिक	३, ४, १६, १८, २८, ३३, ३४, ३८, ३९, ४६, ५६, ६१, ६२, ६५, ६६, ७३, ७८, ८४, ८५, १०२, १०३, ११७
अवृष्ट	३१, ३७, ६८	अनेकान्तिकता	४४, ४६, ६४, ७७, १२३
अवृष्टकारण	७५	अनेकान्तिकत्व	२६, ४६, ४७, ६६, ७६, ८०, ८१, ८७, ११३
अदोषोद्भाव	३६, ४७, ४६	अन्यथापत्ति	४५
अद्वैत	१२२, १३७	अन्यथापत्ति	५६
अद्वैताप्रसङ्ग	११६	अन्यार्थ, नति	६०
अधिकरणसिद्धान्तन्याय	४५	अन्ययोग्यवच्छेद	६६, ७०, ८०, १०२
अप्यक्ष	१३७	अन्यथाह	५४
अप्यक्षसाध	६०, ६७, ६८, ८५, १२०, १२४, १२६-८, १३०, १३२, १३३		
अप्यक्षसेय	६०, ६८, १०२, १२४		
अप्यक्षसित	६०		
अनभिलाषाद्य	६०		
अनभ्युपगम	६४, ६०, १२३		
अनयवस्था	६७		
अनयवस्थानप्रसङ्ग	६२, ६५		

अन्योऽन्यभावा	७२	अयस्तुक्विकल्पविषय	८३
अन्योऽन्यभावा	११५	अयस्तुप्रस्ताव	८२
अन्वय ४४, ४५, ६५, ७७, ७८, ८८, १०४, १०६, ११२, ११८, ११९		अविद्या १६, १८, १९, १३५, १३६	
अन्वयव्यतिरेक ३३, ४५-४७		अविद्यावस्था २	
अन्वयव्यतिरेकित्व	६६	अविद्योद्रेक १२१	
अन्वयिहेतु १०६		अविनाभाव ३४, १०७	
अन्वयकारनर्तनम् २५		अव्यभिचारनिषय १०	
अर्षोह ५३-५५, ६०		अव्यभिचारिवर्जन १०१	
अप्रतिभास ६०, १३२		अव्युत्पन्नसमय ६३	
अप्राप्तत्व १०७		असत्त्व्यति १२५, १२६, १२६	
अभाव ८३, ८५, ८७, ९०, ९७, ११३, ११७		असत्त्व्यय १०६	
अभावप्रमाण २५, २७, ६२, ६७, ६८		असत्त्वय ३३, ४४	
अभावप्रमाणाता ६२		असमवायिविचारण १३	
अभावोपलब्धि ८५		असत्त्वय ३०	
अभिनियोग ३३		असत्त्वय ३३	
अभिलक्षणसंग ६७		असत्त्वयवर्तु ७६	
अभिलक्षणसंगप्रतिभासत्व १०७		असत्त्वयवर्तु ७६	
अभिलक्षणसंगसंगोऽन्यप्रतिभास ६		असत्त्वयवर्तु ७६	
अभिलाष १२०		असत्त्वयवर्तु ७६	
अभूत्वा भवतम् ४६		असत्त्वयवर्तु ७६	
अभ्यास १३, १४		असत्त्वयवर्तु ७६	
अभ्युपगम ६३		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थोपपत्त्यवच्छेद ६६, ७०, ८०, ८४, ८४		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थकिपा ६२, ८१, ८५, १०१, १०२, १०५, ११०, ११४, १२५, १३०, १३१		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थकिपाकारित्व ६२, ७७, ७८-८१, ८५, ११५, १२४		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थकिपाप्राप्ति ११०		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थकिपाप्राप्ति ६५, १२५		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थकिपासामर्थ्य ७७		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थप्राप्ति २५, २७, ६१, ६६, १०५, १०६, ११२, ११३, ११८		असत्त्वयवर्तु ७६	
अर्थव्यवस्थित ३		असत्त्वयवर्तु ७६	
अलोपविज्ञान १२२		असत्त्वयवर्तु ७६	
अलोपकथन १२६		असत्त्वयवर्तु ७६	

आत्मबुद्धि	२	उपादानोपादेयभाव	१०६
आत्मवाच	१४२	उपादेय	१७
आत्मा १२०, १२८, १२९, १३२, १३३		उपाधि २, ४, ६१, ६६, १००, १०२, १०३	
आद्यातिशयजनकत्व	७५	उभयव्यावृत्ति	७५
आद्यातिशयलक्षणकार्य	७५	एकत्व	१२३, १२४
आप्त	६०, ६४	एकोपादानत्व	१२३
आप्तत्व	६४	कथना	२४, ३२
आप्तवचन	१०१	कथ्यातिशय	३२
आप्तोपदेश	६०	कर्म	३०
आरोप	१२१	कर्मफलसम्बन्ध	१२०
आत्मबन्धनप्रत्यय	१०, ११, १६-८	कर्मवितर	२
आश्रयसिद्धि	७८, ८०, ८२, ८३, ८८	कल्पनाज्ञान	७६
आश्रयसिद्धिरथ	८६, ८१	कादाचित्कत्व	२
आश्रयसिद्धि	७६, ८२, ८५, ८७	कारकज्ञापकहेतुचक्र	६६
आस्तिक	७५	कारणविद्वत्कार्यत्व	२१
इन्द्राक्षित	१३८, १३९	कारणविद्वत्स्याप्तत्व	२१
इतरेतराश्रयत्व	८१, १०३	कारणविद्वत्त्व	२१
इतिहास	१६-८	कारणसामग्र्यशक्तिभेद	७५
इन्द्रियज्ञान	११०	कारणानुपलब्धि	१६, ७५
इन्द्रियप्रत्यक्ष	१३६	कारणानुपलम्भ	६, २०
इन्द्रियसन्निकर्ष	१०, १५	कारणिक	६, २४
इन्द्रियार्थसन्निकर्ष	६	कार्यकारणभाव ३, ३३, ८०, १०६, ११८,	१२१, १४१
ईश	१२६	कार्यकारणभावप्रतीति	११०
ईश्वर	२६, १२४	कार्यकारणभावसिद्धि	१११
उत्पादक्यध्रौवयोगित्व	६२	कार्यविद्वत्कार्यत्व	२१
उत्कृष्टगत्तमुत्पत्ति	११२	कार्यविद्वत्त्व	२१
उपपत्ति	१११	कार्यविद्वत्स्याप्तत्व	२१
उपमान	२५, ६०, ६१, ६५	कार्यहेतु २, ३, ८६, १०४	
उपमानज्ञान	६४	कालत्वव्यापदिष्ट	३४
उपमानप्रमाण	६५	कर्तृद्रव्यता	१५
उपमानफल	६१	कृतबुद्धि	४६
उपमानार्थ	६१	कोशोद्भूत	१०७, ११०
उपपुक्तसंबन्ध	१, १६	कोशोद्भूतज्ञान	६४
उपसर्पणप्रत्यय	७३-७५	कौशल्य	६७
उपादानादिबुद्धि	६०	कोशयान	११६, १३४
उपादानोपादेयता	१२१		

कर्मयोगपत्र	८१, ८७, १०६	चित्तसन्तान	१६, २०
कर्मयोगपत्रपत्र	७६	चित्ताकार	३
कर्मकाकम	७७, ७८, ८०, ८४-८६	चित्रता	१२२
कर्मकाकमग्रहण	११६	चित्राकारकव्यवहार	१२२
कर्मकाकमभाव	८२	चित्राकारचक्र	१२२, १४१
कर्मिलान	१२०	चित्राकारसंवेदन	१४२
कलेय	२	चित्राङ्कित	१३५
कलेयलेयवाचरणशक्ति	१२	चित्राङ्कितमत	१२२
क्षण	१०८	चित्राङ्कितवादावतार	१२२
क्षणभङ्ग १७, ६२, ६६, ८१, ८८, १०५,	१२१	चित्राङ्कितविज्ञान	१२२
क्षणभङ्गवश	६६	चित्राङ्कितव्यवस्थिति	१३४
क्षणभङ्गप्रसाधन	६७	चोवना	६०, ६२
क्षणभङ्गवादी	७०	जगदेकवस्तु	१
क्षणभङ्गसाधन	१६	जाति	५६, ५८, ५९, १०३
क्षणभङ्गशक्तिका	१०६	जातिमध्यमकितवाच्यता	५६
क्षणभङ्गसिद्धि ६२, ६४, ७६-७८, ८७, १२३		जात्युत्तर	३३
क्षणभङ्गि	८६	जानव्यापार	१२७
क्षणभङ्गिता	६५	तदुत्पत्ति १०, ४४, ६२, ६६, १०१,	१०३, १०४
क्षणिक	१२१, १२८	तदुत्पत्तिसाधनत्व	३३
क्षणिकव्य १६, ६६, ६७, १०६, १२३		तदुत्पत्तिसिद्धि	१३८
क्षणिकनैरात्म्यवादी	१३	तर्क	१००
क्षणिकनैरात्म्याभ्यास	१०	तारवस्थ	८०
क्षणिकवादी	१४, १२७	तारत्वम् १०, ११, ४४, ६२, १०६,	११५, १२३
क्षणिकविज्ञान	१२८	तादात्म्यतदुत्पत्तितक्षणप्रतिबन्ध	३६
क्षेत्र	४६, ५०	तादात्म्यप्रसङ्ग	११५
क्षतीत्तर	३४	तादात्म्यानुपलब्ध	१०७
गुण	३०	तृणता	२
गोतब्रह्म	२३	विधिवधर्म	८२
ग्राह्य	६८, १०२, १२४	दर्शन	६२
ग्राह्यग्राहकभाव	१२३, १३६	दुःख	२, १३
चक्षुर्विज्ञान	१०७, १३६	दुःखनिरोध	१६
चण्डदेवतास्पर्श	१६	दुःखविकल्प	२४
चतुरार्यसत्य १, २, ४, १४, १६, १८, १९		दुःखानुपलब्धि	१३८
चित्त	१, १४, १६	दुःखानुपलब्धमात्रत्व	१०२
चित्तसन्तति	१४, ११८		

वृद्धशतपुलम्भ	२६, ८६, ६७	निश्चिकल्पक	१२, १२३
वृष्ट	६८	निश्चिकल्पकज्ञान	१२४, १२६
वृष्टकारण	७५	निश्चिकल्पकसर्वाज्ञ	२२
वृष्टान्त	४५, ६२, ७६, १०६, १२२, १२३, १३४, १३५	निश्चिकल्पज्ञान	२१
वृष्टान्तस्तति	८३	निश्चिषयता	१८
वृष्टान्ततरव	१२३	निष्कलेशचित्त	३
वृष्टार्थकृतुहसविरमण	१२०	नैमायिकमत	४६
वैशक्त्य	२२	नैरात्म्य	६०, १२१
वैशाना	२२, २४	नैरात्म्यदर्शन	२, ३
वैशवितानहानि	१३६	नैरात्म्यप्रसङ्ग	६०
वैशवितानापत्ति	१३६	न्याय	६६
व्रथ	३०	न्यायविरोध	१२६
व्रित्य	१२३, १२४	पक्षधर्मता	४, ३१, ४५
वृष	२	पञ्चस्तन्य	२
धर्मज्ञ	१	पञ्चोपादानस्कन्ध	१३
धर्मविकल्प	३१	पशुप्रत्यक्ष	७६
धर्मधर्मिष्यप्रहार	८१	पदार्थस्वैर्यप्रसाधन	१०५
धातुत्रयपर्यापन्न	११	परलोक	२
ध्वंस	११३	परलोकप्रतिषेध	८६
नाश	११७	परसन्तान	१३६
निग्रहस्थान	३६, ४७, ४६	परिच्छेद	६७
निजसामर्थ्य	७०, ७६, ८४	परीक्षक	८०
निग्रहस्तुप्रतिभास	१०६	परीक्ष	६६, १०२,
नियमयोग	११७	पर्युदास	६७, १०२, १२७
निरनुयोज्यानुयोग	३६, ४७, ४६	पर्युदासवृत्ति	२५, ३६, ८६, ६७
निरनुयोज्यानुयोगवृत्त	४६	पारोक्ष्य	१११
निरन्वयनिरुद्ध	१४	पौनवेववचन	२५
निरन्वयनिरोध	१६	प्रकरणसम	२६, ३४
निराकारविज्ञानवाच	१२२	प्रतिबद्धस्वभावता	६२
निरात्म्यवादी	५	प्रतिषेध	४१, ६२, ६६
निरोध	१३	प्रतिषेधसिद्धि	४६, ४७
निर्णय	१०६	प्रतिभास	५६, १०६, १११, ११३, १२३, १३०,
निर्भास	१२५, १३७		१३५, १३६, १३८, १४८
निर्वाण	१७, २३, १३१, ३३२	प्रतिषेधगी	८१, ६१
निश्चिकल्प	२२, १२५	प्रतिषेधवादी	५४
		प्रतिषेधवाता	११८, १२१

प्रतिस्पर्धान	११७	प्रसङ्गविपर्यय	६२, ६४, ६५
प्रतीतिनाम्नरीयकत्व	८१	प्रसङ्गविपर्ययहेतु	६६
प्रतीत्यसम्प्राप	१३७	प्रसङ्गहेतु	७८
प्रतीत्योत्प्राप	१३२	प्रसङ्गवृत्ति	६७
प्रत्यक्ष ६, ३४, ४८, ६२, ७७, ८०, ८३, ८७, ८६, ९१, ९२, ९६, ९७, ९८, १००- १०२, १०५, १०६, १०७, १०८-१११, ११६, १२२, १२४-१२६, १३४, १३५, १४१		प्रसिद्धकर्तृक	३६
प्रत्यक्षारव	११०	प्रामाण्य	६०, ६४
प्रत्यक्षविशुद्ध	३४	प्रामाण्यप्रतिषेध	६४
प्रत्यक्षानुपलम्भ ३, १६, ४०, ६६, १०४, ११०		प्रेक्षावान्	१००
प्रत्यक्षाभास	१०५	जम्ब	१२०
प्रत्यभिज्ञा ७०, १०६, १०७, १०८, १२१		वन्धमोक्ष	१०६
प्रत्यभिज्ञादूषण	८४	बहिरर्थस्वभावकता	६२
प्रत्याभिज्ञान ७३, ७६, ८४, १०६, १०७, ११०, १११, ११६		बहिर्ध्वान्ति	१२३
प्रत्यासत्ति ५६, ६८, १०६, ११७, १३१, १३५		बाध	१०५
प्रथमं	११२	बाधक	१, १०५
प्रथमसाभाव	११५	बाधकप्रत्यक्ष	१०६
प्रमाण २, ६२, ८६, ९०, १०५, १०८, ११०		बाधकप्रत्यय	१०५, १०६
प्रमापता	६०	बाधकप्रमाण	७७
प्रमाणवच्छक	२५, ६२, ६७	बाधकप्रकार	८६
प्रमाणविषयत्व	६२	बाधन	८६
प्रमाणसिद्धत्व	१०७	बाधित	१०६, १०७
प्रमाणान्तरसंज्ञाप्रतिषेध	६०	बाधितत्व	१०६, ११०
प्रमाणान्तरार्थ	६८	बाधितत्वसिद्धि	१०२
प्रमाणाभाव	६७	बाह्यारोप	१२७
प्रमाथेतरसामान्यस्थिति	६०	बाह्यार्थवाद	१३६
प्रमेय	२५, ६२	बाह्यार्थच्छेद	११०
प्रमेयत्व ६१, १०८, १०९, ११७		बोधक्षण	७५
प्रयोग १०७, १०८		ब्रह्म	१०
प्रवर्तनशक्ति	१२१	भण्डविद्या	१११, ११४
प्रसङ्ग २०, ३१, ३७, ४३, ६२, ६४, ६५, ७२, ७५, ८७, ९४, ९७, १०६, १११, ११२, ११८, १२०, १२३, १२४, १२६-१३०, १३३-१३६		भण्डालोक्यन्माय	११४
		भय	१३२
		भानासिद्धता	३०
		भाषना	६, १४, १६, २०
		भाषनाप्रकार्यवर्धन	१४
		भाषनाप्रकार्यवर्धनत्व	६
		भाव्य	२, १३
		भिरलतादात्म्य	७४

निम्नसम्बन्धसिद्धि	६६	विकल्पविज्ञान	१२८
निम्नतामयीप्रभुतत्त्व	११०	विकल्पाकार	१३१
भूतार्थभावनाप्रकर्ष	१६	विकल्पासङ्ग	२
भूयोदर्शन	१०१-१०३	विचित्राकारधक	१२३
भेदप्रतिपासवादिन्	१४१	विज्ञान	११, १२, १०५
भेदव्यवस्थिति	११६	विज्ञानरय	११२
भ्रातृ	१२६	विज्ञानविषय	१२४
मनोविज्ञान	७, १५, २०	विज्ञानोत्पादक	१४
ममकार	२	विधि	६०
माता बन्ध्या	१२६	विधिवादिन्	५४
मार्ग	२, १३	विषय	३०, ३८, ६३, ६४, १२३
मार्गसत्वाभ्यास	१६	विषयसाधारणता	१२४
मिथ्यात्व	१०५	विपरीतभावनाभिधोगपर्यन्त	१४
मुनिराजनय	५	विपर्यय	७७
मोक्ष	१२०	विपर्ययबोधकपर्यन्त	४६
मोक्षप्रपन्न	१०६	विपर्ययवाचकप्रमाण	४६, ६५, ६६, १२३
याचितकमण्डन	६८, १०२, १०६, ११८	विषयव्यवस्थिति	६३
योगाभ्यास	६	विषयसि	२८
योगिज्ञान	१३, १४, १७-२०	विप्रतिपत्ति	४५, ६८, १२२
योगिप्रत्यक्ष	१३, १४, १७	विभूतय	४६
योगिविज्ञान	१३	विभ्रमाशङ्का	१०६
योगिन्	६, १५, १६, २०	विरुद्ध	२, २१, २६, ३०, ६१, ६५-६७, ७३, ७७, ७८, ८३-८५, ८७, ११४, ११५, ११८, १२३
राग	२	विरुद्धता	१२, ३०, ६२, ६३, ६७, ११३, १२३
राजदण्ड	८२	विरुद्धत्व	३, २६, ६६, ८१
संज्ञा	८६, ११६	विरुद्धवर्माभ्यास	७२, १११, १२२, १२३, १३५, १३६
संज्ञाभेद	१०२, ११०	विरुद्धव्याप्तिफलविधि	६४, ६५
लौकिक	८०	विरुद्धहेतु	१८
लौकिकपरीक्षणसंप्रतिपत्ति	६६	विरोध	२८, ७२, ७७, ८७, ८८
लौकिकप्रत्यासत्तिहेतु	३१	विरोधसिद्धि	८१
वस्तुनिर्भासित्व	१०६	विशेषाप्रतीति	११६
वस्तुस्वतंत्र्य	७०	विशेष	६८
वासना	६५, ११६, १२०	विशेषणविशेष्यभाव	६०, ११६
विकल्प	१, ६, १०, ११, १३, १८, २२, २५, ३७, ३८, ५७, ६५, ६६-६८, ८१, ८३, ८७, ८८, १०६, १०७, १०८, १११, ११६, ११६, १२५, १२६, १२८, १३१, १३२	विशेषणासिद्धहेतु	३, १०६

विशेषविशुद्ध	३३	व्याप्तिग्रह	३७, ४१, ४६, ४८, ५८, १०२
विशेषवृद्धि	११३	व्याप्तिग्रहण	४०, ५८
विशेषविशेषनभाव	५५	व्याप्तिग्रहाहक	३७, १०१
वेदवाक्य	६३	व्याप्तिनिश्चायकविकल्प	५८
वेदान्तव्याप्त	१४२	व्याप्तिप्रतिपत्ति	५६
वेदान्तसिद्धान्त	१४२	व्याप्तिसिद्धि	३८, ४०, ४१, ४४, ४६, ५१, ५१, ५४, ५५, ५६, ८०, ८७
वेदिकशब्द	६२	व्याप्य	१८, ८०, ६३, ६४
वेदिकशब्दप्रमाण	६४	व्यावृत्तिभेद	१३६
वेदार्थ	७७	व्युत्पत्ति	२२
वेदमर्मदृष्टान्त	४६, ८५, ८८	शङ्का	१०५
वेदार्थप्रसङ्ग	११६	शङ्कापिशाच	१०४
व्यतिरेक ४०, ४४-४६, ६५, ७४, ७७, ८१, ६६, १०४, ११२, ११६, १२३, १२४		शङ्कापिशाची	१००
व्यतिरेकव्याप्ति	८८	शङ्कावकाश	१०१
व्यतिरेकसन्नेह	६५	शब्द	६, ६२, ६३
व्यतिरेकसिद्धि	१३८	शब्दप्रमाण	६०
व्यतिरेकासिद्धि	४६, १२४	शाम	१३१, १३२
व्यतिवेदना	१२३	शाब्दज्ञान	६०
व्यपदेशविषयवस्तु	६२	शाब्दकार	१०१
व्यभिचार ३, १८, ३३, ४४, ४६, ६४, ६६, १०१-१०३, १०६, ११०		श्रुतिनिर्देशवाक्य	६१
व्यभिचारवर्जन	१६, १०१	श्रुतानुमान	६
व्यभिचारनिषेध	१०	श्रुतप्रमाण	६१, ६२
व्यभिचारशङ्का	१६, ४४, ११०	श्रुतप्रमाणवृत्तिव्याप्यपत्ति	६१
व्यापक ३१, ७८, ८०, ८२, ८३, ६३, ६४		सकलकर्तरी	१०
व्यापकविशुद्ध	१२६	सत्तावादिन्	१३७
व्यापकविशुद्धकार्यत्व	२१	सत्तासमवाय	६२
व्यापकविशुद्धत्व	२१	सरथ	६२, ६६, १२३, १३६, १३७
व्यापकविशुद्धव्याप्तत्व	२१	संशयानुमान	६२
व्यापकविशुद्धोपलब्धि	२, १६	संशयप्रयोग	१०७
व्यापकानुपलब्धि ७४, ८५, ६२, ६४, ११३		समुपलम्भकप्रमाणगोचरत्व	६२
व्यापकानुपलम्भ ३७, ३८, ४०, ६४, ७५-८२, ४८, ८६, ६६, ११७		संश्लिख्य	११७
व्यापकाभाव	७४	सन्तानान्तर	१२०, १३८, १४०-१४२
व्यापाराधेश	१३४	सन्तानान्तरानुमान	४१
व्याप्ति ३, १६, ६२, ७०, ७५, ८०, ८५, ६६, १०१, १०२, १०८, ११७, १३८		सन्निवृत्त्यर्क	३६
		सन्निवृत्त्यर्थव्यावृत्तिक	१०६
		सन्निवृत्त्यर्थव्यावृत्तिकत्व ३, ३८, ३६, ४४, ४६	

सन्निगद्यविशेषव्यापृत्तिकत्व	३३	सर्वसर्व्यविरोध	६६
सन्निगद्यव्यतिरेक	६६, ७३, ८०, ८४, ११८, १३६	सर्वांनुमानोच्छेदप्रसङ्ग	१२४
सन्निगद्यव्यतिरेकता	६३	सर्वोपसंहार	७
सन्निगद्यव्यतिरेकित्व	१६, ४७, ५६, ७६, १०८, ११७, १२३, १२४,	सर्वोपसंहारवतीव्याप्ति	७, ३६, ६४, ६५
सन्निगद्यव्यतिरेकिन्	४०	सर्वोपसंहारेण व्याप्ति	६४
सन्निगद्यव्यापृत्तिकत्व	४०	सर्वोपासवाविरह	८२, ११६
सन्निगद्यव्याप्यत्व	८३	सर्विकल्प	२१
सन्निगद्यव्याप्यहेतुवाभास	८३	सर्वविचार	२६, ६०
सन्निगद्यव्याप्यसङ्ग	३८, ६६	सहेतुकविनाश	१०८
सपक्ष	३, ३०, ३३, ४३, ४४, ६१, ६२, ८८, ६४, ६५, १३३	सहेतुकविनाशत्व	१११
सपक्षता	६५	सहकारित्व	७४
समनन्तर	१२४	सहकारिन्	७०, ८४
समनन्तरप्रत्यय	२४, ८५, १२४, १३०, १३१	सहकारिताकल्प	६६, ७६,
समर्थतरत्वभावविषयवर्माध्यास	६५	सहेतुकविनाशत्व	११७
समवाय	५८, ५९	सहोपलम्भ	१३८
समवायिकारण	१३	सहोपलम्भविषय	१२२
समावृत्तसम्बन्ध	६५	साकारनिराकारवाद	१०६
समावृत्तसम्बन्धप्रतिपत्तिहेतु	६१	साकारवाद	१२६
समाधि	२२	साकारयद्वयपक्ष	११८
समारोप	१११	साकारवादविद्वेष	११७
समुदय	१३	साकारविज्ञानत्व	१२२
सम्बन्ध	६५, ६६, ६६, १००	साकारवेदना	११७
सम्भाषनानुमान	३	साक्षित्वेनोपन्यास	३६
सर्वज्ञ	६, २१, २५, २६, ४५, ५१, ६४, १२४	सावृण्य	६१, ६५, १३१
सर्वज्ञता	५, २६, १४१	सायकवाचकप्रमाण	१००
सर्वज्ञताक्षति	१४२	साधनाभाव	४०
सर्वज्ञतासिद्धि	३, १८, २६, २८, ३१, ३२	साधर्म्य	६१
सर्वज्ञत्व	१६	साधर्म्यवृद्धान्त	६६, ७६
सर्वज्ञानुभव	१२२	साधारण	३३
सर्वभावक्षणभङ्ग	२८	साधारणत्व	६०
सर्वविन्	१, ४	साधारणहेतु	७६
सर्वसर्वज्ञ	१, १६	साधारणानैकान्तिक	३६, ६३
सर्वसर्वज्ञज्ञत्व	१	साधारणानैकान्तिकता	४०, ६३, १२३
		साधारणानैकान्तिकत्व	१०७
		साध्यप्रतिबन्धसिद्धि	७८
		साध्यविपर्यय	६३

साध्यविपर्ययप्राप्ति	१२, ३०	संसार	२
साध्यशून्यत्व	१२३	संसाररक्षा	२
साध्यसम	२६	संसारविशेषबन्ध	१०२
साध्यसिद्धि	१०७	संसारस्कन्ध	२
साध्यानुवाद	८४	संस्कार	२, ७६, ६६, १०६, ११०, १११
साध्याभाव	४०	स्थिरतासिद्धि	१०७
सामग्री ५८, ६६, ८०, ८३, १११-११३, ११८		स्थिरसिद्धि	१०५, ११७, १२१
सामग्रीकार्यत्व	३६	स्थिरस्वभावत्व	७१
सामग्रीस्वरूपकारण	७६	स्थूलकाकारज्ञानप्रतिभास	१२३
सामान्य	५८, ६८	स्थैर्य	१०६
सामान्यव्यवयव	५८	स्थैर्यसिद्धि	११०, ११२
सामान्यबुद्धि	५३	स्थैर्यस्थिति	१०६
सामान्यलक्षण	६६	स्फुटप्रतिभास	३
सामान्यविकल्प	५८	स्मरण	१२०
सामान्यविशिष्टस्वतन्त्रत्व	६८	स्मृति	१००
सामान्यविशेष	३०	स्मृतिप्रयोग	५८
सामान्यसिद्धि	६०	स्वकारणसमवाय	३०
साक्ष्यज्ञान	६१	स्वभाव	१०४
साक्ष्यसमवेत	११७	स्वभावत्व	३
साक्ष्यवह्नारिक	१०२	स्वभावप्रतिबन्ध	४२, ४३, ६६
सिद्धसाधन १६, २८, ३३, ४६, ५०, ६०, १०२, १०४		स्वभावमेव	७२
सिद्धसाध्यता	४६	स्वभाववाद	१०४
सिद्धान्त	१०६	स्वभावविरुद्धकार्यत्व	२१
सौमनस्य	१३, ४६	स्वभावविरुद्धव्याप्यत्व	२१
सौत्रान्तिकमत	१४	स्वभावविरोध	१०६, १११
संज्ञासंज्ञितम्बन्ध	६१	स्वभावहेतु १, ६१, ६३, ७७, ८६, ११२	
संयुक्तसमवाय	३०	स्वभावानुपलब्धि	१४१
संयुक्तसंयोगिसमवाय	३२	स्वभावानुपलम्भ	८१
संयुक्ति	६५, ११६	स्वभावावलम्बन	७१
संयुक्ति	६०, ८६, ११६, १४२	स्वयंविहितप्रत्यनुमानेन	१२०
संयुक्तिसिद्धि	८१	स्वरूपनिर्वास ११३, १२४, १२५, १२६	
संयुक्ति	१४१	स्वरूपनिवृत्ति	११४
संयोजन	१२६	स्वरूपप्रतिभास	१३
संज्ञय २८, १०३, १०७, १०६		स्वरूपस्वरय	६२
संज्ञयविज्ञाची	१०५	स्वरूपसंवेदन ११७, १२२	
		स्वरूपसिद्ध ७६, ८०, ११७	

स्वल्पप्रतिष्ठि	८३	स्वाकार	१२७
स्वल्पशग	६, ५६-५८, ६१, ६७, ६२, १०२, १२८-१३०, १३३, १३६	स्वाभाविकत्व	६३
स्वल्पशगविशिष्टसात्वत्य	६८	स्वाभाविकप्रतिबन्ध	४१
स्वल्पशगविश्वरूप	६६	स्वाभाविकवाद	१०४
स्वल्पव्यतिरोध	७२, १४२	स्वाभाविकसम्बन्ध	१००-१०४
स्वल्पव्यतिबन्ध	६४	हेतु	६२, ७७, १२२, १२३
स्वल्पान्तान	१८०	हेतुकलभाव	१०४
स्वल्पवेदन ११८, १२५, १३५, १३६, १३८, १३९		हेतुकलस्विति	१०३
स्वल्पवेदनप्रत्यक्ष ६०, १११, १२८, १३५		हेतुविषयता	१२२
स्वल्पवेदनप्रत्यक्ष	१०७	हेतुभास	२६, ६२, १३६
स्वल्पवेदनवादिन्	६५	हेय	१७
		हेयोपादेयत्वत्व	१

शुद्धिपत्रम्

पृ	पं	अणुदम्	शुद्धम्	१७	१५ व	सम्पु	बहुलम्पु
१	६	भूतमपरि	भूतसपरि	१८	५	मित्यथ	मित्युप
२	१३	नित्यहेतु	अनित्यहेतु	१९	६	सामर्थ्य	सामर्थ्य
२	२८	मवस्थितम्	मवस्थितम्	१९	७	क्लेश	क्लेश
२	३२	चतस्रः शय	चतस्रः शय	२०	२३	द्रुवेन	द्रुवेन
३	६	विशेषणसिद्धौ	विशेषणसिद्धौ	२१	२३	वि द्रव्यात्	विद्रव्यात्
३	१३	चते	चते	२१	३०	विकल्प्यो	विकल्पयो
३	३२	धर्मोः	धर्मयोः	२२	३	योपदेश्यत	योपदेश्यत
४	६	प्रवृत्तर	प्रवृत्तेर	२६	१६	स्वल्पवदे	स्वल्पा वदे
४	२५	प्रवृत्तः	प्रवृत्तेः	२६	७	इहेत	इहेते
४	२६	युक्त्य	मुक्त्य	३०	२८	जानन्वय	जानन्वय
४	३३	वचोदर्शन	वचोदर्शन	३१	१६	ज्ञानेन	ज्ञाने न
५	५	तथावत्	तथावस्थ	३२	२४	नवरोधेन	नवरोधेन
५	१५	स्वमेवा	स्वमेवा	३५	१२	तेतरत्	तेतरत्
७	२०	ग्रहणा	ग्रहणा[भावा]वच	३५	२३	आत्मो	न्यान्यो
७	२७	स्वार्थ	स्वार्थ	३५	३०	आत्मेति	आत्मेति
८	७	जातीनरति	जातीरनति	३६	१५	ध्यासिताभिन्न	ध्यासिता भिन्न
१०	२५	सहस्रया	सहस्रेया	३६	२३	ध्याति	ध्याति
१२	७	भूतार्थ	भूतार्थ	३६	३२	चेतनाधि	चेतनानधि
१२	२७	वैशद्य	वैशद्ये	३७	३	धायपयेत	धायपयेत
१३	३	नानास्व	नानास्व	३७	१४	कोयवत्	कोयवत्
१३	६	कलभताः	कलभूताः	३७	१७	सन्निध-	सन्निध्या-
१४	४	द्यात्	द्यात्	३८	१७	उपैक्षेत	उत्प्रेक्षेत
१५	६	वभ्रुप	वभ्रुप	३९	२०	अध्याग्नि	अध्याग्नि
१५	१६	जनन	जनने	४०	१०	सत्ता स	सत्तास
१५	२४	विशेषण	विशेषणे	४२	२६	पैकलपना	पैकलपेना
१५	२५	ननु	ननु	४३	५	म्यत्वधि	म्यत्वधि
१५	३०	निर्वर्तयति	निर्वर्तयति	४३	१८	कारित्व	कारित्व
१५	३४	मनःशब्देन	मनःशब्देन	४४	१४	सामग्रो भावेतु	सामग्र्यभावे तु
१६	३०	सा न	साधनं	४४	३०	तावात्म्यातु	तावात्म्यं तदु
१७	१३	वि यजु	विषयानु	४५	४	उक्तस्या	उक्तव्यस्या

४५	८ बुद्धिमत्तुल्य	बुद्धिमत्त्वभाव
४६	२१ घटावि	घटावा
४७	६ घटाविबुद्धि	घटावि बुद्धि
४८	८ कार्यवत्त्वात्	कार्यवत्त्वात्
४९	२० भावी	भावी
४९	३० व्यतिरेकासिद्धे	व्यतिरेकासिद्धे
५०	१७ मृत	मृते
५१	१८ सार्वज्ञ	सार्वज्ञ्य
५१	२४ भावरस्य	भावरसासिद्ध-
	सिद्धत्वात्	त्वात्
५४	१२ प्रसह्य कृपा	प्रसह्यकृपा
५६	१६ साधारण्यम् ।	साधारण्यम्
५६	२८ सत्त्वाद्यर्थ	सत्त्वाद्यर्थ
५६	२६ वायासा	वाया सा
६०	१३ कथयति	कथेति
६०	१६ विषयाग्र	विषया ग्र
६०	१७ तप	तपा
६१	१ कथे	कूथे
६२	४ व्याप्तिरन्वय	व्याप्तिरन्वय
६३	२० अन्तःकारण	अन्तःकारण
६४	१० आतिशयोक्त	आतीतानागत
६४	१८ कार्यव्याप्ति	कार्यव्याप्ति
६४	२१ विशिष्टत्व	विशिष्टत्वत्व
६५	१ यजनन	यज्जनन
६५	३ भाविका	भावि
६५	१५ प्रतीतिवि	प्रतीतिवि
६५	२३ कान्तिकरस्य	कान्तिकरस्य
६६	५ रथीकिया	रथीकिया
६६	१७ कार्यसिद्धिः	कार्यव्यासिद्धिः
६८	३ तद्वय	तद्वय
६८	१७ वक्ष्यामि	वक्ष्यामि
६८	२ प्रवेष्ट	प्रवेष्ट
७०	६ योग्यत्व	योग्यत्व
७१	५ तदभावेन	तदभावे न
७१	१२ तदुत्पत्ते	तदभावे
७२	१३ गर्वभाटिभट्टानादिकं	गर्वभाटिकं
७२	२२ न्तरकारित्वेन	न्तरकारित्वेन

७२	२६ पुनर्विरोधे	पुनर्विरोधे
७२	२६ स्फटिक	स्फटिकः
७२	३२ न्तराका T	न्तराका S
७३	११ शक्तये	शक्तये
७३	२० व्यभिक्त	व्यभिक्त
७३	२१ नावेक्ष्ययो	नवेक्ष्ययो
७३	२१ नेकात्त्वयो	नेकात्त्वयो
७४	१६ न सिद्धः	नासिद्धः
७४	३० नासिद्धः T	न सिद्धः S
७५	१४ भावसिद्धेः	भावसिद्धेः
७५	१६ स्पर्शसौ	स्पर्शसौ
७५	१६ पेश्वैव	पेश्वैव
७५	२६ नृपदत्वात्	नृपार्थवत्त्वात्
७६	७ स्वयत्तत्वात्	स्वयत्तत्वात्
७६	१४ क्षेपयोगात्	क्षेपायोगात्
७८	३ नापद	नापद
७८	२७, २८ व्याप्ति	व्याप्ति
८१	१७ प्रतीती	प्रतीति
८१	२७ पक्ष	पक्षे
८२	३ परस्तु	परस्तु
८२	६ प्रमेयव	प्रमेयव
८२	१३ मूर्त्तव	मूर्त्तव
८२	१३ वायातेति	वायातेति
८३	४ वचस्तुत्ये	वचस्तुत्ये
८४	२१ व्यापारभावा	व्यापारभावा
८४	२६ व्यक्तेर	व्यक्तेर
८६	१८ पक्षे वीथः	पक्षे वीथः
८६	२० त्वे ना	त्वैना
८७	१६ नृभवादेव	नृभवा-
		[भावा] देव
८८	१० वा सत्ता	वासत्ता
८८	१७ कारित्वा	कारित्व
८८	१५ माननिष्ठं	माननिष्ठं
९०	६ तद्वैतुत्ये	तद्वैतुत्ये
९०	३१ कृष्टत्वे	कृष्टेऽर्थे
९३	१० अथ नित्य	अथानित्य

शुद्धिपत्रम्

६४	२२ भूभूतयो	भूतयो	११५	६ कथलं	कथलं
६५	१२ सिद्धेन	सिद्धेन	११६	२६ विपक्षापेक्षो भेद	विपक्षापेक्षो भेद
६६	५ अवाभिन्नः	अवाभिन्नम्	११७	११ शङ्कानाशय	शङ्का नाशय
६६	१३ भावावर्ध	भावावर्ध	११८	४ व्यवहारो वि	व्यवहारोऽवि
६७	१२ भावात्तरैव	भावात्तर-	११८	२६ प्रतिबन्धातरि	प्रतिबन्धातरि
		[मन्त]रैवैव	११९	३ इष्टुत्वं	इष्टुत्वं
१०१	३० वनेक	वनेक	१२१	४ अभिरुध	अभिरुध
१०१	३५ ह्यय	ह्यय	१२१	५ अस्त्यस्या	अस्त्यस्या
१०२	३ चरो	भेदो	१२४	२६ ममत्प्रति	ममत्प्रति
१०२	२४ रस्य दर्श	रस्यदर्श	१२७	१ त्वय	त्वय
१०२	३१ दभावाति	दभावाति	१२७	३ त्वेन	त्वे न
१०२	३३ कालान्तरे	कालान्तरे	१२८	२५ पहेण	पहेण [न]
१०६	१४ कार्यभेदो	कार्यभेदो	१३०	१६ बाह्याचसानं	बाह्याचसानं
१०६	१६ परमुनि	वस्तुनि	१३०	२६ पपत्तः	पपत्तः
१०६	२८ विकल्प	विकल्प	१३०	३० विवेचन	विवेचन
१०८	१४ शङ्काविना	शङ्का विना	१३४	२४ तत्साधक	तत्साधक
१०८	३ (र)	(र)	१३५	१ ज्ञानान्तरम्	ज्ञानान्तरम्
१०८	२४ सङ्गलना	सङ्गलेना	१३६	१० प्रसङ्गयो-	प्रसङ्ग-
१०८	२६ बाधितत्त्व	अबाधितत्त्व		विपर्ययो	विपर्ययोः
१०८	३२ माध्यमि	मा व्यभि	१३६	४ चित्तं ग वेष्टते	चित्तं वेष्टते
११०	६ तादृगर्थ	तादृगर्थ	१४०	२६ प्रतिभात	प्रतिभात
११०	११ कीदृशो	कीदृशो	१४१	१३ प्रमाणेन	प्रमाणेन
११०	२४ क्रियाप्रति	क्रिया प्रति	१४१	१४ तस्यादृष्टा	तस्य दृष्ट्या